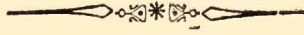


# उपनिषत्संग्रहः



मांडुक्योपनिषत्

टीका प्राकृतार्थसहिता



अयं ग्रंथः

शमदमादिसंपत्तिमतामधिकारिणां परब्रह्मज्ञानावाप्त्यर्थं

रामचंद्रसूनुव्यंकटेशशर्मणा संस्कृतः

पुण्याख्यपत्तने

शनिवार वीथ्यां जगद्धितेच्छुमुद्रणालये मुद्रितः



शाकाब्दाः १८१०.

[ सर्वप्रकारकं स्वामित्वं स्वहस्ते स्थापितं ]

मौल्यं एको रूप्यकः

# उपनिषत्संग्रहः



## मांडुक्योपनिषत्

संस्कृत टीका, मराठी अर्थ व समजुतीच्या टिपा ह्यांसहित.



हा ग्रंथ

शांति, इंद्रियनिग्रह, वैराग्य इत्यादि गुणांनीं संपन्न अशा अधिकारी  
जनांस परमेश्वराचें ज्ञान मिळण्याकरितां

व्यंकटराव रामचंद्र

ह्यांनीं तयार केला तो

पुणें, शनिवार पेठ येथें,

जगद्धितेच्छु छापखान्यांत छापिला.



शके १८१०.

[ सर्व हक राखून ठेविले आहेत. ]

किंमत एक रुपया.

## शुद्धिपत्र.

“ उपोद्घात ” ह्याचे.

६०. ओ०.

- १ ३ ‘ओखळतो’ च्या जागी ‘ओळखतो’ पाहिजे.  
१२ १४ ‘बनतात’ ह्याच्यापुढे पूर्णविराम काढून अर्धविराम पाहिजे.  
,, २६ ‘मीजोब्लास्टच्या’ येवढा एक शब्द आहे.  
१३ ३ ‘भाग’ च्या जागी ‘भाग’ पाहिजे.  
,, २४ ‘६० ;’ ह्याचे जागी ‘६० ७३६-८१८’ असे पाहिजे.  
,, २७ ‘स्प’ चे जागी ‘स्पू’ पाहिजे.  
२१ १९ ‘हाडे’ व ‘दंडांतील’ ह्या दोन शब्दांमध्ये स्वरूपविराम पाहिजे.  
२४ ९ ‘तीनही’ च्या जागी ‘तिन्ही’ पाहिजे.  
२९ १२ ‘मृगजवळ’ च्या जागी ‘मृगजळ’ पाहिजे.  
३२ १२ ‘मी’ च्या जागी ‘मीं’ पाहिजे.  
,, २४ ‘सुषुति’ च्या जागी ‘सुषुप्ति’ पाहिजे.  
३९ ७ ‘विहिरींत’ च्या जागी ‘विहिरी’ पाहिजे.  
३७ ११ ‘कापलें’ च्या जागी ‘आपलें’ पाहिजे.  
४९ २७ ‘असा’ च्या जागी ‘अशा’ पाहिजे.

“ एतदुपनिषत्प्रतिपाद्योविषयः ( द्वैतमते ) ” ह्याचें.

- १ ९ ह्यांत ‘विकारे हीने’ च्या जागी ‘विकारहीने’ पाहिजे.  
,, १६ ह्यांत ‘चतूरूप’ चे जागी ‘चतूरूपः’ पाहिजे.  
,, १९ ह्यांत ‘भवती’ चे जागी ‘भवती’ पाहिजे.  
,, २९ ह्यांत ‘योग्ये’ च्या जागी ‘योग्यो’ पाहिजे.

प०. ओ०.

- २ ४७९ ह्यांत 'बंधको' च्या जागीं 'बंधकौ' पाहिजे.  
 ,, १० ह्यांत 'परमात्मन' च्या जागीं 'परमात्मनः' पाहिजे.  
 ,, १९ ह्यांत 'तैजसोः' च्या जागीं 'तैजसो' पाहिजे.  
 ,, २१ ह्यांत 'ज्ञानीसंतति' च्या जागीं 'ज्ञानिसंतति' पाहिजे.  
 ३ २२ ह्यांत 'गुप्त' चे जागीं 'मुक्त' वाचावें.

“ मांडुक्योपनिषत् ह्याचें.”

- १ २९ ह्यांत 'वचनयित्वं' चे जागीं 'वचनीयत्वं' पाहिजे.  
 २ ३२ 'वज्रजपा' चे जागीं 'वयजपाः' पाहिजे.  
 ४ ४ 'पूर्णमिदमित्यादि श्रुति' चे जागीं 'पूर्णमदः पूर्णमिदमि-  
 त्यादि' पाहिजे.  
 ,, ६ 'प्रतिपद्य' चे जागीं 'प्रतिपाद्य' पाहिजे.  
 ५ २ 'प्रज्ञा विद्या' चे जागीं 'प्रज्ञाविज्ञा' पाहिजे.  
 ,, ४ 'मूत्रस्थानं' चे जागीं 'मूत्रस्थाने' पाहिजे.  
 ,, ५ 'मित्येवं' चे जागीं 'इत्येवं' पाहिजे.  
 ,, ७ 'विंशतः' चे जागीं 'विंशतिः' आणि 'स्थूलभूक्' चे जागीं  
 'स्थूलभुक्' पाहिजे.  
 ६ २३ 'स्थानं' चे जागीं 'स्थाने' पाहिजे.  
 ,, २८ 'गुपधाज्ञा' चे जागीं 'गुपधज्ञा' पाहिजे.  
 ६ २८ 'विशतिर्गत्यर्थ' चे जागीं 'विशतिर्गत्यर्थः' पाहिजे.  
 ,, २९ 'सा' चे जागीं 'सौ' पाहिजे.  
 ,, ३० 'भाष्योक्ति' चे जागीं 'भाष्योक्त' पाहिजे.  
 < ५ 'दर्शवृ' चे जागीं 'दर्शनवृ' पाहिजे.  
 ,, ७ 'सुषुप्तये' चे जागीं 'सुषुप्ते' पाहिजे.  
 ,, < 'अन्यथा ग्रहणलक्षणं' हें एक पद केलें पाहिजे.  
 ,, १२ 'स्वप्नजाग्रन्मनः स्पंदनानि' हें एक पद केलें पाहिजे.

६०. ओ०.

- ९ ३ 'स्थिति' चे जागी 'स्थिती' पाहिजे.
- १० २२ 'चतुरूप' चे जागी 'चतुरूप' पाहिजे.
- „ २३ 'अंतर्यामि' चे जागी 'अंतर्यामी' पाहिजे.
- १२ २ 'मनुभवन्' चे जागी 'मनुभवं' पाहिजे.
- „ ४ 'दृष्टा' चे जागी 'द्रष्टा' पाहिजे.
- „ ७ 'व्यापारो परमे' हें एक पद केलें पाहिजे.
- „ २९ 'स्थु' चे जागी 'स्थू' पाहिजे.
- १३ १० 'च्च' चे जागी 'च्य' पाहिजे.
- „ २८ 'विज्ञानथ' चे जागी 'विज्ञानीत' पाहिजे.
- „ ३० 'पूर्णा' चे जागी 'पूरणा', आणि 'त' च्या जागी 'त्' पाहिजे.
- १५ २ 'विषयान' चे जागी 'विषयान्' पाहिजे.
- „ ३ 'लेप' चे जागी 'लेपं' पाहिजे.
- १६ ४ 'चतुरूप' चे जागी 'चतुरूप' पाहिजे.
- „ ९ 'षड्गुण' चे जागी 'षड्गुण' पाहिजे.
- „ ७ 'ज्ञानाख्य रश्मियुक्तान्' हें एक पद केलें पाहिजे.
- „ १९ 'वेचनार्थ' ह्याच्या पुढचा 'तु' नको आणि 'मृष्टिचितकाः' ह्याच्यापुढें 'तु' पाहिजे.
- १७ १४ 'मन्यंते' च्या जागी 'मन्यंते' पाहिजे.
- १९ १९ 'मैकात्म्य' च्या जागी 'मेकात्म्य' पाहिजे.
- २१ ७ 'चतुरूप' चे जागी 'चतुरूप' पाहिजे.
- २२ ३१ 'चतुरश' चे जागी 'चतुर्श' पाहिजे.
- २३ २७ 'तुर्ये' च्या जागी 'तुर्ये' पाहिजे.
- २४ २२ 'अन्यथा ग्रहणबीजभूतेन' हें एक पद केलें पाहिजे.
- २५ २५ 'कारण' चे जागी 'त्कथं कारण' पाहिजे.

६०. ओ०.

२६ १९ 'तुरीययोः' चे जागीं 'तुर्ययोः' पाहिजे.

२७ ८ 'एवंपश्यति' चे जागीं 'एवपश्यंति' पाहिजे.

२८ १३ 'अन्यथा' ह्यास 'ग्रहणप्राधान्याच्च' हें जोडलें पाहिजे.

२९ १३ 'ता ह' चे जागीं 'त आह' पाहिजे. 'अन्यथा गृण्हतः'  
चे जागीं 'अन्यथा गृण्हतः' पाहिजे.

,, १४ 'तत्त्वं' चे जागीं 'तत्त्वं' पाहिजे.

३१ १८ 'माया विना' हें एक पद केलें पाहिजे.

३२ ७ 'स्वामी' चे जागीं 'स्वामि' पाहिजे.

३९ १९ 'नोक्त' चे जागीं 'नोक्तः' पाहिजे.

" २३ 'क्रीयते' चे जागीं 'क्रियते' पाहिजे.

३९ ३ 'केन सा साधर्म्येने' चे जागीं 'केनसाधर्म्येणे' पाहिजे.

,, ८ 'स्येवं' चे जागीं 'स्येव' पाहिजे.

,, २२ 'निमित्त्य' चे जागीं 'निमित्त' पाहिजे.

४१ ३ 'साधर्म्येने' चे जागीं 'साधर्म्येणे' पाहिजे.

,, १० 'अपीति' चे जागीं 'अपीतिः' पाहिजे.

४२ ६ 'निमित्त्य' चे जागीं 'निमित्त' पाहिजे.

४३ ४ 'रूपां' चे जागीं 'रूपान्' पाहिजे.

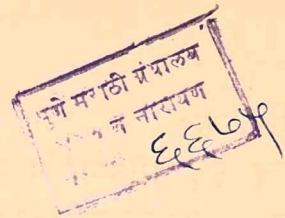
,, १७ 'तत्रैत' चे जागीं 'तत्रैत' पाहिजे.

४४ १७ 'कारत्व विवक्षायां' हें एक पद केलें पाहिजे.

४६ ४ 'कृतत्व' चे जागीं 'कृत्व' पाहिजे.

" उपोद्घात " ह्याचें ए. चें पृष्ठ २ ओळ २०, ' व स्यात् खांबोडा सु-  
रकुतलेला भाग ' ह्याचे जा. जागीं व स्याचे खालीं असले दोहों बाजूच्या त्त  
दोन पाकळ्या ' असे वाचावें. जें.

## उपोद्धात.



कोणत्या एका मनुष्याचें आपणांस ज्ञान होतें, किंवा कोणा मनुष्यास आपण ओखळतो, ह्मणजे ह्याचा अर्थ असा कीं, त्याच्या शरीरास आपण जाणतो व ओखळतो, व त्याचा जीव किंवा आत्मा त्या शरीरांत असल्यानें त्या शरीराकडून जे व्यापार होतात ते आपण जाणतो व ओखळतो. त्याच्या आत्म्याचें स्वरूप माहित नसल्यामुळे अज्ञानी लोक दुसऱ्यांबरोबर जो व्यवहार करितात तो केवळ त्या दुसऱ्याच्या देहाबरोबर करितात असें एक प्रकारें ह्मटलें तरी चालेल. ह्यावरून असें उघडपणें ध्यानांत येईल कीं, कोणाही मनुष्याचें आपणास जें ज्ञान होतें तें तो स्थूल ह्मणजे पंच महाभूतात्मक देह धारण करितो तेव्हां होतें. तो देह धारण केलेला असा दोन स्थितींत आढळतो. तो आईच्या पोटांत गर्भावस्थेंत असतो, व आईच्या पोटांतून बाहेर आल्यावर हल्लीं आपण ज्या स्थितींत आहोंत त्या स्थितींत असतो. गर्भावस्थेंत येण्यापूर्वी मनुष्य कोणत्या प्रकारें कोणत्या ठिकाणीं व कोणत्या स्थितींत असतो ह्याचें अद्याप साधारण रीतीनें अनुभवात्मक ज्ञान करून घेतां येत नाहीं. तसेंच मनुष्य मेल्यानंतर तो कोणत्या स्वरूपानें व कोणत्या ठिकाणीं काय व्यापार करितो, व कोणत्या स्थितींत असतो, ह्याचेंही अद्याप साधारण रीतीनें अनुभवात्मक ज्ञान करून घेतां येत नाहीं. आतां जेव्हां मनुष्य आईच्या पोटांत गर्भावस्थेंत असतो तेव्हांची त्याची स्थिति, व आई बाळंतीण होऊन तो बाहेर आल्यावर जेव्हां ह्या जगांत असतो तेव्हांची त्याची स्थिति, ह्या दोहोंविषयीं विचार करणें हें खरें ज्ञान प्राप्त करून घेण्याला फार अवश्य आहे.

### गर्भाची उत्पत्ति व वृद्धि.

स्त्रीला ऋतु प्राप्त झाला असता तिनें पहिल्या दिवसापासून तीन

रात्रीपर्यंत पुरुषाशी संग करूं नये, दिवसां झोंप घेऊं नये, काजळ घालूं नये, रडूं नये, आंघोळ करूं नये, उटणें लावूं नये, न्हाऊं नये, नखें काढूं नयेत, धावूं नये, हसूं नये, फार बोलूं नये, दुसऱ्याचें बोलणें फार ऐकूं नये व वारा घेऊं नये, कारण दिवसांस निजलें असतां गर्भातील प्राणी झोंपाळू होतो; काजळ घातलें तर अंधळा होतो; रडल्यानें त्याची दृष्टि वाईट होते; स्नान केल्यानें किंवा उटणें लाविल्यानें दांत, ओंठ, टाळू, व जीभ हीं काळीं होतात; फार बोलण्यानें तो रडका होतो, वारा घेतल्यानें किंवा फार श्रम केल्यानें तो उन्मत्त होतो.

जुनें सांचलेलें शोणित विटाळशीपणाचे तीन दिवस वाहून जाऊन नवें आर्तव आलें ह्मणजे स्त्री शुद्ध होते. ह्मणून ती चवथ्या दिवशीं पुरुषाबरोबर संग करण्यास योग्य होते. योनींतून विटाळ वाहात असल्या वेळीं रेत पडलें तर तेंणेंकरून गर्भ धारण होत नाही, कारण जसें वाहात्या पाण्यांत पडलेलें लांकूड वाहून जातें, तसें रेत वाहून जातें.

शुक्र व शोणित हीं दोन्हीं अन्नापासून उत्पन्न होतात. पुरुषामध्यें शुक्र असतो, व स्त्रियांमध्यें शोणित असतें. शुक्र व शोणित शुद्ध असल्यास त्यांच्या संयोगानें मनुष्य उत्पन्न होतो. शिश्व व योनी ह्या दोन्ही इंद्रियांच्या घर्षणानें जी उष्णता उत्पन्न होते तिच्या योगानें स्त्रियांचें आर्तव पातळ होऊन शुक्राशीं मिळून त्याला गर्भाशयांत घेऊन जातें, आणि मग जीवाशीं मिसळून गर्भ उत्पन्न करितें. जेव्हां स्त्रीपुरुषांचीं वीर्ये एकाच वेळीं पडतात, तेव्हां मात्र तीं गर्भ धारणास योग्य होतात, एरवी व्यर्थ जातात. जेव्हां आंतल्या वायूनें शुक्र व शोणित ह्यांचे दोन भाग होऊन ते गर्भाशयांत गर्भरूपांनीं राहातात तेव्हां जुळें होते.

चवथ्या दिवसापासून शास्त्रोक्त विधीप्रमाणें आचरण करून जें



मूल जन्मते तें रूपवान, सत्वगुणी, पुष्कळ वर्षे वाचणारें, संपत्तिमान व आईबापांना सुख देणारें, असें होतें.

कित्येक स्त्रिया इतक्या कुशल व हुशार असतात कीं, त्यांना ज्या वेळीं गर्भ राहातो त्याच वेळीं त्यांना गर्भ राहिल्याचें कळतें, व अमुक वेळेस गर्भ राहिला असें त्या निश्चितपणें सांगतात. वाग्भट्ट इत्यादि संस्कृत ग्रंथकार असें ह्मणतात कीं, जेव्हां गर्भ राहातो तेव्हांच्या मैथुनानें जें शुक्र पडतें तें योनींतून बाहेर येत नाहीं, व योनीचें स्फुरण होतें. स्त्रीला तृप्त व आनंदित असें वाटतें, अंग जड होतें, रेत व रज हीं दोन्हीही बाहेर येण्याचीं बंद होतात, हृदय उडूं लागतें, आळस येतो, ग्लानि वाटते, व अंगावर शहारे उत्पन्न होतात. गर्भ राहिल्यावर आठ दहा दिवसांनीं चिन्हें दिसण्यांत येतात. तीं अशीं कीं, स्त्री पूर्वीपेक्षां मंद व छाती काढून चालू लागते.

स्त्री गर्भार असल्याची परीक्षा नाडी पाहूनही होते. सकाळीं निजून उठून घटकाभर स्वस्थ बसलेला जो त्याची नाडी पाहिली ह्मणजे चांगली समजतें. पुरुषाचा उजवा हात व स्त्रीचा डावा हात लांब सरळ करून त्याच्या आंगठ्याचे मुळाशीं नाडी पाहाणारानें आपल्या आंगठ्याजवळचीं तीन बोटे ठेवून अंगठ्याजवळच्या बोटापासून वात, पित्त, कफ, हे तीन दोष अनुक्रमें जाणावें. वात नाडी सर्प व जळु ह्यांच्या चालीसारखी वांकडी चालते. पित्त नाडी बेडूक व कावळा ह्यांच्या चालीप्रमाणें उडत चालते. कफ नाडी पारवा आणि कोंबडा ह्यांच्या चालीसारखी मंद चालते. गर्भिणीची नाडी गंभीर आणि पुष्ट व हलकी अशी चालते.

गर्भ राहण्याच्या वेळीं आर्तवापेक्षां शुक्र अधिक असल्यास पुरुष-गर्भ होतो, शुक्रापेक्षां आर्तव अधिक असल्यास स्त्रीगर्भ होतो, व दोन्ही समान असल्यास नपुंसक गर्भ होतो. शुक्राचा जो अधिकपणा किंवा उणेपणा पाहावयाचा तो, आर्तव मळरहित अथवा गर्भ उत्पन्न

करण्यास्तव जितकें गर्भाशयांत राहातें त्याशीं पाहावयाचें आहे. जेव्हां अंतःकरण हर्षयुक्त असतें तेव्हां शुक्र अधिक पडतें व जेव्हां दुःखयुक्त असतें तेव्हां थोडें पडतें. आणखी अंगांत जशी कोत असते तसा शुक्रार्तवांचा न्यूनाधिकपणा किंवा समानपणा होतो. ज्यास मुलगा पाहिजे असेल त्यानें चवथ्या, साहाव्या, इत्यादि समदिवशीं संग करावा; व मुलगी पाहिजे असल्यास पांचव्या, सातव्या, इत्यादि विषम दिवशीं संग करावा. सम दिवशीं स्त्रीरज थोडें असतें व विषम दिवशीं स्त्रीरज फार असतें. स्त्रियांचा ऋतुकाल सोळा दिवस असतो; परंतु पहिले तीन दिवस विटाळाचे आणि सोळावा दिवस योनिसंकोचाचा हे चार दिवस मोजण्यांत धरूं नयेत.

स्त्री गर्भार झाल्यावर पहिल्या महिन्यांत गर्भाशयांत गर्भ शेंबडासारखा होतो.

दुसऱ्या महिन्यांत कफ, पित्त, वायु, ह्यांच्यायोगानें परिणाम पावलेल्या पंच महाभूतांचा शुक्रशोणितरूप जो समुदाय तो कांहीं कठिण होतो. स्पर्शाला गर्भ वाटोळ्या गोळ्यासारखा भासला, तर पुरुषगर्भ आहे असें समजावें, वरवंद्यासारखा लांबोडा भासल्यास स्त्रीगर्भ आहे असें समजावें; आणि वाटोळ्या फळाच्या अर्ध्या फाकेसारखा भासल्यास नपुंसकगर्भ आहे असें समजावें. गर्भ विटेसारखा चौकोनी असल्यास स्त्रीगर्भ समजावा. तो वाटोळा असून कठिण असल्यास पुरुषगर्भ समजावा. तो सावरीचे कळ्यासारखा भासला तर नपुंसक आहे असें समजावें.

तिसऱ्या महिन्यांत गर्भाला ज्याठिकाणीं हात, पाय, डोकें, उत्पन्न व्हावयाचें त्या ठिकाणीं प्रथम पांच पिंड उत्पन्न होतात; आणि मग त्या अवयवांचा आकार, हनुवटी, नाक, ओठ, डोळे, कान, बोटें, इत्यादि प्रत्यंगांचाही आकार फार सूक्ष्म उत्पन्न होतो.

चवथ्या महिन्यांत अंगें व प्रत्यंगें स्पष्ट होतात. ह्या महिन्यांत

गर्भाचे हृदय प्रगट झाल्यानंतर त्याच्याठिकाणी व्यक्त झालेल्या आत्म्याच्यायोगाने हृदय उडू लागते; कारण हृदय हे आत्म्याचे स्थान आहे. ह्यावरून ह्या महिन्यांत जीव व्यक्त होतो. ह्मणून शब्द, स्पर्श, रूप, रस, गंध ह्यांविषयी तो जीव मनाची योजना करितो. ह्या महिन्यांत स्त्रीला आपल्या हृदयाशिवाय दुसरें गर्भाचे हृदय प्राप्त होते.

पांचव्या महिन्यांत मन जागृत होते.

सहाव्या महिन्यांत बुद्धि उत्पन्न होते.

सातवे महिन्यांत हात, पाय, इत्यादि अंगे; आणि नाक, बोटें, छव, इत्यादि प्रत्यंगे हीं चांगलीं स्पष्ट दिसतात.

आठव्या महिन्यांत हृदयांत असणारे सर्व धातुसंबंधी जें तेज तें अस्थिर असते. ह्मणून ह्या महिन्यांत जन्मलेले मूल वांचत नाही, कारण तें तेज पुरें जमलेले नसते.

नवव्या महिन्यापासून बाराव्या महिन्यापर्यंत मूल जन्मते.

गर्भारपणी स्त्रीला डोहाळें होतात. तें पूर्ण न केल्यास मूल कुबडे, थोटें, षंड, खुजे, तिरळें असें जन्मते.

गर्भाच्या शरीरांत मळ थोडा असतो, व त्याचा पक्काशयसंबंधी वायुही थोडा असतो, ह्मणून गर्भाशयांत असलेला प्राणी वात, मूत्र व मळ ह्यांचा विसर्ग करित नाही. जरायूनें तोंड आच्छादिलें असते, गळा कफानें दाटलेला असतो, आणि दुष्ट वायूनें मार्ग निरोधिला असतो, ह्मणून गर्भ रडत नाही. गर्भाचे श्वासोश्वास, चलन वलन, निद्रा, इत्यादिक व्यापार आईच्या श्वासादिकांच्या योगांनीं होतात.

आईच्या रसवाहिनी नाडीशीं गर्भाच्या बेंबीच्या नाडीचा संबंध असतो. त्या नाडीतून गर्भास पोषणोपयोगी रस पोचून गर्भ वाढतो. ज्या गर्भाला अंगे व प्रत्यंगे उत्पन्न झालेलीं नसतात त्या-

च्या शरीराच्या सर्व भागांत पसरलेल्या रसवाहिनीधमनींच्या द्वारानें पोषण पोंचतें.

गर्भाचे केस, स्मश्रु, लोम, नखें, दांत, शिरा, स्नायु, धमनी, रेत, इत्यादि कठिण पदार्थ बापापासून होतात. त्याचें मांस, रक्त, मेद, मज्जा, हृदय, नाभि, काळीज, कवळु, आंतडीं, इत्यादि मऊ पदार्थ आईपासून होतात. त्याच्या शरीराची वृद्धि, बल, कांति, स्थिति, हानि, इत्यादि ह्या रसापासून होतात. श्रोत्रादिक इंद्रियें, ज्ञान, विज्ञान, आयुष्य, सुख, दुःख, हीं आत्म्यापासून होतात. पराक्रम, आरोग्य, बल, वर्ण, मेधा, बुद्धि, हीं आईबापांची जशी सांगड असेल तशीं होतात.

भागवतांत गर्भाविषयीं व त्यांतील प्राण्याच्या स्थितीविषयीं जें वर्णन दिलें आहे तें असें. स्त्रीपुरुषांचा संग झाल्यानंतर एक रात्र गेल्यावर शुक्र व शोणित ह्यांचा बिंदु होतो; पांच रात्री गेल्यावर बुडबुडा होतो; दहा दिवसांनीं बोरा येवढा मांसाचा गोळा बनतो; महिन्यानें मस्तक बनतें; दोन महिन्यांनीं हात, पाय, इत्यादि बनतात; तीन महिन्यांनीं नखें, लव, हाडें, मर्मस्थानें, लिंग, योनि, हीं बनतात; चार महिन्यांनीं सप्त धातू बनतात; पांच महिन्यांनीं भूक व ताहान; सहा महिन्यांनीं गर्भाशयानें युक्त होऊन उजव्या बाजूला फिरूं लागतो; सात महिन्यांनीं त्याला बोध होतो. सहा महिन्यांनंतर गर्भाच्या आंगाला किडे चावल्यानें त्यास वरचेवर मूच्छी येते. कडु, तिखट, आंबट, इत्यादि पदार्थ आईनें खाछे असतां त्या योगानें त्याच्या शरीराला वेदना होतात. तो जरायूनें गुंडाळलेला असून आंतड्यांनीं वेढलेला असतो. तो आईच्या उजव्या कुशींत मान व पाठ वांकडी होऊन असतो. पिंजऱ्यांत असलेल्या पांखराप्रमाणें त्याला आपल्या अंगाची हालचाल करवत नाही. तेथें त्यास

आपल्या पूर्वजन्मांची आठवण होते, तेव्हां त्यास वाईट वाटून तो सुस्कारा टाकितो<sup>१</sup>. सातव्या महिन्यापासून त्याला कळू लागते. तो विष्टेतील किड्याप्रमाणे फिरू लागतो. नंतर तो घाबरा होऊन परमेश्वराची स्तुति करितो<sup>१</sup>. ह्याप्रमाणे दहा महिने झाल्यावर आई बाळंतीण होऊं लागली ह्मणजे खाली डोकें वर पाय करून बाहेर येतो.

आई व बाप ज्या प्रकारचे आहार, आचार, चेष्टा ह्यांनी युक्त असून मैथुनास प्रवृत्त होतात त्या प्रकारचे गुण त्यांच्या मुलांमध्ये उत्पन्न होतात. पूर्व जन्मांच्या शरीरांत ज्या गुणाचा फार अभ्यास असतो तो गुण बहुधा हल्लींच्या देहांत येतो. पूर्व जन्मां ज्या शास्त्रांत बुद्धि चालत होती त्याच शास्त्रांत हल्लींच्या जन्मां बुद्धि ज्यास्त चालते. पूर्वजन्मां ज्याच्यामध्ये सत्व गुण फार होता, त्याच्यामध्ये हल्लींच्या जन्मां सत्वगुण ज्यास्त असतो.

गर्भापासून जी उत्पत्ति होते ती तीन प्रकारची आहे. १ पुरुष, २ स्त्री, आणि ३ नपुंसक. धातुजन्य विकारापासून नपुंसकत्व प्राप्त होते. नपुंसकत्व पांच प्रकारचें आहे.—१ ईर्ष्यक, २ आसेक्य, ३ कुंभिक, ४ सुगंधी, आणि ५ षंड. दुसऱ्याचें मैथुन पाहिल्याशिवाय ज्यास चेतना होत नाही तो ईर्ष्यक. बापाचें वीर्य थोडें असून उ-

१ ह्या गोष्टींचा हल्लीं सामान्य रीतीनें अनुभव घेतां येत नाही. आपल्या देशांत अशा गोष्टींचा शोध करण्याविषयींचा उद्योग बंद पडलेला आहे असें ह्मटलें तरी चालेल. परदेशचे जे शोधक विद्वान आहेत त्यांना ह्या गोष्टीविषयीं अद्याप कांहीं शोध लागलेला नाही. त्यांचें ज्ञान बाल्यदशेंत आहे, तथापि थोड्याच वर्षांमध्ये त्यांच्या ग्रंथांच्या आवृत्या किती झाल्या व त्यांमध्ये चूकदुरुस्त्या किती होतात हें पाहिलें असतां त्यांना आजपर्यंत जी माहिती मिळालेली आहे तिजवरून वरील गोष्टी खोड्या आहेत असें ह्मणतां येत नाही. भागवतांत ज्यानें उत्तम विचार व उत्तम ज्ञानाच्या गोष्टी सांगितल्या आहेत त्यानें अशा ग्रंथांत कांहीं खोड्या गोष्टी घुसटून ठेविल्या आहेत असें विचारी व सत्यशोधक मनुष्य; कधीही ह्मणूं शकणार नाही.

त्पन्न झाल्यामुळें जो आपल्या तोंडांत दुसऱ्याचें शिश्र बालवून मैथून करवितो आणि त्याचे तोंडांत त्या दुसऱ्याचें रेत पडल्यानंतर तें गिळिल्यावर चेतना होते तो आसेक्य. ज्याच्या गुदाच्या ठिकाणीं दुसऱ्यानें मैथून केल्यावर त्यास चेतना होते तो कुंभिक. स्त्रीची योनि दुर्गंधयुक्त असून तेथें जो पुरुष उत्पन्न होतो, त्यास योनि व शिश्र ह्यांचा वास घेतल्याशिवाय चेतना होत नाही तो सुगंधी. जो पुरुष स्त्रीसारखा आपण उताणा पडून स्त्रीला वर घेऊन तिजकडून मैथून करवून रेत पाडवितो तो षंड. पहिल्या चार प्रकारच्या नपुंसकांना रेत असतें, आणि षंडाला रेत मुळींच नसतें. स्त्रीनें पुरुषाला खालीं पाडून आणि आपण वर चढून मैथून केल्यानें जी मुलगी होते ती पुरुषासारखी वर चढून दुसऱ्या स्त्रीचे योनीस योनि लावून मैथून करिते. जेव्हां दोन स्त्रिया अति कामातुर झाल्यामुळें योनिशीं योनि लावून परस्परांचें वीर्य कोणत्याही प्रकारें सोडितात आणि त्यापासून जो गर्भ राहातो त्यास हाड मुळींच नसतें. जेव्हां स्त्री स्वप्नांत मैथून करिते तेव्हां तिचें आर्तव घेऊन वायूच गर्भ करितो, त्या गर्भापासून मनुष्याकृति मांसाचा गोळा उत्पन्न होतो, त्याला पितृलक्षणे केश, श्मश्रु, लोम, नखें, शिरा, स्नायु, धमनी हीं नसतात, त्यास कलल असें ह्मणतात. कधीं कधीं गर्भापासून साप, विंचू, इत्यादि उत्पन्न होतात. व कधीं कधीं एकदम तीन मुलें होतात. गेल्या वर्षी पुण्यांत आदितवार पेठेंत एका बाईला एक मुलगा व एक साप असे दोन झाल्याचें प्रत्यक्ष आमच्या पाहण्यांत आलें होतें.

आतां युरोपियन् व अमेरिकन् लोकांच्या ग्रंथांत जें वर्णन दिलें आहे तें येणेंप्रमाणें:—

१ वाग्भट्ट; सुश्रुत, शारीराध्याय २ व ३; निघंटुस्तोत्र, भा० २ पृ० २४-४७; शाईधर, खं० १ पृ० १३२.

जेव्हां पुरुषाच्या मनांत विषयसुखाचा उद्गार येतो, तेव्हां तो स्त्रीबरोबर संग करण्याची इच्छा करितो, आणि त्याच्या शिश्रांतील जाळीदार रक्तवाहिन्यांत रक्त भरून तें फुगून टणक होतें, व त्याच्या एष्ट्रभागाच्या ठिकाणीं पुष्कळ विषयगोचरता उत्पन्न होते, त्यांत विशेषेकरून त्याच्या पुढील बोंडशीच्या ठिकाणीं अतिशय विषयगोचरता उत्पन्न होते. जशी अंगरख्याची लांब बाही अंगांत घालून मार्गें सारली असतां चुण्या पडतात, त्याप्रमाणें योनीच्या आंतील बाजूनें त्वचेला ज्या चुण्या असतात त्यांशीं बोंडशीचें घर्षण झालें असतां बोंडशीला ज्यास्त उत्तेजन येतें. शेवटीं हें उत्तेजन इतकें पराकाष्ठा वाढतें कीं, तेणेंकरून पुरुषाच्या मूत्रद्वारामध्यें आंतून रेत येतें, तें पुढें कांहींशा वेगानें झोंकल्याप्रमाणें पडतें, व त्यावेळीं पुरुषाला कांहींएक प्रकारचे अचके बसतात. ह्या व्यापारांत पराकाष्ठेची आनंदकारक वृत्ति होते. हा व्यापार चालत असतां जितका आनंद वाटतो तितका तो व्यापार संपल्यावर मन खजील होते'. मैथुनाचा व्यापार घडतांना साधारणपणें स्त्री स्वता निर्व्यापार असते. जेव्हां तिजला संग करण्याची फार इच्छा होते, तेव्हां तिच्या योनीच्या आंत समोवतालच्या बाजूंत ज्या जाळीदार रक्तवाहिन्या असतात त्या रक्तानें भरून टणक फुगतात. तसेंच स्त्रीचें लिंग ( इ० क्लिटरिस् ) व त्यावरील लांबोडा सुरुकुतलेला भाग ( इ० निफी ) ह्यांत रक्त भरल्यानें तेही टणक फुगतात.

योनीच्या आंत वरच्या बाजूस गर्भाशय ( इ० यूटरस् ) आहे. त्या गर्भाशयाच्या दोहों बाजूंला लागून व ज्यांतील मार्ग गर्भाशयांतील मार्गाला मिळालेला आहे अशा दोन नळ्या ( इ० फ्यालोपियन् ट्यूब्स किंवा ओवीडक्टस् ) आडव्या जातात. ह्या प्रत्येक

१ कारपेटर्स फिजिआलाजि, आ० ९ पृ० ८७३.

२ कारपेटर्स फिजिआलाजि, आ० ९ पृ० ८८०.

नळीच्या शेवटीं फाटे फुटलेले असतात. गर्भाशयाच्या प्रत्येक बाजूला एक अशा दोन बदामासारखे गोळे ( इं० ओवरीज् ) त्यापासून दोन किंवा अडीच इंच अंतरावर असून त्यांचा संबंध गर्भाशयाशी कांहीं बंधनानें झालेला असतो. प्रत्येक ओवरींत अतिसूक्ष्म गोल ( इं० वेसिकल्म् ) असतात. ह्या गोलांचा शोध ग्र्याफ् साहेबानें लाविल्यामुळे त्यांस ग्र्याफियन् वेसिकल्म् असें ह्मणतात. हे गोल प्रत्येक ओवरींत सुमारे ३६०००<sup>१</sup> असतात. प्रत्येक गोलांत एक प्रकारचा द्रव पदार्थ असतो. त्या द्रव पदार्थांमध्ये अंडें ( इं० ओवम् ) असतें. मनुष्याच्या ओवम्चा व्यास  $\frac{9}{32}$  इंच आहे. अंब्याला एक पारदर्शक पडदा ( इं० जोना पेल्यूसिडा किंवा वायटेलान् मॅब्रेन् ) असतो, तो आंतील द्रव्याला वेष्टितो. ह्या पडद्याची जाडी सुमारे  $\frac{9}{2400}$  इंच असते. ह्या पडद्याचे आंत कोंबडीच्या अंब्यांतील पांढऱ्या बलकाप्रमाणें एक द्रव पदार्थ ( इं० योक् ) आहे. योकाच्या मध्यभागीं आणखी एक गोल ( इं० जर्मिनल वेसिकल् ) असतो, त्याच्या मध्यभागीं एक ठिपक्याप्रमाणें पदार्थ ( इं० जर्मिनल स्पॉट् ) असतो. ग्र्याफियन् वेसिकल् दिवसेंदिवस वाढत जातो. तो जसजसा वाढत जातो तसतसा ओवरीला आच्छादन करणाऱ्या पडद्याला येऊन चिटकतो, व त्या पडद्याला बाहेर लोटीत असतो. शेवटीं ग्र्याफियन् वेसिकल् फुटतें, व त्यांतून ओवम् निघून ओवरीच्या बाहेर पडतें. तें फ्यालोपियन् ट्यूबमध्ये येतें, व तेथून गर्भाशयांत येतें. मैथुन झाल्याशिवाय व कुमारअवस्थेंतही ओवम् अशा प्रकारें गर्भाशयांत येतें, व अशा स्थितींत तें आलें असतां नाश पावून गर्भाशयांतून योनीच्या मार्गानें बाहेर पडतें.

वर जे ग्र्याफियन् वेसिकल् फुटतें असें सांगितलें त्याचा पिवळ-

१ लेशमन्स् मिड्वाइफरि, (१८८०) पृ० ७१; लस्क्स् मिड्वाइफरि (१८८२) पृ० ३९.



ट किंवा नारिंगी रंगाचा एक गोळा बनतो. त्यास कार्पस ल्यूटीयम् असें ह्मणतात. त्याचे दोन प्रकार आहेत, १ खरा, व २ खोटा. खरा कार्पस ल्यूटीयम्, ज्या ग्र्याफियन् वेसिकल् मधून गर्भित ओवम् बाहेर पडतें अथवा ज्या ग्र्या. वे. चे ओवमांत तें बाहेर पडल्यावर गर्भधारणा होते त्या ग्र्या. वे. चा झालेला असतो. खोटा कार्पस ल्यूटीयम् नुस्ते ह्मणजे गर्भित न झालेलें ओवम् बाहेर पडणाऱ्या अथवा ज्याच्या ओवमांत पुढेही गर्भधारणा होत नाही ती त्या ग्र्याफियन् वेसिकल्पासून होतो. खरा कार्पस ल्यूटीयम् मोठा असून सुमारे चवदा महिनेपर्यंत असतो. खोटा कार्पस ल्यूटीयम् लहान असतो व तो दोन महिन्यांत कमी होत होत नाहीसा होतो.

पुरुषाच्या रेतामध्ये चलनवलन करणारे सूक्ष्म पदार्थ ( इं. स्पर्मेटोजोआ ) आहेत. ते व रेत ताजें असल्यास त्यांचें चलनवलन हीं सूक्ष्मदर्शकयंत्रानें दृष्टोत्पत्तिस येतात. ओवमूला ह्या सूक्ष्म पदार्थाचा योग्य प्रकारें योग झाल्यानें स्त्रीला गर्भ राहतो. ह्याप्रकारें योग झाल्यानें गर्भ कसा राहतो हें अद्याप युरोपांतील व अमेरिकेंतील विद्वान लोकांना माहीत नाहीं.

अशा प्रकारें गर्भित झालेलें अंडें ओवरींतून गर्भाशयांत येण्यास ८ पासून १० दिवस लागतात. गर्भ धारण झाल्यानंतर कांहीं वेळानें त्या अंड्याचा योक् ह्मणजे प्रोटोप्लाज्म ह्यामध्ये एक प्रकारची गति ( इं० आम्बिवाइड् मूव्हमेंट ) सुरू होते. ह्यानंतर लवकरच प्रोटोप्लाज्मचे विभाग होऊं लागतात. ते असे. एकाचे दोन, दोहोंचे चार, ह्याप्रमाणें विभाग ( इं० सेगमेंटेशन ) होत जातात. शेवटच्या प्रत्येक विभागाला व्हाइटेलाइन स्फीयर असें ह्मणतात. सर्व विभागांच्या जमावास मलबरी मासू असें ह्मणतात. ह्या जमावाला जोना पेल्यूसिडाचेंच आच्छादन असतें. विभाग होण्याचें बंद झाल्यावर अंडें गर्भाशयांत येतें. जोना पेल्यूसिडाच्या आंतल्या बाजूस व्हाइटेलाइन् स्फीयर्स ज-

मा होऊं लागतात. ह्या स्फियर्सचे ब्लास्टोडर्मिक् किंवा जर्मिनल् में-ब्रेन तयार होतें. ब्लास्टोडर्म तीन थरांचें झालेलें असतें. बाहेरच्या थराला एपिब्लास्ट् ( किंवा एक्टोडर्म ), मधल्या थराला मीजोब्लास्ट् (किंवा मीजोडर्म), व आंतल्या थराला हाइपोब्लास्ट् किंवा ( हाइपोडर्म ) अशीं नावें दिलेलीं आहेत.

एपिब्लास्ट्पासून त्वचा, नखें, केस, मेंदू व स्पाइनल् कार्ड ह्यांचा मुख्य भाग ( इं० नर्व् सेंटर्स ), डोळे, नाक, व कान ह्या ज्ञानेंद्रियांचें त्यांचे त्यांचे विशेष ज्ञानसंबंधीं एपिथीलियम्, तोंडांतील एपिथीलियम् व त्वचेचे ग्ल्यांडस् बनतात. हाइपोब्लास्ट्पासून पक्काशय व श्वासोश्वास होण्याचा मार्ग ह्यांना आंतून आच्छादन करणारें एपिथीलियम् आणि विशेषकरून काळीज ( इं० लिव्हर ) आणि प्यान्क्रियस् ह्यांचा सांगाडा, हें बनतात. मीजोब्लास्ट्पासून बाकीचे राहिलेले भाग बनतात. उदाहरण, मज्जा, तंतू, रक्तवाहिन्या, स्नायू, पक्काशय, जननेंद्रियें, व मूत्रसंबंधीं इंद्रियें.

ब्लास्टोडर्म मध्यें एक अपारदर्शक वाटोळा ठिपका दृष्टीस पडतो. हा ठिपका त्या भागांत सेल्स जमल्यामुळें दिसतो. ह्यास जर्मिनल् एरिआ असें म्हणतात. पुढें हा वाटोळा ठिपका भाल्याच्या आकाराचा होतो, आणि मग दीर्घ वर्तूळाकार होऊन मध्यभागीं चापट होतो.

जर्मिनल् एरिआचे मध्यभागीं एक खाचणी दिसूं लागते. ह्या खाचणीस मेड्युलरि ग्रूव ( किंवा केनाल् ) असें म्हणतात. ह्या खाचणीच्या दोहों बाजूंस जे दोन उंचवटे ( इं० ल्यामिनि डारसेलिस् ) असतात, ते एपिब्लास्ट्चे झालेले असतात. हे उंचवटे वाढून एक नळी बनते, व तिची पुढें स्पायनल् कार्ड होते. मेड्युलरि ग्रूवच्या खालीं एक काठीच्या आकाराची रचना ( इं० नोटो कार्ड ) मी जो ब्लास्ट्च्या सेल्स ह्यांनीं झालेली असते. ह्या रचनेपासून मणक्याचे

पुढील भाग बनतात. नोटो कार्डच्या दोहों बाजूस मी जोब्लास्टचा कांहीं भाग जाड झालेला असतो त्यास प्रोटोवरटिव्री ह्मणतात. प्रोटोवरटिव्रीच्या पलीकडील मीजोब्लास्टचे दोन भाग होतात—१ परायटल, व २ विस्सरल. परायटलचा एपिब्लास्टाशी निकट संबंध असतो, व दोन्ही मिळून काळीज, झीहा इत्यादि आंतील अवयवांचें आच्छादन होतें. विस्सरलचा हाइपोब्लास्टाशी निकट संबंध असतो, व ह्या दोहोंपासून पक्काशयाचे कांहीं भाग व इतर अवयव बनतात.

जरी स्त्री गाढ झोंपेंत असून तिला न कळतां तिच्याशीं पुरुषानें मैथुन केलें, तरी गर्भधारण होऊं शकतें. आणखी जरी स्त्रीची खुषी नसून तिच्याशीं जवरीसंभोग घडला, तरी स्त्री गर्भार होण्याचा संभव असतो. स्त्रीच्या योनींत पुरुषाचें रेत शिश्नाच्याच द्वारें गेलें पाहिजे असें अवश्य दिसत नाहीं. घोडे इत्यादि जनावरांच्या संबंधानें असें पाहाण्यांत येतें कीं, घोड्याचें रेत नळीनें घोडीच्या योनींत सोडिलें असतां घोडी सवर होते.

गर्भार असल्याचीं जीं चिन्हें दिसून येतात तीं दोन प्रकारचीं आहेत—१ बाहेरील, व २ आंतील. ती येणेंप्रमाणें—

### पहिल्या महिन्यांतील चिन्हें.

बाहेरील—१ विटाळ बंद होतो. तथापि हें चिन्ह खात्रीलायक नाहीं, कारण कांहीं रोगांनींही विटाळ बंद होत असतो, व गर्भ राहिल्यावरही कित्येक स्त्रिया विटाळशा होतात; २ पोटांत तमाखू गेल्याप्रमाणें उमासे येतात; ३ मळमळतें व तोंडाला पाणी सुटतें.

१ कवर्स फिजिआलजि, आ० ११ पृ० ; लस्क्स मिडवाइफरि, भाग २; लेशमन्स मिडवाइफरि, भाग ६; मेडोस् मिडवाइफरि, भाग ३; क्याजोस् मिडवाइफरि, भाग ४; कार्पेंटर्स फिजिआलजि, आ० ९ पृ० १०१४-१५.

२ टेलर्स मेडिकल् ज्यूरिस्प्रेन्स, आ० २ भा० २ पृ० ४६० व ४६३.

३ मेडोस् मिडवाइफरि, पृ० ७६-८६; लस्क्स मिडवाइफरि, पृ० ९६; लेशमन्स मिडवाइफरि, पृ० १५८; कार्पेंटर्स फिजिआलजि, आ० ९ पृ० ८९३.

**आंतील**—गर्भाशयाचें तोंड व मान हीं मऊ व गुळगुळीत असतात; त्याची आडवी चीर गोल होते; योनि कोमट व ओलसर असते.

### दुसऱ्या महिन्यांतील चिन्हें.

**बाहेरील**—वरील चिन्हाशिवाय स्तनं मोठीं व घट्ट होतात व हाताला गांठाळलेलीं लागतात; तीं दाबल्यानं दुखतात व तीं गर्भार स्त्रीला जड वाटतात; पायाला मुंग्या आल्या असतां जसें वाटतें तसें स्तनांत वाटतें; स्तनांतल्या शिरा मोठ्या होतात; बोंडशा आणि त्याच्या भोंवतालचें चक्र हीं नेहमींपेक्षां ज्यास्त काळीं होतात, हें चिन्ह काळ्या सांवळ्या बायकामध्ये अधिक स्पष्ट दिसतें; त्यांची कातडी मऊ व ओलसर व कांहीं जागीं उंचवट झाल्यासारखी दिसते; बोंडशा मोठ्या होतात व त्याच्या सभोंवती बारीक फुटकुळ्याचा बार आल्यासारखें दिसतें; व बोंडशा दाबल्या असतां चीक बाहेर येतो. तथापि हीं चिन्हे कांहीं रोगांनींही होतात. परंतु कित्येक विद्वानांच्या मतें स्तनांतून चीक येणें व त्याच्या बोंडशाभोंवतालचें वाटोळें कडें वर वळणें व त्याच्या शिरा मोठ्या होणें ह्यांवरून गर्भारपणा निश्चित होतो. आणखी स्तनांवर, मांड्यांवर, व पोटावर खरवडल्यासारख्या खुणा ह्मणजे पांढऱ्या रेषा असल्या तर त्यांवरून स्त्री पूर्वी गर्भार होती किंवा हल्लीं गर्भार आहे असें ठरतें. पोट थोडेसें चापट दिसतें.

**आंतील**—गर्भाशयाचें तोंड वाटोळें व बंद होतें; त्याची मान फार मऊ, कांहींशी मोठी, पूर्वीपेक्षां जाड अशी होते, व खालीं आलेली असतें तेणेंकरून बोट लवकर पोंचतें.

### तिसऱ्या महिन्यांतील चिन्हें.

**बाहेरील**—ह्या महिन्याच्या शेवटीं आतडीं सरकल्यामुळें पोट थोडें मोठें दिसतें. स्तनांचीं वर जीं चिन्हे सांगितलीं तीं ज्यास्त ठळकठीत दिसतात.

**आंतील**—गर्भाशयाचें तोंड वर गेलेलें असतें. ओटीवर हलकेच नळीचें एक टोंक ठेवून तिच्या दुसऱ्या टोंकांला कान लाविला असतां नाद ( इं० प्ल्यासॅटल मर्मर ) ऐकूं येतो. हा नाद, गर्भाशयांतून जरायूमध्ये रक्त जोरानें गेल्या कारणानें ऐकूं येतो. तथापि असा नाद कधीं कधीं दुसऱ्या कारणानींही ऐकूं येतो.

**चवथ्या महिन्यांतील चिन्हें.**

**बाहेरील**—उमासे येण्याचें बंद होतें. परंतु स्तन इत्यादिकांचीं चिन्हें तशींच असतात. गर्भाशय मोठा झाल्यामुळें तो ( इं० प्यूबिस् ह्या ) हाडावर सुमारें दोन इंच पुढें आला आहे असा दिसतो, आणि तो त्या जागीं कठिण भरीव वाटोळा व चेंडू येवढा हाताला लागतो. पोटांत मुलाची हालचाल होते ती स्त्रीला कळूं लागते. योनीचा रंग काळा किंवा जांभळा होतो.

**आंतील**—बेंबीच्या खालच्या बाजूनें ओटीला नळी ( इं० स्टेथास्कोप ) लावून नळी सरकवीत नेली असतां जेथें गर्भाचें हृदय उडत असतें तेथें घड्याळाचे टिक् टिक् आवाजाप्रमाणें आवाज ऐकूं येतो. हे आवाज एका मिनिटांत सुमारें १३० पासून १९० पर्यंत ऐकूं येतात. हा आवाज ऐकूं येऊं लागला ह्मणजे स्त्री खचीत गर्भार आहे असें ठरतें. तथापि आवाज ऐकूं न आल्यास गर्भार नाही असें ठरत नाही, कारण कित्येक कारणें अशीं आहेत कीं, तेंणकरून हा आवाज ऐकूं येण्यास प्रतिबंध होतो. कधीं कधीं पांच महिने पुरे होईतोंपर्यंत आवाज ऐकूं येत नाहीत.

**पांचव्या महिन्यांतील चिन्हें.**

पूर्वीचीं सर्व चिन्हें अधिक स्पष्ट दिसूं लागतात. त्याशिवाय आंतील एक नवीन चिन्ह आढळण्यांत येतें तें असें कीं, स्त्रीला उभी करून तिच्या योनींत बोट घालून हळूच कुशलतेनें गर्भाशयास बोटानें धक्का वरच्या दिशेकडे देऊन बोट गर्भाशयाच्या तोंडावर राहूं

दिलें असतां गर्भोदकामध्ये गर्भ कांहींसा वर चढतो आणि चार पांच सेकंडांत पुनः उतरून बोटार पडतो तें समजतें. ह्या चिन्हावरून स्त्री गरोदर असल्याची पूर्ण खातरी होते. गर्भाचें फिरणें स्त्रीला स्पष्टपणें कळतें, व दुसऱ्यानें गर्भिणीच्या पोटावर हात ठेवून पाहिलें तर त्यालाही तिच्या पोटांत गर्भ फिरल्याचें समजतें. गर्भाशयाचें बूड, थोरपणीं केंस येण्याची जागा ( इं० सिंफिसीस् प्यूवीम् ) व बेंबी ह्यांच्यामध्ये असते. गर्भाशयाची मान उंच व अखूड असते.

### सहाव्या महिन्यांतील चिन्हें.

गर्भाशयाचें बूड बेंबीच्या सपाटीला पोचतें. त्याच प्रमाणानें पोट पुढें आलेंलें दिसतें. पूर्वीचीं सर्व चिन्हें अधिक स्पष्ट दिसूं लागतात. स्तनाची स्थिति बिनचूक समजण्यांत येते.

### सातव्या महिन्यांतील चिन्हें.

गर्भाशयाच्या भारामुळें स्त्रीच्या बेंबीचा खोलगटपणा बहुतेक नाहीसा होतो, आणि पोट ज्यास्त वाढलेलें दिसतें. गर्भाशयाचें बूड बेंबीपासून सुमारें दोन इंच वर असतें. गर्भाशयाच्या मानेचा योर्नींत असलेल्या भागाची लांबी पूर्वीपेक्षां अर्धी झाली अशी दिसते, कारण ती मान वर सरते.

### आठव्या महिन्यांतील चिन्हें.

ह्या महिन्यांत स्त्रीचा गर्भारपणा ठरविण्यास अगदीं अडचण पडत नाही. पोट अतिशय मोठें होतें. बेंबीचा खोलगटपणा अगदीं नाहीसा होतो. गर्भाशयाचें बूड, बेंबी व छातीच्या खालचा खोलगटपणा ह्यांच्या मध्यभागीं आलेलें असतें. साधारणपणें योर्नीतून स्पर्शानें मुलाचें डोकें समजतें. गर्भाशयाच्या मानेचा बहुतकरून सर्व भाग पोटांत जातो. गर्भाशयाचे तोंडाला बोट सहज पोचत नाही. योनी फार ओली असून साकळल्या रक्ताप्रमाणें तिचा रंग काळा दिसतो. स्तनें मोठीं व कठिण असतात, बांडशा काळ्या असतात.

तेथील फुटकुळ्यासारखा आलेला बार मोठा दिसतो, व दूध पुष्कळ आलेलें दिसतें. गर्भाशयासंबंधी आवाज सर्व पोटावर ऐकूं येतो. गर्भातील नाडी पूर्वीपेशां मोठ्यानें ऐकूं येते. गर्भाचें फिरणें पोटावर हात ठेवून समजतें. बोटाच्या धक्यानें गर्भ वर जाऊन बोटावर आपटतो हें फारच स्पष्ट समजतें.

### नवव्या महिन्यांतील चिन्हें.

गर्भाशय छातीच्या खालच्या खळ्यापर्यंत जाऊन पोहोंचतो. त्याची मान अगदीं नाहीशी होते. पोटावर हात ठेविला असतां गर्भाची गति स्पष्ट समजते. आवाज सहज ऐकूं येतात. बाकींचीं चिन्हें तशींच असतात.

### दहाव्या महिन्यांतील चिन्हें.

वरील सर्व चिन्हें कायम असतात; परंतु गर्भाशय गर्भानें पूर्ण भरिला जातो. ह्मणून बोटांनं धक्का दिल्यानें जो गर्भ आपटल्याचा अनुभव पूर्वी येत होता तो आतां येत नाही. गर्भाशयाचें तोंड माकड हाडाच्या वरच्या भागावर असतें. मुलाच्या अंगाला नाळ गुंडाळलेली असेल तर, रक्त जातांना व येतांना त्याचा आवाज ऐकूं येतो.

ह्याशिवाय गर्भारपणाचीं दुसरीं चिन्हें आहेत. गर्भार स्त्रीचें मूत्र कांचेच्या भांड्यांत ठेविलें असतां त्याजवर सुमारें दीड दोन दिवसांनीं तुपकट पदार्थासारखा पांढरा साका जमतो. स्त्रीचा स्वभाव बदलतो. एकादा दांत दुखतो. भलतेच पदार्थखावेसं वाटतें. जसें गोवरीच्या राखेचे डेपसे, माती, विटा, इ. अन्नावर वासना होत नाही. पूर्वीपेशां लड्ड किंवा रोड होते. अंगाचा रंग बहुधा पांढुरका होतो. तोंडाला पाणी सुटतें. ढेकरा येतात. अंग कढत होतें. परसाकडेस साफ होत नाही. केव्हां केव्हां ओकायला होतें व ढाळ होतात. कधीं कधीं चेहेरा फिक्का होतो व तोंडावर डाग पडतात. केव्हां केव्हां अंगावर पुरळ उठतो. कधीं कधीं छातीवर व तोंडावर केस येतात, आणि ते म-

हिने भरल्यावर जातात. पूर्वी कांहीं रोग असल्यास तो गर्भारपणीं बंद असतो व बाळंतीण झाल्यावर तो पुनः उद्भवतो.

ह्याशिवाय स्त्री गर्भार झाल्यावर कधीं कधीं तिला स्वप्नांत डौलदार अविलाची चूल किंवा ठळकव गोल मोती किंवा नकशीदार व मजेची पायांत घालायाची मासोळी दिसते, किंवा ती स्वप्नांत आपल्याला साप चांवला असें पाहते.

स्त्री बाळंतीण झाल्यावर निदान चवदा दिवस होऊन गेल्याशिवाय तिला गर्भ राहत नाही.<sup>१</sup>

कधीं कधीं एक गर्भ राहिल्यावर दुसरें अंडें गर्भित होतें. हे दोन्ही गर्भ एकाच वेळीं बाहेर येतात, अथवा निरनिराळ्या वेळीं बाहेर येतात. जरी स्त्रीच्या पोटांत दोन गर्भांपैकीं एक गर्भ मेला तरी तो जिवंत गर्भाबरोबर पोटांत राहून मेलेला व जिवंत असे दोन्ही गर्भ मुदत भरल्याबरोबरच जन्मतात.

गर्भ बाहेर येई तोंपर्यंत स्त्रीच्या पोटांत निरनिराळ्या महिन्यांत त्याचे अवयव कसे बनतात ते येणेंप्रमाणें:—

**पहिला महिना**—ह्या महिन्याचे शेवटीं गर्भ सरळ व ताडतासारखा लांबट असतो. तो खालच्या बाजूनें आपल्या आच्छादनाला लहानशा तंतूनें जोडलेला असतो. पुढचे बाजूस अंतरगोल व मागचे बाजूस बाह्यगोल असतो. डोकें थोडेसें ओळखतां येतें. हातापायांचीं कांहीं चिन्हे दिसत नाहींत. मूत्राशय व काळीज हीं फार मोठीं असतात. तोंडाच्या ठिकाणीं फक्त चीर असते. डोक्याच्या ठिकाणीं फक्त काळे बिंदू दिसतात. त्याची लांबी सरासरी अर्धा इंच असते.

**दुसरा महिना**—ह्या महिन्यांत गर्भ वक्राकार दिसतो. डोकें

१. टाइडीस् लीगल् मेडिसिन् ( १८८३ ) भा० २ पृ० १३८-१३९.

२. टाइडीस् लीगल् मेडिसिन्, ( १८८३ ) भा० २ पृ० १३९-१४५.



फार मोठें असतें. तथापि गळा स्पष्ट दिसत नाही. तोंड व तोंडावरील द्वारें दिसूं लागतात. हातपाय स्पष्ट दिसतात. हात डोक्याजवळ लागलेले असे प्रथम दिसतात, आणि पांचव्या आठवड्याचे सुमारास पाय गुदाजवळ दिसतात. नाळांतल्या रक्तवाहिन्या वाटाण्याएवढ्या असतात. नाळ स्पष्ट दिसते. रक्ताशय व जननेंद्रिय हीं दिसूं लागतात. ह्या महिन्याच्या शेवटीं गर्भाची लांबी सरासरी दीड इंच असते. वार बनण्याला सुरवात होते.

**तिसरा महिना**—ह्या महिन्याच्या शेवटीं हातपाय ह्यांतील प्रत्येकाचे तीन तीन भाग दिसूं लागतात. बदकाच्या बोटाप्रमाणें बोटें कातड्यांनीं जुळलेलीं दिसतात. जननेंद्रिय अगदीं स्पष्ट दिसतें. फुप्फुस, रक्ताशयाजवळ असलेला पिंड ( इं० थाइमस् ग्ल्यांड, ) पानथरी, मूत्र पिंडावर असलेला टोपीसारखा भाग, व मूत्र पिंडें ( इं. किड्नीज ) हीं सर्व स्पष्ट दिसतात. मूत्रपिंडांतील मूत्र उत्पन्न करणारी बारीक पिंडें बनलेलीं दिसतात. मगज इत्यादि ज्ञानतंतू-संबंधीं रचना दिसण्यांत येते, तथापि त्यांमध्ये फार मृदुत्व असतें. रक्ताशयाचे दोन भाग ( इं० वेंट्रिकल्स् ) बनतात. पापण्या चिकटलेल्या असतात. गुद व तोंड बंद असतें. नाक व कान बनलेले असतात. जननेंद्रियाच्यावर ज्या ठिकाणीं मोठेपणीं केस येतात त्या ठिकाणीं प्रथम जी नाळ असते ती वरवर जाते, असें गर्भ पूर्णावस्थेत येई तोंपर्यंत दिसतें. गर्भाची लांबी सरासरी अडीच इंच असते. ह्या महिन्याच्या सुमारालाच गर्भामध्ये अशा प्रकारचें रुधिराभिसरण सुरु होतें कीं तें गर्भावस्था संपे तोंपर्यंत असतें.

**चवथा महिना**—ह्या महिन्याचे शेवटीं गर्भ मुलाचा किंवा मुलीचा हें स्पष्ट दिसतें. तोंड व गुद हीं द्वारें उघडतात. नखें व पित्ताशय हीं दिसूं लागतात. मूल जन्मल्यावर प्रथमतः ज्या मुलाचा विसर्ग होतो तो ह्या वेळीं वरचे आंतडींत असतो. थोरल्या आंतडी-

चा पहिला भाग ( इं० सीकम् ) ह्यांतील पडदा ( इं० वाल्व ) स्पष्ट दिसतो. गर्भाच्या आच्छादनांपैकी कोरिआन् व आमनियन् हे पडदे चिकटलेले असतात. गर्भाची लांबी सरासरी साडे पांच इंच असते, व त्याचें वजन सुमारे सात तोळे असतें.

**पांचवा महिना**—ह्या महिन्याच्या शेवटी कातडें बरेंच जाड झालेलें असतें. नखें व केस हीं ओळखूं येऊं लागतात. डोकें, रक्ताशय, व मूत्रपिंड हीं मोठीं असतात. पित्ताशय बनलेला असतो. मगजांतील पांढरा भाग उत्पन्न झालेला असतो. गर्भाची लांबी सरासरी सहा इंच असते, व त्याचें वजन सुमारे पंधरा तोळे असतें. ह्या वेळीं गर्भाची हालचाल आईला कळूं लागते.

**सहावा महिना**—ह्या महिन्यांत काळीज मोठें व तांबडें असतें. पित्ताशयांत कांहीं प्रवाही पदार्थ असतो. तो कडू नसतो. अंडुकल्या मूत्र पिंडाजवळ असतात. प्रथमचा मळ मोठ्या आंतड्यांत असतो. केस स्पष्ट दिसतात. पापण्या झांकलेल्या असतात. कातडें तुपकट पदार्थांनीं माखल्याप्रमाणें असतें. गर्भाचें वजन सरासरी चाळीस तोळे असतें, व त्याची लांबी सुमारे नऊ इंच असते.

**सातवा महिना**—ह्या महिन्याच्या शेवटी मगज जास्त सुट्ट होतो. पापण्या मोकळ्या असतात. कातडें पूर्वीपक्षां बळकट व तांबडें असतें. नखें जास्त स्पष्ट दिसतात. आंतडीच्या आंतील सुरकुत्या दिसूं लागतात. मोठ्या आतडीचा पहिला भाग ( इं० सीकम् ) कमरेच्या बाजूचे हाडाच्या आंतील खळग्यांत ( इं० इलियाक् फासा ) ह्यांत असतो. पित्ताशयांत पित्त असतें. मूत्रपिंडें घट्ट होतात. अंडुकल्या खालीं उतरूं लागतात. गर्भाचें वजन सुमारे सवार्शें तोळे असते, व त्याची लांबी सुमारे तेरा इंच असते.

**आठवा महिना**—ह्या महिन्याच्या शेवटी मगजाचीं वेढीं दिसूं लागतात. कातडें तुपकट पदार्थांनीं माखल्याप्रमाणें असतें. नखें

बोटाच्या टोंकाशी असतात. जांगाडांत एक नळी ( इं० इंग्वायनल् केनाल् ) आहे, तींत अंडुकल्या असतात. गर्भाचें सरासरी वजन पावणेदोन तोळे असतें, व त्याची लांबी सुमारे पंधरा इंच असते.

महिने भरल्यावर—मगजांतील पांढरा व काळसर पदार्थ निरनिराळा असतो. मगजाच्या वेढोळ्या स्पष्ट दिसतात. नखें शिंगटाच्या पदार्थाप्रमाणें असतात, व तीं बोटावर वाहून पुढें आलेलीं असतात. पायाच्या बोटांचीं नखें तितकीं लांब नसतात. कातडें फार लाल असतें, व तुपकट पदार्थांनं थोडें बहुत माखल्याप्रमाणें असतें. केस कित्येकांना पुष्कळ व कित्येकांना थोडे असतात. अंडुकल्या साधारण रीतीप्रमाणें लेंबणाच्या पिशवींत येतात. प्रथम विसर्ग व्हावयाचा मळ मोठ्या आंतज्यांतील तिसरा भाग ( इं०रेक्टम् ) ह्यांत येतो. डोकें व पाय ह्यांच्या मधोमध बेंबी असते. साधारणपणें गर्भाचें वजन २४० तोळ्यापासून ३२० तोळ्यापर्यंत असते, व त्याची लांबी १८ पासून २० इंचांपर्यंत असते.

आतां गर्भामध्यें हाड बनण्याचा प्रकार असा आहे कीं, प्रथम गळ्याचीं हाडें ( इं० क्ल्याविकल्स् ) बनतात. सुमारे साहा आठवज्यांनीं खालचा जबज्याचें हाड बनतें. नंतर क्रमानें पाठीच्या कण्याचीं हाडें दंडांतील हाडें, मांज्यांचीं हाडें, बरगज्या, डोक्याच्या मागचें हाड, हीं होतात. तिसऱ्या महिन्याच्या प्रारंभीं खांद्याजवळील पाठीचें हाड ( इं०स्क्र्याप्युला ), कपाळाचें हाड, दंडापुढील हाताचा जोभाग मनगटापर्यंत आहे त्यांतील हाडें ( इं०रेडिअस् आणि अल्ना ), पोट्यांतील हाडें ( इं०टिविया आणि फिब्युला ), वरच्या जबज्याचें हाड, हीं बनतात. ह्याच महिन्याच्या शेवटीं हाताच्या व पायाच्या पंजांतील हाडें, व डोक्यांतील बार्कीचीं हाडें, हीं बनतात. चवथ्या महिन्यामध्ये कमरेच्या दोहों बाजूंचीं हाडें ( इं०इलियाक् ), कानाच्या आंतील हाडें, पाठीच्या कण्यांतील खालपासून दुसरें हा-

ड ( इं०सेक्रम् ) ह्याच्या वरील भाग, हीं बनतात. पांचव्या महिन्यांत कपाळाच्या खालीं आंत असलेलें हाड ( इं०एथमाइड् ), ज्यावर बसतो तें हाड ( इं०इस्क्रियम् ), थोरपणीं जेथें केस येतात त्या ठि. काणचें हाड ( इं०प्युबिस् ), हीं बनतात. साहावे व सातवे महिन्यांत घोंघ्यांतलें एक हाड ( इं० आस्ट्र्याग्यालस् ) बनूं लागतें. आठव्या महिन्यांत पाठीच्या कण्यांतील खालपासून दुसरें हाड ( इं० सेक्रम् ) ह्याचा खालील भाग, व कधीं कधीं जिभेच्या संबंदाचें हाड ( इं०आस् हायआइड् ) हीं बनूं लागतात. नववे महिन्यांत डोक्याच्या पाठीमागचें हाड संबंध नसून चार तुकड्यांचें असतें; कानाच्या बाहेरील नळीचें हाड बनतें; माकडहाडाचा खालचा भाग, गुडव्याची वाटी, मनगटांतील हाडें, घोंघ्यांतील पांच लहान हाडें, शरीरांतील लांब लांब हाडांचे मधले भाग, हीं बनतात.

### गर्भावस्थेंत जीवाची स्थिति.

आपण गर्भावस्थेंत असतों तेव्हां ज्ञानादिकांच्या संबधानें आपली स्थिति कशी असते ह्याचा थोडासा विचार करावा. ह्यावेळीं आईच्या पोटांतील जें गर्भाशय तेवढेंच काय तें आपलें जगत्. साधारणपणें बाहेरील जगताचें आपणास अगदींच ज्ञान नसतें. ब्राह्मणाच्या गळ्यांत जानवें घातल्याप्रमाणें आपल्या गळ्याला नाळेचा वेढा असतो. त्या नाळेंतून बेंबीवाटें आपणास जें पोषण कांहीं उद्योग केल्याशिवाय आपोआप मिळतें तें कोटून कसें आलें हें समजण्याचें आपणास शक्ति व साधन हीं दोन्ही नसतात. ह्यावेळीं जणु काय आंधार कोठडीची शिक्षा मिळाल्याप्रमाणें आपण गर्भाशयांत असतो. खाणें पिणें इत्यादिक गोष्टींची आपणास कांहींच काळजी नसते. आपल्याला आप्त इष्ट कोणीच नसतात. प्रत्यक्ष जी आपली आई व जिच्या पोटांत आपण असतो व जिच्या कारणानें आपणास गर्भावस्थेंत मिळावयाचें सुख मिळतें, तिजविषयीं यत्किंचित् पण

ज्ञान नसतें. आपण मेल्यावर आपलें काय व्हावयाचें, पुढें दुसरें जगत् आहे कीं काय, आपण कोणत्या स्थितींत किती काळ राहाणार, आपणास कोणाचा आश्रय आहे कीं काय, व पुढें आपलें काय होणार, हें समजण्याला हल्लीं जसें आपणास साधारणपणें साधन नाहीं, तसेंच गर्भवासामध्ये साधन नसतें. हल्लीं आपले डोळे, कान, नाक, इत्यादिक ह्यांचे जसे व्यापार चालतात तसे गर्भावस्थेंत चालत नाहींत; ह्मणून ह्या इंद्रियांनीं होणारें प्रकाश, नाद, इत्यादिक सृष्टीचें ज्ञान गर्भावस्थेंत हल्लीं प्रमाणें नसतें. ज्या दिवशीं गर्भधारण होतें त्या दिवशीं गर्भरूप सृष्टींत जीवाचा जन्म झाला व ज्या दिवशीं गर्भाशय सोडून जीव बाहेर येतो, त्या दिवशीं तो त्या सृष्टींत मरण पावला असें ह्मटलें पाहिजे. ह्या मरणाविषयीं शोक करण्याला गर्भाशयांत जीवाला कोणाची सोबत नसते व त्याची क्रिया कर्मांतर कोणी करित नाहींत, परंतु बाहेरील जगांतिल लोक मात्र त्या मरणास जन्म समजून आनंदाचा समारंभ करितात. ह्याचप्रमाणें हल्लीं मनुष्य ह्या जगांत मरण पावल्यावर त्या मरणास दुसऱ्या जगांतला त्याचा जन्म असें कां ह्मणूं नये व त्याविषयीं दुःख कां करावें? त्या दुसऱ्या जगांत त्याचा समारंभ होत नसेल कशावरून? गर्भावस्थेंतल्या स्थितीच्या संबधानें पाहतां जन्मल्यावरची स्थिति निराळे प्रकारची व चांगली आहे अशी आढळते, ह्यावरून मरण पावल्यावरची स्थिति ही हल्लींच्या स्थितीहून निराळी व चांगल्या प्रकारची असावी असें अनुमान करण्याला कांहीं अंशीं कारण होतें. जसा साप आपली कात टाकून किंवा झुरळ आपलें कवच सोडून नवीन चांगल्या स्थितींत जातें, तशी मनुष्याची स्थिति कां होऊं नये?

जन्मल्यानंतर जीवाची स्थिति.

गर्भवासाची मुदत पराकाष्ठेची २८० दिवस आहे व कर्मांत कमी

२६६ दिवस आहे'. ही मुदत संपल्यावर आई बाळंतीण होते व तिच्या पोटांतून मनुष्य बाहेर येतो. मनुष्य जन्मल्यापासून तो कसा वाढत जातो, त्यास बाल्यावस्था तारुण्यावस्था व वृद्धावस्था कशा प्राप्त होतात, व त्यास ह्या तीनही अवस्थेत सुख दुःख इत्यादिक कशी प्राप्त होतात इत्यादिक गोष्टी प्रत्यक्ष पाहाण्यांत येतात. ह्मणून त्यांजविषयीं येथे जास्त विचार करित नाहीं. परंतु मनुष्याच्या ज्या जाग्रत स्वप्न इत्यादिक अवस्था आहेत त्या विचार करण्या योग्य असून त्यांचे ज्ञानाचा परमार्थज्ञानाला उपयोग असल्यामुळे त्यांजविषयीं विचार करूं.

मनुष्य आईच्या पोटांतून आल्यावर दोनपैकीं एका अवस्थेत असतो. जाग्रत अवस्था किंवा निद्रावस्था. निद्रावस्थेमध्ये मनुष्य दोन प्रकारच्या अवस्थांपैकीं एका अवस्थेत असतो. १ स्वप्नावस्था किंवा २ सुषुप्ति अवस्था. जाग्रत व स्वप्न ह्यादोन अवस्थांचा साधारणपणें सर्वांना अनुभव असतो. साधारणपणें ह्मणण्याचें कारण असें कीं, आमचा एक परम प्रियकर मित्र आहे त्याचें वय सुमारे ९९ वर्षांचें आहे त्यास कधींच स्वप्न पडलेलें नमून स्वप्न कसें असतें हें त्याला मुळांच माहीत नाहीं.

जाग्रत अवस्थेमध्ये मनुष्याचे श्रोत्र, त्वक्, चक्षु, रसन व घ्राण ह्या इंद्रियांचे व्यापार चालतात व बाहेरील जगताचें ह्मणजे शब्द, स्पर्श, रूप, रस, व गंध ह्यांचें ज्ञान होत असतें. बाहेरील पदार्थांचें ज्ञान आत्म्याला कसें होतें हें तैत्तिरीयोपनिषत् ( ब्रह्मवल्ली ) ह्याचे उपोद्घातांत सांगितलें आहे. जसे तार आफिसांत बाहेरील ठिकाणच्या बातम्या तारेवाटें येऊन त्या बातम्या तारमास्तराला समजतात, त्याप्रमाणें बाहेरील पदार्थांचें ज्ञान शरीरांतील ज्ञान तंतूंच्या

१ टाइडिस लीगल मेडिसिन, भाग २, पृ० ४९; टेलर्स म्यानुअल आव् मेडिकल ज्युरिसप्रुडेन्स, आ० २ भा० २ पृ० २४१-२६७.

वाटें आलें ह्मणजे आत्म्याला तें ज्ञान होतें. बाहेरील ज्या पदार्थांचें ज्ञान होतें त्यांशीं मनुष्य व्यापार करितो. जसें झाडावरील आंबा डोळ्याला दिसला ह्मणजे त्यास स्पर्श करून हातानें तोडतो व कापून खातो. जोंपर्यंत आत्मा मनाशीं युक्त असतो व मन इंद्रियांशीं युक्त असतें, तोंपर्यंत अशा प्रकारें आत्म्याला ज्ञान मिळत असतें. जाग्रत अवस्थेंत ज्या पदार्थांचें ज्ञान होतें त्यासंबंधानें मनुष्य भ्रमांत पडतो; आणि माझे घर, माझी बायको, माझीं पोरें असा व्यामोह असतो. मनुष्याला ज्ञान संपादन करण्याला जाग्रत अवस्था फार उपयोगी आहे. ह्या अवस्थेवर आपलें स्वातंत्र्य नाही. पहा कीं, मनुष्याला अतिशय झोंप आली ह्मणजे जरी त्याची इच्छा जागें राहून कांहीं उद्योग करण्याची असली, तरी त्याला त्या इच्छेविरुद्ध झोंपीं जावें लागतें. जाग्रत अवस्था ही एक प्रकारची मनुष्याच्या स्थितीची बदलणूक आहे. प्रत्येक बदलणूक कर्त्याशिवाय होत नाही, ह्मणून ह्या अवस्थेचा कर्ता कोणी तरी आहे. तो विश्वरूप परमात्मा आहे.

झोंप कशानें लागते ह्याजविषयीं परदेशाच्या लोकांचें एक मत नाही. त्यांपैकीं कोणीं असें ह्मणतात कीं, मगजाला पुष्कळ रक्त पोंचलें ह्मणजे झोंप येते; आणि दुसरे असें ह्मणतात कीं, मगजाला रक्त कमी पोंचूं लागलें ह्मणजे झोंप येते.<sup>१</sup> हल्लीं ह्या दुसऱ्या मताकडे कल फार आहे. आपल्या वैद्यक ग्रंथामध्यें असें सांगितलें आहे कीं, तमोगुण व कफ ह्याच्या योगानें झोंप येते.<sup>२</sup> झोंप आली असतां जीवात्मा बाहेरील विषयांपासून निवृत्त होतो. झोंपेमध्यें स्वप्न कां पडतें ह्याजविषयीं सुश्रुत शारीरांत श्लोकें आहे तो असा—

१. कर्वस् फिजिआलजि, आ. ११ पृ. ६१७.

२. वैद्यक संग्रह, पृ. ३०; शारङ्गधर, खंड १ पृ. ४५; निघंट रत्नाकर, भाग २ पृ. ५७.

३. निघंटरत्नाकर, भाग २ पृ. ५८.

पूर्वदेहानुभूतानां भूतात्मा स्वपतः प्रभुः ॥

रजोयुक्तेन मनसा गृण्हात्यर्थान् शुभाशुभान् ॥ १ ॥

ह्याचा अर्थ असा आहे कीं, जेव्हां निजणाऱ्या देहाचा मालक आपण पूर्वीच्या जन्मीं ज्या चांगल्या किंवा वाईट पदार्थांचा अनुभव घेतलेला आहे ते पदार्थ रजोगुणयुक्त मनानें ग्रहण करितो तेव्हां त्यास स्वप्न असें ह्मणतात.

जसें तारआफिसाचा मालक निजला असतां बाहेरून तारेवाटें आलेल्या बातम्या आफिसांत येऊन पोंचतात, तसे शरीराचा मालक जीव निजला असतां ज्ञानतंतूच्याद्वारांनीं बाहेरील पदार्थांच्या कल्पना आंत मनाकडे येऊन पोंचतात. जरी मनुष्य निजला असला, तरी बाहेरील शब्द, शीतोष्ण, इत्यादि, ह्यांचा ज्ञानतंतूवर व्यापार घडून तो मनापर्यंत पोंचतो. ह्याशिवाय जाग्रतअवस्थेमध्ये मनांत आलेल्या कल्पना थोड्याबहुत कायम असतात. अशा ह्या दोन्ही प्रकारच्या कल्पनांची योग्य प्रकारची जुळणी बसविण्याची मनामध्ये विलक्षण शक्ति आहे<sup>१</sup>. त्या शक्तीच्यायोगानें जी कल्पनांची जुळणी होते ती स्वाभाविक असणाऱ्या किंवा घडणाऱ्या गोष्टींस नेहमीं अनुसरून असते असें नाहीं. केव्हां केव्हां भलतीच व असंभाव्य जुळणीही होते. आपण मेलों असून आपलें प्रेत पडलें इत्यादि असें स्वप्न पडतें. स्वप्नांत स्वप्न पडत आहे असें पाहातों. स्वप्नांतील पदार्थांच्या अनुभवानें सुख, दुःख, भय, शोक, आश्चर्य, आनंद, इत्यादिक अनुभवास येतात, व शरीरावर त्यांचा उलटून परिणाम घडायचा तो घडतो. स्वप्नांत स्त्रीपुरुषांचा संयोग झाल्यानें शुक्र किंवा शोणित पडतें. स्वप्नांत मार खाल्ल्यानें जागें झाल्यावर आंग दुखतें. कित्येकांना बिछान्यांत मुतायाला होतें, तेव्हां ते स्वप्नांत असें पाहातात कीं, आपण मोरीवर बसून मुतत आहों. लहान

१ सुद्धी आन् इल्यूजन्स् ( इ० सा० सी० ) आ० ३ पृ० १५६-१६४ पाहा.



मुलें झोंपेंत हंसतात, रडतात, व थान चोखल्याप्रमाणें ओंठ हाल-  
वितात. कित्येक मनुष्यें झोंपेंत चावळतात व उठून विछाना गोळा  
करून वळकटी डोक्यावर घेऊन झोंपेंत जातात. ह्याजवरून झोंपेंत  
जो व्यापार चालतो तो केव्हां केव्हां बाहेर पडतो.

एकादे वेळेस असेंही घडतें कीं, आपणास स्वप्न पडत असतां-  
नाच आपण जागें होऊं लागतों, तेव्हां आपणास स्वप्नांतले पदार्थ  
स्पष्ट दिसत असून त्याच वेळीं जाग्रत अवस्थेंत घडत असलेल्या  
गोष्टींचेंही ज्ञान होतें.

स्वप्नांतील हत्ती घोडे इत्यादि पदार्थ खरे आहेत किंवा खोटे आ-  
हेत ह्याचा विचार करूं:—

१. वर जें सांगितलें त्यावरून हें स्पष्ट आहे कीं, ज्ञानाच्या सं-  
बंधानें पाहातां जाग्रत अवस्थेंतील हत्ती घोडे व स्वप्नावस्थेंतील ह-  
त्ती घोडे हे दोन्ही सारखेच आहेत. कारण दोन्ही अवस्थेंत त्यांची  
कल्पना मात्र आपल्या डोक्यांत असते.

२. आणखी जाग्रत अवस्थेंतील हत्ती घोडे ह्याजबरोबर किंवा  
त्यांजविषयीं जाग्रत अवस्थेंत आपणास जसा व्यवहार करितां ये-  
तो तसा स्वप्नांतील हत्ती घोडे ह्याजबरोबर किंवा त्यांजविषयीं स्व-  
प्नामध्ये आपणास व्यवहार करितां येतो. जागेपणच्या घोड्यावर ब-  
सून फिरतों किंवा त्याजवरून पडतों किंवा त्याला दुसऱ्यास विकत  
देतों, त्याचप्रमाणें स्वप्नांतील घोड्यावर बसून फिरतों किंवा त्याजव-  
रून पडतों किंवा त्याला दुसऱ्यास विकत देतों.

३. जर निजलेल्या मनुष्याजवळ कोणी जागा मनुष्य बसलेला  
असेल, आणि निजलेल्या मनुष्यानें जागे होऊन स्वप्नांत हत्ती घोडे  
आल्याचें किंवा पाहिल्याचें सांगितलें, तर जागा असलेल्या मनुष्यास  
त्या हत्ती घोड्यांचा अनुभव येत नसल्या कारणानें तो ते खोटे आहेत  
असें समजतो. असें जर आहे तर जागे असलेल्या मनुष्यास ज्या ह-

त्ती घोड्यांचा अनुभव येतो तो अनुभव त्याच्याजवळ निजलेला व स्वप्नावस्थेत असलेला अशा मनुष्यास येत नाहीं. आणखी जागे असलेल्या मनुष्याच्या हत्ती घोड्यांचा अनुभव त्याच्याजवळ असून सुषुप्ति ह्मणजे गाढ झोंपेच्या अवस्थेत असलेल्या ह्मणजे स्वप्नावस्थेत नसलेल्या अशा मनुष्यालाही येत नाहीं. ह्या कारणांनीं ज्याग्रत अवस्थेतीलच हत्ती घोडे खोटे आहेत असें कां समजूं नये ? असें जर कोणी ह्मणेल तर हें ह्मणणें बरोबर नाहीं. कारण हिमालय पर्वताजवळ मनुष्य असल्यास तो त्याला दिसतो आणि तोच मनुष्य रामेश्वराला गेला ह्मणजे तेथें तो पर्वत दिसत नाहीं, ह्मणून हिमालय पर्वत खोटा ठरेल कीं काय ? तसेंच, तरुणपणचें पुरुषत्व ह्यातारपर्णां अनुभवास येत नाहीं ह्मणून तरुणपणचें पुरुषत्व मिथ्या आहे कीं काय ? ह्याजवरून कोणत्या एका पदार्थाचा अनुभव येण्याला ज्या शर्ती किंवा जशी स्थिति असली पाहिजे त्या शर्ती किंवा तशी स्थिति नसल्यामुळें अनुभव न आल्यास तो अनुभव खोटा आहे असें ह्मणतां येत नाहीं. ह्यावरून स्वप्न सृष्टि मिथ्या नसून खरी आहे. मात्र ती कल्पनारूप आहे.

४. जर कोणी असें ह्मणेल कीं, जसे जागेपणचे घोडे आपण आपल्या इच्छेप्रमाणें पाहिजे तेव्हां ज्याग्रत अवस्थेत पहातो, तसे स्वप्नांतले घोडे आपल्याला आपल्या मर्जांप्रमाणें पाहिजे तेव्हां स्वप्नावस्थेत पाहतां येत नाहीत, ह्मणून स्वप्नांतले घोडे खोटे आहेत. तर हें ह्मणणें बरोबर नाहीं. कारण जसा कोणीएक मनुष्य आगगाडींत बसून जातांना वाटेंत एके ठिकाणीं हत्ती घोडे पहातो, परंतु पुढें गाडींत जात असतांना जरी ते हत्ती घोडे पाहाण्याची इच्छा झाली तरी तो गाडींत आहे तोंपर्यंत ते दिसत नाहीत; तसें स्वप्नावस्थेत असतां आगगाडींत बसल्याप्रमाणें असून आपल्या मनांत जे कल्पनेंचे तरंग चालतात त्यांवर आपला अंमल नसतो ह्मणून एकदां पाहि-

लेले हत्ती घोडे पुनः पाहिजे तेव्हां दिसत नाहीत. आणखी स्वप्नांत-  
ले घोडे पुनः स्वप्नांत पाहाण्याला स्वप्नांत इच्छा झाली तर ते स्वप्नांत  
दिसतात किंवा नाहीत हें कोणी पाहिले आहेत कां व कसें पहावें ?  
स्वप्नांत पुनः तेच घोडे पाहण्याला जाग्रत अवस्थेंतील इच्छा उपयो-  
गी नाही. आणखी असें पण अनुभवास येतें कीं, एकच स्वप्न पुनः  
पुनः निरनिराळ्या दिवशीं कित्येक दिवसांच्या अंतरानें हुबेहूब पूर्वी-  
च्याप्रमाणें पडतें. जसा आगगाडींत चाललेला मनुष्य अस्वतंत्र असून  
आगगाडींत जातां जातां जें दिसेल तें पहातो, तसें स्वप्नांतला मनुष्य  
अस्वतंत्र असून ज्या ज्या कल्पना मनोमय सृष्टींत येतात त्यांचा अ-  
नुभव घेत जातो.

९. जसा जाग्रत अवस्थेंतील मृगजळ खरें पाणी नाही असा  
अनुभव जाग्रत अवस्थेंत येतो ह्मणून त्यास खोटे ह्मणतो, तसे स्वप्नां-  
तील हत्ती घोडे खरे नाहीत असा अनुभव जर स्वप्नांत येईल तर ते  
खोटे ठरतील. प्रथम मृगजळ हें पाणी आहे असें जेव्हां आपण पा-  
हातो तेव्हां त्याच्या ज्या धर्माचें ज्ञान होतें त्याच धर्माचें ज्ञान मृग-  
जळ हें खरें पाणी नव्हे असें ठरल्यावरही होतें. मात्र पाणी कसें  
दिसतें ह्याविषयींच्या पूर्वीच्या अनुभवावरून सदरहू मृगजळाच्या  
धर्माच्या ज्ञानावरून जें अनुमान काढिलें होतें तें चूकीचें आहे असें  
मागाहून मिळालेल्या अनुभवावरून समजतें. तसे स्वप्नांतले पदार्थ  
स्वप्नांतल्या अनुभवावरून खोटे ठरल्यास खोटे ह्मणावे. जाग्रत व स्व-  
प्न ह्या दोन अवस्थांमध्ये जमीन अस्मानाचा फरक असून जाग्रत  
अवस्थेंतील पदार्थांच्या ज्ञानावरून स्वप्नावस्थेंतील पदार्थ खोटे आ-  
हेत असें ह्मणणें बरोबर नाही. जर वर्तुळ आणि चौरस ह्या आकृती  
भिन्न स्वरूपाच्या आहेत, तर एकाच्या धर्माच्या ज्ञानावरून दुस-  
ऱ्याच्या धर्माचा निश्चय करणें बरोबर होणार नाही.

६. जाग्रत अवस्थेंत जसें धर्माचें ज्ञान होतें व त्यांवरून सर्व व्य-

वहार चालतो, तसा स्वभावस्थेंत धर्मांचें ज्ञान होत असून त्यावरून स्वप्नांतिल सर्व व्यवहार चालतो. ज्याग्रत अवस्थेंत ज्या धर्मांचें ज्ञान होतें त्यांचा धर्मां ह्मणजे ते धर्म ज्यांत आहेत असे पदार्थ आहेत किंवा नाहींत ह्याचा निश्चय करितां येत नाहीं, तसा स्वप्नांत ज्या धर्मांचें ज्ञान होतें त्यांचा धर्मां कोणी आहे कीं काय ह्याचा निश्चय करवत नाहीं. जरी जाग्रत अवस्थेंत धर्मां मुळींच नाहींत असें मानलें तरी त्या अवस्थेंत हल्लीं चालू असलेला सर्व व्यवहार होण्यास व चालण्यांस कोणतीही अडचण नाहीं. जाग्रत व स्वप्न ह्या दोन्ही अवस्थांमधील सृष्टि कल्पनारूप ह्मणजे कल्पनांच्या समुदायाची आहे असें झालें तरी जग मिथ्या होत नाहीं, तर कल्पनांचा समुदायरूप जग सत्य आहे असें सिद्ध होतें. मग धर्मां असो किंवा नसो.

७. ज्याग्रत अवस्थेंतील पदार्थ खरे व स्वभावस्थेंतील पदार्थ खोटे असें वाटण्याला एक कारण असें आहे कीं, स्वभावस्था अतिशय थोडी वेळ असून आयुष्याचा बहुतेक काळ ज्याग्रत अवस्थेंत जातो. जर अशी कल्पना केली कीं, हल्लीं जितकी स्वभावस्था असते तितकी ज्याग्रत अवस्था असती, आणि हल्लींच्या जाग्रत अवस्थे इतकी स्वभावस्था असती, तर कोणती अवस्था मिथ्या वाटली असती ? जे योगी कित्येक वर्षे समाधी लावून बसतात, त्यांना ज्याग्रत व स्वप्न ह्या अवस्थांविषयीं कसें वाटत असेल ह्याचा विचार करावा.

८. स्वप्नांतिल कल्पनारूप सृष्टि खरी आहे असें ह्मणण्याला आणखी एक मोठें सबळ साधन असें आहे कीं, तेंणेंकरून भविष्य काळचें ज्ञान होतें. ह्याजविषयीं दुसऱ्या ठिकाणीं सविस्तर रीतीनें सांगितलें आहे.

९. जर स्वप्नांतल्या पदार्थांच्या संबंधानें ज्याग्रत अवस्थेंतील पदार्थ सत्य आहेत असें ह्मणणें असेल, तर स्वप्नांतिल स्वप्नांत पाहिलेल्या पदार्थांच्या संबंधानें पाहिल्या स्वप्नांतिल पदार्थ सत्य आहेत असें ह्मणावें

लागेल. ह्याप्रमाणें परस्पर अवस्थांच्या संबंधानें खरेपणा किंवा खोटे-पणा ठरविणें बरोबर नाहीं. आपणास ज्या ज्या अवस्थेंत जो जो अनुभव येतो तो त्या त्या अवस्थेंत खराच आहे. कावीळ झाली असतां पदार्थ पिवळे नसून पिवळे दिसतात, जरी खरोखर पदार्थ पिवळा नसला तथापि कावीळ झालेल्या स्थितींतला त्याचा अनुभव खरा आहे.

१०. जर मनुष्याला स्वप्न अवस्थेंशिवाय दुसरी अवस्थाच नसती. तर खरें व खोटें ह्या दोन शब्दांचा उपयोगच करितां आला नसता, व स्वप्नावस्थेंतील पदार्थ खरे आहेत असेंच ह्मटलें असतें.

११. जाग्रत, स्वप्न व सुषुप्ति ह्या तीन अवस्थांपैकीं वरील कलमांत लिहिल्याप्रमाणें एकच अवस्था असती तर बाकीच्या अवस्था व त्यांतील “मी” शिवाय करून इतर पदार्थ मिथ्या आहेत असें ह्मणणें भाग झालें असतें. ह्मणून सर्वच अवस्था मिथ्या आहेत असें ह्मणण्याचा प्रसंग आला असता. ह्मणून सदरील तीन अवस्था व त्यांतील पदार्थ ह्यांचा खरेपणा किंवा खोटेपणा त्यांच्या परस्पर संबंधानें न ठरवितां हरएक अवस्थेंतील आपल्या अनुभवावरून ठरविला पाहिजे.

१२. स्वप्नांतील पदार्थ खोटे आहेत असें ह्मणण्याला साधारणपणें असें कारण आहे कीं, एकाच ठिकाणीं एक मनुष्य जागा असून दुसरा निजलेला असला तर त्या ठिकाणीं हत्ती नसून निजलेला मनुष्य स्वप्नांत हत्ती पहातो; अथवा पुण्यांत निजलेला मनुष्य स्वप्नांत आपण काशींत आहों असें पाहून जागा होतो आणि लगेच आपण पुण्यांत असल्याचें पहातो, आणि इतक्या थोड्या वेळांत तिकडून खरोखर परत येण्याचें अशक्य असल्यामुळे काशींत होतो हें खोटें वाटतें; अथवा स्वप्नांत अगदीं जवळ जे पदार्थ पहातो ते डोळे लगेच उघडले तर ते तेथें दिसत नाहींत.

१३. साधारणपणें जाग्रत अवस्थेंत धर्माचें ज्ञान करून घेण्याचें कित्येक गोष्टींत परतंत्र नसून आपल्या स्वाधीनचें आहे. साखर जिभेला लाविली तर गोडपणाचें ज्ञान होतें; गुलाबाचे झाडाजवळ गेलें तर गुलाबाचें फूल दिसतें व त्याचा वास येतो; इ० ह्मणजे कोणता एक पदार्थ आपल्या इंद्रियांला विषय करून त्याच्या धर्माचें ज्ञान करून घेतां येतें. ह्याचीं असंख्यात उदाहरणें पदार्थ विज्ञान शास्त्र, रसायनशास्त्र, भूगर्भशास्त्र, वनस्पतीशास्त्र, प्राणीशास्त्र इत्यादिकांमध्ये आहेत. त्याजवरून असें होतें कीं, धर्म ज्यांत राहातो असा पदार्थ ह्मणजे धर्मी असला पाहिजे.

आतां ह्या सर्व विचारावरून असें निष्पन्न होतें कीं, धर्म व धर्मी असे दोन असून जाग्रत अवस्थेंत जेव्हां इंद्रियांचे व्यापार चालू असतात, तेव्हां त्यांना धर्मी हा विषय केल्यास त्याच्या धर्माचें ज्ञान होतें. अशा प्रकारें ज्ञान एकदां झाल्यानंतर पुढें कोणत्या एका वेळीं त्याच धर्माचें ज्ञान दोन प्रकारें होतें—१ पूर्वीचा धर्मी आपल्या इंद्रियांना विषय झाल्यानं, किंवा २ त्या धर्माच्या ज्या धर्माचें पूर्वी ज्ञान झालें होतें त्यांचे संस्कार राहून ते मनाला विषय झाल्यानं. जाग्रत अवस्थेंत ह्या दोन्ही प्रकारें ज्ञान होतें; परंतु स्वप्नावस्थेंत बहुतकरून दुसऱ्याच प्रकारें ज्ञान होतें, आणि क्वचित पहिल्या प्रकारें ( उदाहरणार्थ शीतोष्ण स्पर्श इत्यादि कारणानें ) ज्ञान होतें. दोहों अवस्थेंत धर्माचें ज्ञान यथार्थ प्रकारें झाल्यास सत्य असतें व तसें न झाल्यास किंवा मनाच्या व्यापारानें भलतीच जुळणी झाल्यास खोटें ज्ञान होतें.

गर्भावस्था आणि जाग्रत, स्वप्न व सुषुप्ति ह्या तीन अवस्था अशा चार अवस्थांपैकी मनुष्य कोणत्या एकाच अवस्थेंत नेहेमीं न राहातां एकांतून दुसऱ्यांत व दुसऱ्यांतून तिसऱ्यांत कां जातो हें विचारानें अद्याप समजलेलें नाहीं. तसेंच जाग्रत, स्वप्न व सुषुप्ति ह्या तीन अ-

वस्थापैकीं एकांतून दुसऱ्यांत मनुष्य कसा जातो व परत कसा येतो हेंही समजलेलें नाहीं.

आपल्या देशांतील ग्रंथांत असें सांगितलें आहे कीं, कांहीं स्व-मांवरून भविष्य ज्ञान होतें. कोणत्या स्वप्नाचें काय फळ आहे हेंही तपशीलवार सांगितलेलें आहे. हें प्रथम दर्शनीं विलक्षण वाटतें. तथापि विद्वान् ग्रंथकारांनीं ह्याप्रमाणें लिहिलें असल्यामुळे तें त्यांनीं केवळ खोटें लिहून ठेविलें आहे असें कांहीं अनुभव घेतल्याशिवाय एकदम ह्मणणें बरोबर नाहीं. ह्यास्तव त्यांचा अनुभव घेण्याकरितां मी स्वतः त्या ग्रंथांचा अभ्यास करून शास्त्रीय गोष्टींचा विचार करण्याची व अनुभव घेण्याची जशी रीति आहे त्या रीतीनें त्या विषयीं दररोज सक्त रीतीनें विचार करूं लागलों व अनुभव पाहूं लागलों. ह्याप्रमाणें सुमारे वीस वर्षे करीत आलों असतां त्यावरून सुमारे तीन चतुर्थांश गोष्टींचे पूर्णपणें व वारंवार अनुभव आले, आणि त्यांतील कोणतीही एक गोष्ट खोटी असल्याचा आढळ झाला नाहीं.

ह्याचप्रमाणें माझे कित्येक हिंदू जातीचे विद्वान मित्र ह्यांनींही आपणास तसा अनुभव आल्याचें सांगितलें. आतां हें उघड आहे कीं, ज्यास स्वप्नच पडत नाहीं, त्यास ह्याचा अनुभव यावयाचा नाहीं. आणखी, आपल्या हिंदूंच्या ग्रंथांत लिहिलेल्या हिंदूंच्याच विशेष चालींच्या स्वप्नांचा अनुभव जें हिंदूचालीप्रमाणें चालत नाहींत, त्यांस बहुतेक अंशीं यावयाचा नाहीं. परंतु योग्य अधिकाऱ्यानें, ह्मणजे जो धर्मानें वागणारा, निरोगी, विचारवंत, जितेंद्रिय, दयाळू असेल त्यानें, ग्रंथांचा योग्य प्रकारें अभ्यास करून कित्येक दिवस प्रतीति पाहात गेलें असतां त्यास हटकून अनुभव येत जाईल

१. निघंटप्रकाश, ( परीक्षा ) पृ० १०-११; निघंटरत्नाकर, भाग २ ( अष्ट-विध परीक्षा ) पृ० १०-१६; शारंगधर.

अशी माझी खात्री झाल्यावरून त्याविषयी ही थोडीशी माहिती देणे अवश्य वाटल्यावरून दिली आहे<sup>१</sup>.

भविष्य सुचविणारी जी स्वप्नांतील चिन्हें आहेत तीं मोठीं विलक्षण आहेत. व्यवहारांतील स्वाभाविक जी भाषा व गोष्टी आहेत त्यांच्या उलट बहुधा स्वप्नाची भाषा व गोष्टी असतात. उदाहरण, जर स्वप्नांत कोणी मनुष्य मेल्याचें किंवा रोड झाल्याचें पाहिलें तर तो जिवंत व आरोग्य असतो, स्वप्नांत तो पुष्ट व त्रेजस्वी झाल्याचें पाहिलें तर तो मेल्या किंवा त्याची प्रकृति विघडली असते; स्वप्नांत विष्ठा पाहिल्यास विष्ठा प्राप्त होत नाही तर धन मिळतें; लग्न व शुभकार्य पाहिल्यास पाहाणारा चांगला असल्यास अजारी होतो व अजारी असल्यास मरतो; इ०. आतां भविष्य काळीं जी गोष्ट घडावयाची ती जशीची तशीच स्वप्नांत न दिसतां असा उलट रीतीनें कां बोध होतो ह्याचें कारण समजत नाहीं.

स्वप्नाचीं मूळ कारणें नऊ आहेत—१ जें ऐकिलें असेल तें (जसें, लंकेंत सोन्याच्या विटा आहेत), २ जें अनुभविलें असेल तें (जसें, खाल्लेल्या साखरेची गोडी), ३ जें पाहिलें असेल तें (जसें-रस्त्यानें जातांना सुंदर स्त्री पाहिली ती), ४ सर्दी, ५ चिंता, ६ प्रकृतीला विकार झाला असेल तो, ७ देव, ८ पुण्यें आणि ९ पापें. पाहिल्या साहा कारणांनीं पडलेल्या स्वप्नांपासून फळ होत नाहीं, आणि शेवटल्या तीन कारणांनीं पडलेल्या स्वप्नांचें फळ लवकर प्राप्त होतें: स्वप्नांची एक सारखी मालिका लागली, किंवा एकादी हरवलेली वस्तु स्वप्नांत आली, किंवा अतिलहान स्वप्न पडलें तर त्यापासून फळ मिळत नाहीं. जें स्वप्न पडतां पडतां नाहींसें होतें त्याचें पुष्कळ

१. स्वप्नावरून भविष्य समजतें ह्या गोष्टीवर परदेशाचें जे विद्वान लोक भरंवसा ठेवित नाहीं त्यांच्यामध्ये योग्य ग्रंथ नाहीत किंवा त्यांनीं ह्या गोष्टीकडे योग्य लक्ष पुरविलें नाही व अनुभव घेतला नाही असें म्हटलें पाहिजे.



दिवसांनी थोडे फळ येते. कोणत्याही पदार्थावर अतिशय प्रीति, मैथुनाची मनस्वी इच्छा, फार हसण्याची आवड, राग, शोक, उल्हास, निंदा, अद्भुत भूक किंवा तहान, मलमूत्राचा संचय, ह्या योगाने पडलेल्या स्वप्नांपामून कांहीं फळ प्राप्त होत नाही.

ज्याची कफ प्रकृति आहे तो स्वप्नांत जलक्रीडा, पांढरें पदार्थ, पाण्याने भरलेल्या विहिरींत, तळीं, इत्यादि, मोतीं, हिरवें गवत, घडा, माणीक, पोंवळे, शेवाळलेले पाणी, दग, पावसाच्या धारा, गुळाचे तुकडे, दही व दूध, हीं पाहातो. ज्याची पित्तप्रकृति आहे तो स्वप्नांत मोठा जाळ, मूल, नक्षत्रें, हिरे, ठिणग्या, विजेची चमक, आपणास फार राग आला, रागावलेले लोक, तांबडे, पिवळे व निळे असे रंगीत पदार्थ, हीं पाहातो व साहस कर्म करितो. ज्याची वात प्रकृति आहे तो स्वप्नांत पक्ष्यात्रोवर आपण आकाशांत उडत आहोंत, दूरून धावणें, श्रम, भांडण, डोंगराच्या उंच माथ्यावर किंवा घरावर किंवा माडाच्या झाडावर आपण चढलों, उज्या मारीत जात आहों, पोहत जात आहों, असें पाहातो.

रात्रीच्या पहिल्या प्रहरांत स्वप्न पडलें असतां त्याचें फळ एक वर्षानें मिळतें, दुसऱ्या प्रहरांत पाहिलें असतां साहामहिन्यांनीं मिळतें, तिसऱ्या प्रहरांत पाहिलें असतां तीन महिन्यांनीं मिळतें, चवथ्या प्रहरांत पाहिलें असतां एक महिन्यानें मिळतें. रात्रीच्या शेवटल्या दोन घटिकांत पाहिलें असतां दाहादिवसांनीं मिळतें, आणि सूर्योदयाचे वेळीं पाहिलें असतां त्याच दिवशीं मिळतें. स्वप्न पडल्यावर निजलें असतां त्याचें फळ मिळत नाही. पहिल्यानें वाईट स्वप्न पडून मग चांगलें स्वप्न पडलें तर चांगलें फळ मिळतें. आणि पहिल्यानें चांगलें स्वप्न पडून मग वाईट स्वप्न पडलें तर वाईट फळ मिळतें. वाईट स्वप्न पडलें असतां देवाचें नामस्मरण करावें. निजण्यापूर्वीं देवाचें नामस्मरण केलें असतां वाईट स्वप्न पडत नाही.

४३७ व नारायण  
दा. नों. ६६७५

( ३६ )

स्वप्नांची फळे काय आहेत ती खाली दिली आहेत. त्याविषयी असे लक्षांत ठेवावे की, जे फळ लिहिले आहे तेच हरएक बाबर्दीत प्राप्त होते असे नाही, तर त्या लिहिलेल्या फळाप्रमाणे कांहीं एक प्रकारचे सुख दुःख होते. जसे कोणत्या एका स्वप्नाचे फळ राज्य प्राप्ति असेल तर हमेशा राज्यच मिळते असे समजून नये, तर स्वप्न पडणाऱ्याच्या स्थिती व योग्यता ह्यांप्रमाणे कांहीं चांगले फळ होते. तसेच, स्वप्नाचे फळ मरण सांगितले असल्यास, हरएक बाबर्दीत मरण प्राप्त होते असे नाही, तर कांहीं तरी दुःख प्राप्त होते.

### चांगली स्वप्ने.

मनुष्य, सिंह, घोडा, हत्ती, बैल, गाय, हे जोडलेल्या गाडींत बसून आपण जात आहोंत; आपले डोके आपण किंवा दुसरे कोणी कापिले; चंद्राचे किंवा सूर्याचे बिंब आपण खातो; मनुष्याचे मांस किंवा आपल्या शरीरांतले मांस आपण खातो; तळ्यांत किंवा डोहांत कमळाच्या पानावर बसून तूप घातलेली खीर खातो; देऊळ, दगड, किंवा चिकाचे झाड ह्यांजवर बसून खीर खातो; डोंगर, शहर, गांव, रान, व समुद्र ह्या मुद्धां पृथ्वीला उचलतो; खऱ्या किंवा मातीच्या हत्तीवर बसून समुद्र किंवा आकाश ह्याजबरोबर युद्ध करितो; राजा होऊन मग चोर होऊन मग वनवासी झाले; मंत्र तंत्र करून गांवाला वेढिले; कानांत कुंडले, गळ्यांत मोत्याचा हार, डोक्यावर मुगूट, हातांत कडी, बैल, मनुष्य, हत्ती, घोडा, देऊळ, किंवा पर्वताचे शिखर ह्यावर बसून समुद्र पितो; गांवांत किंवा शहरांत आपण जागे असून वरचे बाजूला आग लागली आहे; पक्षी, घोडा, हत्ती, घरे हीं पांढऱ्या रंगाची; चंद्र किंवा सूर्य नुक्ता उगवला आहे; पांढऱ्या घोड्यावर किंवा पांढऱ्या पक्ष्यावर किंवा विमानांत बसून आकाशांत उडत आहे; देवानें दिलेले अमृत पितो; किंवा गरुडावर बसतो; ह्याप्रमाणे जो स्वप्नांत पाहातो त्याला राज्य

प्राप्त होते. स्वप्नांत धनुष्य चक्र इत्यादि शस्त्रें, पांढरीं वस्त्रें हीं पाहिलीं किंवा मिळालीं; ताजी सुवासीक फुलांची माळ पाहातो किंवा मिळवितो किंवा गळ्यांत घालतो; तर त्याला राज्य प्राप्त होते.

चांगलीं फळें किंवा फुलें वेंचतो, खातो किंवा मिळवितो; आपल्या धनुष्याला दोरी चढवून पृथ्वीवरील सैन्याला बाण मारितो; शत्रूस मारतो किंवा बांधतो किंवा व्याकूळ करितो किंवा निर्भत्सना करितो किंवा पाहण्यांत ठेवितो; स्त्रियांशीं किंवा शत्रूशीं भांडण होत असतां ते आपल्या स्वाधीन झाले; रक्तानें नाहून आपलें लग्न झालें; स्त्री असून पुरुष झाली किंवा पुरुष असून स्त्री झाला; आपलें शरीर पुष्ट झालें असून त्यावर कोठेंही केंस नाहींत; कापलें घर किंवा दार पाडिलें; पांढरी उटी लाविलेली पांढरे अलंकार घातलेली व पांढरें वस्त्र वापरणारी अशा स्त्रिनें आर्लिगन दिलें; पांढऱ्या फुलांनीं घराच्या आंगणांत देवाची पूजा करितो; देह, वस्त्र, वाडा, पलंग, आसन, वहन, ह्यांपैकीं एक किंवा अनेक जळत अहेत; पाऊस पडत आहे किंवा ज्यांस फळें व फुलें आलेलीं आहेत अशा झाडांची गर्द सावली ज्यावर पडली आहे असे डोंगर किंवा पेटलेला अग्नि; आपली बायको किंवा भाऊबंद ह्यांच्याबरोबर स्थिर पाण्यांत स्नान करितो किंवा हातानें पाण्यावर रेघा ओढतो अथवा बुडी मारितो; गाई व ह्यशी ह्यांचें दूध तोंडांतच काढिलें; पोआ वाजविला; मित्रास मारिलें; निखाऱ्यावर किंवा मांसावर किंवा शिळेंवर निजून दुःख झालें; बाहूवर ध्वज, बेंबीवर झाडझुडूप किंवा वेल; पुष्कळ धूर पितो अथवा पुष्कळ धुरांत सांपडलों; शेतांत पाणी सोडिलें, नवीन धान्य उगवलें किंवा मिळालें किंवा घरांत सांठविलें; बुद्ध देवाची यात्रा केली किंवा शेज आरती केली किंवा नैवेद्य दाखविला किंवा पूजा किंवा स्तुति केली; मेरू पर्वतावर किंवा कल्पवृक्षावर राहिलों आहें, किंवा तेथें क्रीडा केली किंवा हिरव्या गार गवतानें आच्छादलेली पृथ्वी; ह्याप्र-

माणें जो स्वप्नांत पाहातो, किंवा लक्ष्मी, किंवा सरस्वती, किंवा कुल-  
 देवता हीं स्वप्नांत प्राप्त होऊन जागा होतो, त्यास धन धान्य इत्या-  
 दिक संपत्ति मिळते. स्वप्नांत त्या त्या काळचीं फुलें, फळें भाज्या पा-  
 हिल्या, खाल्ल्या, किंवा मिळाल्या; इंद्राचें किंवा, रथावरील निशाण  
 किंवा देऊळ किंवा पलंग हीं पाहातो किंवा त्यांवर चढतो; तट,  
 घोडे इत्यादि वहन, सोन्याचीं तोरणें, पांढरें छत्र, हीं पाहातो  
 किंवा त्यांवर चढतो; हंस, तास, सारस, चातक, मोर, चक्रवाक,  
 ह्यांस पाहातो किंवा त्यांचा शब्द ऐकितो; पुण्यक्षेत्र, वागवर्गीचे,  
 श्रेष्ठ ब्राह्मण, ऋषि, गुरु, देव, ह्यांची सेवा केली किंवा हे पाहिले;  
 पंगवा, अंकूश, तांब्या, भांडें, आरसा, ध्वज, चवरी, अबदागिरी,  
 हीं मिळालीं किंवा पाहिलीं किंवा त्यांचा स्पर्श झाल्य; ६० दिव-  
 सांनीं पिकणाऱ्या साळीचे तांदूळ किंवा मूग इत्यादि धान्य ह्यांस-  
 हित पृथ्वी पाहिली किंवा मिळाली; विणा वाजविला किंवा मिळाला  
 किंवा पाहिला किंवा त्याचा आवाज ऐकिला; तर त्याला धनधान्य  
 इत्यादिक संपत्ति मिळते. मूत्र, रेत, रक्त, हीं तीन कंटाळा न क-  
 रितां प्यालों किंवा पाहिलीं किंवा अंगास लाविलीं असं पाहिलें अ-  
 सतां वृद्धि होते.

स्वप्नांत दारू व ताजें मांस ह्यांचा वास घेतला किंवा तीं पा-  
 हिलीं किंवा मिळविलीं किंवा अंगाला लाविलीं; भात, दही, दूध, हें  
 पाहिलें किंवा खाल्लें; राघु, साळुंकी, चकोर, पारवा, पेकी, कोकीळ  
 कुलुंच, हे पाहिले किंवा त्यांचा शब्द ऐकिला; पांढऱ्याचे वेल,  
 शंख, शिंपा, मोती, कवड्या, ह्या पाहिल्या किंवा मिळाल्या; तर  
 त्याला धन प्राप्त होतें. उजव्या दंडाला पांढरा साप चावला; रक्ता-  
 च्या नदींत बुडी मारली किंवा रक्त प्यालों किंवा आंगाचें रक्त नि-  
 घालें; आपण आपलें डोकें तोडिलें किंवा दुसऱ्यानें तोडिलें; मदो-  
 न्मत्त हत्तीवर बसलों, प्राणी किंवा झाड पर्वत इत्यादिकांबरोबर

निर्भयपणानें लढलों; पांढऱ्या बैलाच्या गाडींत बसून उत्तर किंवा पूर्वदिशेस जातो आणि त्यांत बसलेला असतां जागा होतो; साप, विंचू, किडा, श्वापद, पक्षी हे चावले असतां भय वाटत नाहीं; फळें व दाट सावली ह्यांनीं युक्त अशा चीक निवणाऱ्या झाडावर चढून तेथें जागा झालों; पक्वान्नें किंवा खीर मिळाली किंवा खाछी; कमळांचा समुदाय; समुद्र; भरलेल्या नद्या; मित्राचें मरण; ह्याप्रमाणें स्वप्नांत पाहिलें असतां पाहाणाऱ्याला धन प्राप्त होतें. डाच किंवा माशा ह्यांनीं शरीर खाळें अथवा वेढिलें असें स्वप्नांत पाहिलें किंवा घोडी किंवा क्रौंच पक्षीण हे स्वप्नांत प्राप्त होऊन लगेच जागा झाला तर पाहाणाऱ्यास धन मिळून स्त्रीही मिळते.

लांब रुंद पांढऱ्या कापडानें वेष्टिलेला आहे; समुद्रांत किंवा नदींत पडलों किंवा पोहोतों; फुलें गुंफलीं; हलक्या जातीच्या लोकांचा स्वयंपाक; चांगला पोषाक केलेलें आप्त इष्ट मित्र; धूर नसलेल्या रस्वरखीत जाळामध्यें होम करितो किंवा तसा अग्नि मिळतो किंवा निखारे पसरतो; पृथ्वी मिळली; पाण्यांत पूल बांधिला; सापानें बांधलेल्या प्राण्याला धरिलें; हत्ती, घोडे, इत्यादिकांसुद्धां सैन्य; प्रेत; तगराचें फूल; रंग भरलेलें स्वास्तिक; दिवा; पताका; चांगली माती; दूर्वा; सोनें किंवा चांदी; रत्नाच्या पलंगावर निजलों; चांगला पोषाक केलेले चाकर ज्याच्या सभोंवतीं आहेत अशा रत्न खचित सिंहासनावर बसलों; आड, विहीर, तळीं, गांव, बगीचे ह्यांमध्ये फिरत आहे किंवा देवळांत राहात आहे; गाण्याचा आवाज, वेद घोष, हत्तीचा शब्द, सिंहाचा नाद, घोड्याचा शब्द, हे पुष्कळ ऐकिले; उंडीण, नागचापा, नागकेशर, सोनचापा, शिरस, तीळ, ह्या झाडांना पुष्कळ फुलें व फळें आलीं आहेत; ज्याची छाया दाट असून ज्यास फुलें व फळें ह्यांचे झुबक्याचे झुबके आले आहेत असें कोणतेंही वाईट झाड; शिमें, कथील, पितळ, हीं चोरून मिळालीं; कोणी सं-

तोषानें कांहीं पदार्थ दिला; ह्याप्रमाणें स्वप्नांत पाहिलें असतां पाहणा-  
 णाराचें कल्याण होतें. स्वप्नांत उल्का, सूर्य, ग्रह, नक्षत्रें, वीज, हीं  
 न पडतां पाहिलीं किंवा त्यांचा स्पर्श झाला; गडगडणारे ढग पाहि-  
 ले किंवा त्यांचा स्पर्श झाला; कमळें धारण केलीं किंवा पाहिलीं;  
 सिंहासन, रत्नाचे ढीग, देऊळ, यज्ञस्तंभ, विमान हे पाहिले किंवा  
 मिळाले किंवा त्यावर बसलों; कडी, हार, कंठी, मुगूट, कांकणें,  
 आंगळ्या, कुडक्या, ह्या मिळाल्या किंवा पाहिल्या; कानांत कुंडलें  
 काप, डोकीवर मुगूट, कपाळीं विचित्र पत्रवेल, अशीं भूषणें घातलीं  
 किंवा पाहिलीं; पाच, माणिक, इत्यादि रत्नांचे मणी मिळाले किंवा  
 पाहिले; माप, तागडी, भांडीं, बिछाना, आसनें, वहनें व वस्त्रें हीं  
 मिळालीं किंवा पाहिलीं; केळ, कर्णीफळ, डाळिव, नारिंग, महाळुंग,  
 हीं पाहिलीं किंवा खाल्ळीं किंवा त्यांच्या फांद्या फुलांनीं लखांडल्या  
 आहेत असें पाहिलें; राजादन, द्राक्षांचा वेल, आंब्याचें, किंवा सु-  
 पारीचें, किंवा नारळाचें झाड पाहिलें किंवा त्याचीं फळें मिळालीं  
 किंवा खाल्ळीं; कुरूष, धोतरा, अशोक, चंदन, मरवा; वेलदोडे, ल-  
 वंगा, रायावळे, कापूर, सुगंधी फळें, जायफळ, हीं खाल्ळीं किंवा  
 पाहिलीं; मुचकुंद, कुंद, जाई, विचिकेल, मोगरा ह्यांचीं फुलें मिळा-  
 लीं किंवा पाहिलीं; पांढरा कण्हेर, जुई, कांटेशेवती, केवडा, बकूळ,  
 चापा, गुलाब, हीं फुलें मिळालीं किंवा पाहिलीं; पिंपरी, पिंपळ, वेल  
 वड, कवठ, दुसरीं दुधासारखा चीक येणारीं झाडें, हीं पाहिलीं किं-  
 वा त्यांचीं फळें मिळालीं किंवा खाल्ळीं; तर त्याचें कल्याण होतें.

पुरुषानें आपलें लिंग कापलें किंवा स्त्रीनें आपली योनी कापली  
 असें पाहिल्यास ऐश्वर्य व पुष्कळ स्त्रिया किंवा पुरुष मिळतात.  
 आपली जीभ तोडली असें क्षत्रियानें पाहिल्यास तो राजा होतो,  
 व दुसरे कोणी पाहिल्यास द्रव्यवान् होतो. पांढऱ्या हत्तीवर बसून  
 नदीच्या कांठीं भात खाछा असें स्वप्न पडलें तर पृथ्वीचें राज्य मि-

कून मोठा धर्मिष्ठ होतो. देवळाच्या उंच शिखरावर जेवून खोल समुद्र तरून जातो असें जो पाहातो तो दासीपुत्र असल्या तरी पुष्कळ लोकांचा धनी होतो. जो स्वप्नांत मनुष्याचें डोकें, हात, पाय खातो त्याला राज्य मिळतें व सोन्याच्या हजार मोहोरा मिळतात. वीष पिऊन मेलें किंवा निर्भयपणानें वीष पीत आहे असें पाहिल्यास रोग नाहीसा होऊन उत्तम सुख मिळतें. जमिनीवर किंवा भितीवर जिभेनें लिहितो असें मांडलीक राजानें पाहिल्यास तो सार्वभौम राजा होतो, व दुसऱ्या कोणी पाहिल्यास संपत्ति मिळते. स्मशानांत आंगाला मूत किंवा विष्टा लावून निर्भयपणें निजलें असें पाहिल्यास राजाप्रमाणें सुख मिळतें. गाय, धनुष्य, जोडा, ह्यांपैकीं कांहीं प्राप्त होऊन आंधारांत जागत बसलों असें पाहिल्यास तो लांब जाऊन मोठें कठिण काम साधून परत येतो. जो गुदद्वारानें कांहीं पितो तो बंदींत असल्यास मोकळा होतो, व असें ज्यास स्वप्न पडेल तो ब्राह्मण असल्यास त्याला सोमपान मिळतें, व इतरांस द्रव्य मिळतें. गुडध्यापर्यंत पायांत बेज्या पडल्या किंवा मुस्क्या बांधिल्या असें स्वप्न पडल्यास ज्या स्थानापासून भ्रष्ट झाला असेल तें स्थान पुनः मिळतें. खोल विहिरींत पडून नशिवांनें बाहेर निघालें असें पाहिल्यास पुष्कळ धान्य मिळतें. नद्या, तळीं, कमळें, बागा, डोंगर, राजवाडे, हे पदार्थ जो रागानें पाहातो त्याचा शोक नाहीसा होतो. फुलें किंवा फळें मिळाल्यास सोनें मिळतें. रक्त मिळाल्यास पुष्कर मणी मिळतो. हातांत कमळ घेऊन खेळत असलेली व पांढरी चोळी घातलेली स्त्री पाहिल्यास संपत्ति व विद्या मिळते. फार पांढरी वस्त्रें, रडणें, प्रीति, खेद, मरण, हें पाहिल्यास चांगलें होतें. जो आपल्या हातांत विणा घेऊन व आंगावर कांटा घेऊन जागा होतो, अथवा पक्षी किंवा पशु प्राप्त होऊन जागा होतो, त्यास चांगली बायको मिळते. आईबाप, देव, साधु,

ह्यांना भक्तीने पाहिल्यास रोग्याचा रोग जातो, आणि तुच्छपणाने पाहिले असतां बरा असलेल्यास रोग होतो. धान्याचा ढीग, डोंगराचें शिखर, फळें आलेलीं झाडें, ह्यांवर चढल्याचें पाहिल्यास आपण इच्छिलें काम होतें. मडक्यांत धन किंवा धान्य मिळाल्यास तो धन्य होतो व त्यास पशु मिळतात. जमीन मिळाली असें पाहिल्यास राजा होतो. मंत्र मिळाल्याचें स्वप्न पडल्यास प्रधान होतो. फळें आलेलीं झाडें पाहिल्यास इच्छिलें काम होतें. फुलें आलेलीं झाडें पाहिल्यास द्रव्य मिळतें. घोडी, क्राँच पक्षीण, कोंबडी हीं प्राप्त होऊन जागा झाल्यास द्रव्यासुद्धां बायको मिळते. फुलांच्या माळा घातलेला ज्ञानी मनुष्य किंवा पूजा केलेली इष्टदेवता ह्यांचें दर्शन झाल्यास द्रव्य मिळतें व कार्यसिद्धि होते व बुद्धि वाढते. ताजें काढलेलें दूध फेसासुद्धां प्यालों असें पाहिल्यास सोमपान मिळतें. गहू पाहिल्यास द्रव्य मिळतें. सातु पाहिल्यास यज्ञ घडतो. देवांचें तर्पण केल्याचें पाहिल्यास विद्या मिळते. राजे, ब्राह्मण, गाय, देव, पितर व लिंगधारण करणारे पुरुष हे स्वप्नांत जें सांगतात तें खरें होतें. ज्या स्त्रीशीं जाऊं नये तिशीं गमन करणें किंवा खाण्यास योग्य नसलेलें खाणें असें निःशंकपणें घडल्यास त्यास कोणाचें भय नाही. सिंह किंवा पक्षी धरले, समुद्रांतून शिंप किंवा शंख किंवा मोतीं गोळा केलीं असें पाहिल्यास संपत्ति मिळते व कल्याण होतें. वस्त्र व अलंकार ह्यांनीं युक्त अशा विलासी स्त्रीबरोबर क्रीडा केल्यास त्यास कन्या व पशु प्राप्त होतात. पुष्कळ तूप पाहिलें किंवा मिळालें किंवा दूध भाताबरोबर खाळें तर शत्रूचा पराभव करितो. आकाशांतील देवभुवनाचा रस्ता किंवा पांढऱ्या वाटेचे तुकडे तुकडे पाहिले किंवा इंद्रधनुष्य पाहिलें तर पुष्कळ यश मिळतें. स्वप्नांत ज्या पदार्थाचा लाभ शुभ नाही त्याचा अपहार केल्यास शुभ आहे. स्वप्नांतील अशुभ पदार्थ दुसऱ्यास दिल्यास



शुभ आहे, लोक व्यवहारांत जें अशुभ तें स्वप्नांत शुभ आहे. परंतु लोकव्यवहारांत जे पदार्थ शुभ आहेत त्यांपैकी कांहीं स्वप्नांत अशुभ आहेत. कमळें, घोडे, हत्ती, ह्याशिवाय दुसरे जे काळे पदार्थ आहेत ते अशुभ आहेत. कापूस, मीठ, हाडें, राख, ह्याशिवाय दुसरे पांढरे पदार्थ तें शुभ आहेत.

### वाईट स्वप्न.

आसपास डोकें तुटून पडलें किंवा मिशा काढिल्या आहेत असें पाहिल्यास शारीर व मानसिक रोगानें मरतो. पाल, साप, गोम, किडे हे कानांत शिरले असें पाहिल्यास कानांतल्या रोगानें मरतो. चंद्र किंवा सूर्य हे फुटून त्याचे तुकडे झाले किंवा चंद्र किंवा सूर्य ह्यांस ग्रहण लागलें, किंवा ते पृथ्वीवर पडले, किंवा अयोग्य असूनही आपल्या मातेच्या योनींत शिरलों असें पाहिल्यास पांच दिवसांत मरतो. आपल्या हृदयांत कमळें उत्पन्न झालें असें पाहिल्यास कोडानें मरतो. महार, मांग, पिशाच्च इत्यादिकांबरोबर दारू प्यालों असें पाहिल्यास तापाच्या आजारानें मरतो, व त्यांच्या बरोबर तेल प्यालों असें पाहिल्यास परमा होऊन मरतो. स्वप्नांत खिचडी खाल्यास क्षयानें मरतो. शेण, किंवा गूळ किंवा औषध ह्यांबरोबर ऊन पाणी प्याले असतां अतिसार होऊन मरतो. चव्हाट्यांत असलेल्या झाडावर चढलों किंवा स्मशानांत गेलों किंवा शूळावर अथवा यज्ञपशूच्या खांबावर चढलों किंवा प्रेतावर चढल्याचें पाहून तेथे अग्नि नाही असें दिसलें, तर रात्रींतून मरतो. डुकरासुद्धां आलेली स्त्री मान व हात ह्यामधील आंग धरून ओढते असें पाहिल्यास रात्रींतून मरतो, परंतु डोंगराच्या शिखरावर असल्यास दोष नाही. इष्ट देवता स्थानभ्रष्ट झाल्याचें पाहिल्यास स्थानभ्रष्ट होऊन मरतो. खळीत पडून आपल्याला जवळचें कांहीं समजत नाही असें पाहिल्यास पाण्यांत किंवा जमिनीवर मरतो किंवा त्यास लपून बसावें ला-

गते. तांबडे वस्त्र फुलें व गंध हीं धारण करून चिकट केशर आंगास लावलेलें असून नाचतो हसतो किंवा गातो असें स्वप्न पडल्यास रक्तपितीनें मरतो. गढूळ पाण्यांत बुडालें व श्रम करूनही बाहेर निघवत नाहीं असें पाहिल्यास राक्षसाच्या पीडेनें मरण येतें. उन्मत्त होऊन प्रेताबरोबर नाचत दक्षिण दिशेस गेल्याचें पाहिल्यास उन्मत्त वायूनें मरतो. झोंप लागली असें वाटून जागे असतांच वारंवार द्रुष्ट स्वप्नें पडल्यास एक वर्षानें मरतो. गाढव, शरभ, कुत्रे, लांडगा, कोल्हा, उंट, वाघ, इत्यादिक दक्षिणेस नेतात असें स्वप्न पडल्यास शोषानें मरतो. दगड, विटा, टेकळें, खापर, गवताचा गंज, पानांचा ढीग, ह्यांवर जेवलों किंवा निजलों किंवा ते पाहिले तर दरिद्र येऊन मरतो. कथील, कासें, पितळ, शिसें, जस्त, तांबें, लोखंड, हे मिळाले किंवा पाहिले तर धन धान्य नाहींसें होऊन मरतो. करवत, विळा, मुद्दल, कुन्हाड, कुदळ, तरवार, भाला, हे पाहिले असतां त्या हत्यारानें मरण येतें. मधमाशा घरांत आल्याचें पाहिल्यास मरतो अथवा अकल्याण होतें.

झाडाच्या सालीचीं केलेलीं वस्त्रें, वेली, दोऱ्या, साप, सूत, ह्यानें आपणास वेष्टण केलें; शरीराला विकृति हाऊन स्वयंपाक घरांत शिरलों; तांबड्या फुलांचें छत लाविलें आहे अशा ठिकाणीं शिरलों; बाळंतिणीच्या खोलींत शिरलों; काळ्या घोड्यावर बसून काळें गंध लावून व केंस मोकळे सोडून व काळां वस्त्रें नेसून दक्षिण दिशेस गेलों; पळस, अशोक, चित्रक, शेवर, लिंब, हे फुललेलें असून त्यावर चढलों; मुकलेल्या झाडाच्या लांकडानें किंवा वारूळानें किंवा झुडूपानें आंग ओरखडलें गेलें असून तसाच झाडावर चढलों; मनुष्यावर बसून प्रेत व श्वापद ह्यांसहित आपल्या समोर कोणी आला; पितृतर्पण; लग्न इत्यादि समारंभ; सणाचे दिवशीं जेवण केलें; फुलझाडांच्या शेंड्यावर चढून तांबडीं फुलें तोडिलीं किंवा तीं धारण

केली; कपाळ नसून हजामत करून वाद्य वाजवितो; रोडस्त्री काळें गंध लावून व काळें वस्त्र धारण करून आपणास आर्लिगन देते; पातळ पोटाची हसणारी, पिंगट डोळ्याची, दांत नखें व केस लांब असलेली, अशा स्त्रीनें आपणास आर्लिगन दिलें; विसकटलेल्या केसाची, काळी, वाकड्या आंगाची, पिंगट डोळ्याची अशा नागव्या स्त्रीनें आपणास दक्षिणेस ओढून नेलें; काजळ व तेल आंगाला लावून नागवा उंटावर किंवा गाढवावर बसून केस मोकळें सोडून दक्षिण दिशेस गेलों; गाढव किंवा उंट जोडलेल्या गाडींत चढलों व तेथेंच जागा झालों; स्वप्नांत आनंद झाला किंवा लग्न इत्यादि समारंभानें अत्यानंद झाला; मळकट वस्त्र आंगावर घेतलें आहे, हजामत व नखें वाढलेली आहेत, नागवा आहे, तांबडें वस्त्र नेसलों आहें; माहारीण, पिशाचीण, प्रेत, अशा स्त्रिवरोवर असून तशा मुलीशीं लग्न करण्याची इच्छा झाली; कावळे, गिधाड, इत्यादिक पक्ष्यांनीं आपणांस आकाशांत फेकलें; डुकर, कुत्रे, वानर, मांजर, वाघ, कोल्हे, लांडगे, इत्यादिक आपणास ओढीत आहेत; आपल्या वंशांतील मेलेल्या मनुष्यांनीं आपणास अग्रहानें बोलविल्यावरून आपण त्यांजबरोबर जात आहोंत; धान्याच्या ढिगाविषयीं तंटा; तेलांत तळलेले पदार्थ; धुरकट विस्तवावर होम केला; सूर्य नसून मंद दिवस; चंद्र व नक्षत्रें हीं नसून रात्र; मेलेल्या माणसाच्या बिछान्यावर लांकूड किंवा दगड उशास घेऊन निजलों आहें; शेण, चिखल, राख, दगडाचें पीठ, धुरळा, खडू हे आंगास लाविले; गोरोचन, हळद, हरताळ, नीळ, काजळ, हे आंगास लाविले; तांबडी कण्हेर, कमळ, जास्वंदीचें फूल, हीं किंवा दुसरीं तांबडीं फुलें मिळालीं अथवा पाहिलीं; आपली कातडी, हाड, कपाळ, दांत, जाभाड, नखें, आंतडीं, हीं काढून खाळीं; कमळें, नीळ, शेवाळ, हीं खाळीं; वाहात्या पाण्यांत बुडालों किंवा कोणीं ओढिलें; बाहेर निघतां येत नाहीं असा

चिखलांत बुडालों; दांत रंगविले; डोळ्यांत काजळ घातलें; डोकीला तेल लाविलें; वारा सुटून धुराळ्यांनं दिशा धुंद होऊन आपलें आंग मळलें; गारांचा पाऊस; धरणीकंप; देवांच्या प्रतिमांचें हंसणें; धान्याचा नाश करणाऱ्या प्राण्यांची पीडा; ह्याप्रमाणें जो स्वप्नांत पहातो त्यास मरण प्राप्त होतें.

बकरा, हरीण, उंट, गाढव, एडका, खेचर, रुई, रेडा, इत्यादि खूर असलेलीं जनावरें ह्यांवर बसलों किंवा हीं पाहिलीं किंवा त्यांचा शब्द ऐकिला; साप, मुंगूस, डुकर, कोल्हें, कुत्रें, लांडगें, तरस, आस्वल, हे पाहिले किंवा ह्यांचा शब्द ऐकिला किंवा त्यांची झोंबी पाहिली; घुंगुरटें, सारघ, भुंगा, माशा, रानमाशा, किडे, ढेकूण, उवा, पिसा, इत्यादि; वादांत, तंत्यांत किंवा लढाईत आपणास शत्रूनें जिंकिलें किंवा निर्भर्त्सना केली किंवा बांधिलें; तांबडे दागिने घातलेली व वस्त्रें धारण केलेलीं अशा काळ्या स्त्रीशीं गमन केलें किंवा तशा स्त्रियाबरोबर क्रीडा केली; मळकट वस्त्र व फुलें धारण केलेल्या किंवा तांबडें वस्त्र नेसलेल्या स्त्रीशीं गमन केलें किंवा तशा स्त्रियांनीं ओढून नेलें; वानर, हरीण, बकरें, रेडा हें जोडलेल्या गाडीत बसलों किंवा त्याच्या बरोबर खेळतां; नागवा होऊन तोंड व डोकें ह्यांची विटंबना होऊन माहार पिशाच्च ह्यांच्याबरोबर दक्षिण दिशेस गेलों; वानप्रस्थाश्रमी, दिगंबर, त्रिदंडीसंन्यासी, रोगी, दरिद्री; अकालीं नुसते दाट ढग येऊन आंधार पडला आहे किंवा वारा व पाऊस आहे; लाख, रक्तचंदन, केशर, शेंदूर, इत्यादि तांबडें पदार्थ मिळाले किंवा आंगास लाविलें किंवा पाहिले; मेद, मज्जा, लोणी, इत्यादि दुर्गंध पदार्थ आंगास लाविले किंवा खाल्ले; पेज, मध, तूप, तेल, ताक, इत्यादिक स्निग्ध पदार्थ खाल्ले किंवा आंगास लाविले; हलालखोर, परीट, कुंभार, सुतार, लोहार, चांभार, कोळी, गारोडी पारधी, कलाल, मळ, लबाड, देवीभक्त, चांडाळ, मडकीं घडणारा

कुंभार, हें किंवा ह्यांसारखे दुसरे; वांकड्या अंगाचे, पांगळे, ठेंगे, वैद्य, भडवे, जुवा खेळणारे, नट, चेटुक करणारे, हें व ह्यांसारखें दुसरे; शिंदी; साग; अशोक; वेत; कापूस; फणस; तिवस; जांभूळ, लिंब, कळंब, मोह, दुपारी, ओंट, पाण्यांतील वेत, ह्यांचीं फुलें किंवा फळें खाल्हीं किंवा पाहिलीं; अर्जून, बाण, व्याहडा, रक्तरोडा, घोत्रा, कांचन, हें किंवा ह्यांसारखें दुसरें झाड; कुडा, करंज, कोरांटी, सातवण, केळफूल, भोंकरी, सायला, ह्यांचीं फुलें किंवा फळें खाल्हीं किंवा पाहिलीं; शेर, खैर, शिसवा, धव, मोह, कारवी, रुई, पांगारा, बोर, आक्रोड, शमि; कळंब, वाघांटी, हरपररेवडी, घोत्रा, नागचापा, किंवा उंबर, ह्यांस फुलें व फळें आलेलीं आहेत; झाडांचीं पानें, मंजुळा, फळें, मज्जा, मोड, अंतर साल, झाडाचा वरचा विस्तार, हें मोडलें; कुचल्याचें इत्यादि झाडें, रिंगणी इत्यादि औषधें, गुंजा इत्यादि झाडें, दर्भ इत्यादि गवत, सुरण इत्यादि कांदे, वाळा इत्यादि पदार्थ; नुसत्या लहान लहान फाद्यांचें झाड फळ रहित असून फुलें आलेलीं आहेत; ईडलिंबूं, बाभळ, रुईमांदार; कांकडी, कलिगडें, काळीं द्राक्षें, हीं फळें खाल्हीं किंवा मिळालीं किंवा पाहिलीं; पादेलोण, मिरें, पिंपळी, सुरवारी हिरडा, मुंठ, शेंदेलोण, हीं खाल्हीं अथवा पाहिलीं; कोद्रु, उडीद, सावें, चवळ्या, हरभरे, हीं धान्यें खाल्हीं किंवा मिळालीं किंवा पाहिलीं; कडू, खारट, आंबट, तिखट, तुरट, असे पदार्थ एकच्यानें खाल्ले; तपेलें, मुसळ, उखळ, केरमुणी, जातें, हे मिळाले किंवा पाहिले किंवा ह्यांस स्पर्श केला; चिमटा, फुंकणी, वस्तारा, कातर, आरी, कुदळ, इत्यादि; चक्र, मुई, इत्यादि; रवि, सूप, सांखळी, नांगराचेंजूं, फांस, दोरी, चाबूक, इत्यादि हें मिळाले किंवा पाहिले; राडा, भिंती, कोट, छत्री, निशाण, तांबें, इंद्राचे ध्वज, हे पडले; आंग फुटलें, किंवा कांपू लागलें, प्रकृति मंद झाली, शक्ति नाहींशी झाली; अध्ययनांत विद्यार्थ्यांचा तंटा, मंगल उत्सव;

मुगूट, दागिने, कर्णफुलें, टिळा, ह्यांचा नाश; मैथुनाची इच्छा झाली, ताहान भूक लागली, बाजारांत खुर्दा मिळाला; जीव, धन, ह्यांचा अपहार; गर्भिणीच्या गर्भाचा नाश; ह्यांप्रमाणें स्वप्नांत पाहिलें तर अकल्याण होतें. वाडा, भिंती, छत्री, निशाण, तांब्या, इंद्राचेध्वज हे पडले असें पाहिल्यास राजा मरतो व पाहाणाराचें अकल्याण होतें.

नखें, मिशा, उरावरचे केंस, हीं काढिलीं; ससा, मेंढा, माकड, मुंग्या, उंदीर इत्यादिक प्राणी; चित्ता, गेंडा, मरुताक, माजर, वानर सलक, इत्यादि प्राण्याचे शब्द ऐकिले किंवा ते प्राणी किंवा त्यांची झुंज पाहिली; चिमणी, कावळा, घुबड, ताजवा, कवडा, ठिक, बगळा, हे पक्षी किंवा त्यांची झुंज; पिंगळा, चातक, तित्तिर, कोंबडा ससाणा, शकुन, गिधाड, ह्यांचा शब्द ऐकिला किंवा त्यांची झुंज पाहिली किंवा हें पक्षी पाहिले; पाणकावळा, बगळा, ककु, टिटवी, कोकिळ, अंधकाक, बदक, हारित, हें पक्षी पाहिले किंवा त्यांचा शब्द ऐकिला किंवा त्यांची झुंज पाहिली; आंधार असलेल्या विहीरींत किंवा विळांत किंवा गुहेंत किंवा खळांत शिरलों; चित्राप्रमाणें चंद्र मंडळाला राहू ग्रासीत आहे; इष्ट देवतेच्या मूर्तीचें अंग मोडून पडलें किंवा तिची केलेली पूजा पडली; अकालिक फूल किंवा फळ चांगलें टवटवीत दिसलें; निंद्य अथवा अपथ्य असें फूल किंवा फळ; साप, वाघ, चोर, कोल्हे इत्यादि वाईट प्राणी, हत्ती, शत्रु, ह्यांजकडून आपणास त्रास झाला; गिधडे, कावळे, इत्यादि पक्षी आपल्या डोक्यावर चढले किंवा घरटें केलें; संन्यास घेतला, किंवा टाकिला किंवा त्यांत बदल केला; कोणाशीं तंटा केला; पर्वत फुटला; भूत, प्रेत, पिशाच्च, चांडाळ ह्यांची संगती घडली किंवा त्यानीं आपणास दक्षिण दिशेस ओढून नेलें; आपणास कोणी शाप दिला; राखेचा ढोंग किंवा जमिनीचा उकीर ह्यावर बसलों किंवा हे पाहिलें; वारूळ,

पडकी भित्त, कुपण ह्यांवर निजलों किंवा बसलों किंवा हीं पाहिलीं; भात, राळे, बदाम, मकुष्ठ, तीळ, तुरी, हुलगे, हीं धान्यें मिळालीं किंवा पाहिलीं; खारीक, गूळ, गुग्गुळ, हिंग, एरंड, ह्यांचा चीक खाळा किंवा पाहिला; मोडका कोट, किंवा घर, विमान, नाव, ह्यांत बसलों किंवा हीं पाहिलीं; धुरळ्यांत मळकट स्त्रियांबरोबर गमन केलें; ह्याप्रमाणें स्वप्नांत पाहिलें असतां दुःख होतें.

आपलें हत्यार, दागिने, मणी, मोती, सोनें, रुपें, इत्यादि कोणी चोरिले असें पाहिल्यास द्रव्य व अन्न ह्यांची नुकसानी होते व शरीरांत मरणतुल्य वेदना देणारा रोग होतो. घोडा, हत्ति, रथ, इत्यादि वहन; घर, अन्न, वस्त्र; ह्यांचा कोणी अपहार केला असें पाहिल्यास राजापामून भीति होते व शोक होतो व भाऊवंदांत वांकडेपणा येतो व द्रव्य हानि होते. आपली बायको कोणी हरण करून नेली असें पाहिल्यास द्रव्य नाश होतो; व आपल्यासमोर तिचा उपभोग केला असें पाहिलें तर शरीरास दुःख होतें. आपल्या गोत्रज स्त्रियांचें कोणी हरण किंवा उपभोग केल्याचें किंवा गोत्रज पुरुषाचा पराजय केल्याचें पाहिल्यास आपले बंधूंचा नाश होतो किंवा त्यांना कैद होते. आपलें हातरूण किंवा जोडा कोणी नेला असें पाहिल्यास आपली बायको मरते, व आपल्या शरीराला पीडा होते. आपले हात किंवा पाय तोडले असें पाहिल्यास आई किंवा बाप मरतो, व इतर अवयव तोडल्याचें पाहिल्यास आपला चांगला मुलगा मरतो. आपले दांत कोणी पाडिले, किंवा नाक कान कापिले अथवा डोळे काढिले असें पाहिल्यास धनाचा नाश होतो. तारे, ग्रह, दिवा, वीज हे पडलेले पाहिल्यास डोळ्याला रोग होतो. आंगावरून कांहीं दागिना पडल्याचें पाहिल्यास ज्या अंगावरील दागिना पडल्याचें पाहिलें असेल त्या अंगाला रोग होतो. निजण्याच्या किंवा हातपाय धुण्याच्या जाग्याची आडमर मोडल्याचें पाहिल्यास बायको मरते.

पूतर, मगर, जलका, कुंभीरमासा, क्रूर कर्म, बेडूक, इत्यादि जलजंतू पाहिल्यास द्रव्य नाहींसें होतें. शिजलेलें अन्न किंवा कच्चे मांस खाळें किंवा मिळालें किंवा पाहिलें किंवा त्याचा क्रय-विक्रय पाहिला तर प्राणाचा किंवा द्रव्याचा नाश होतो. करंजी, पुरी, पोळी, शिकरण, इत्यादि पदार्थ किंवा रेत हें खाळें झततां फार शोक होतो, किंवा लवकर बाप मरतो. लाख, धातु, केशर, शेंदूर, हे आकाशांतून येऊन घरांत पडल्याचें पाहिल्यास घर जळतें किंवा चोर येऊन हत्यारानें जखमा करितात. आपल्या डोक्यावर किंवा हृदयावर विकार न पावलेला ताड, वेळूचें बेट, खारकेचें झाड, रोहितवृक्ष, कांज्याचें किंवा फळहीन किंवा तांबड्या फुलांचें किंवा मुकलेलें झाड उगवलें असें पाहिल्यास गुल्म रोग होतो, अथवा असें शरीराच्या दुसऱ्या भागावर दृष्टीस पडेल तर त्या भागावर रोग होतो. शरीराच्या एकाद्या भागावर डोंगर, वारूळ, झाड, वेल, दर्भ, इत्यादि गवत हे उत्पन्न झाल्याचें पाहिल्यास त्या भागाचा नाश होतो. स्वप्नांत हसल्यास शोक होतो, आनंद पावल्यास वध किंवा बंधन होतें, पढतों असें पाहिल्यास तंटा होतो, रेच झाल्याचें पाहिल्यास देशत्याग, ढेकर आल्याचें पाहिल्यास रोग होतो, मुतलों असें पाहिल्यास मरण किंवा त्यासारखें दुःख होतें, गाणें गायल्यास शोक होतो, अग्नीमध्ये लाल मुतल्याचें वारंवार पाहिल्यास धनधान्याचा नाश होतो किंवा मरण येतें किंवा युद्ध-प्रसंग येतो. सिंह, हत्ती, माणूस, किंवा सुसर पायानें आपणास ओढिल्याचें पाहिल्यास बंदीत असलेला मनुष्य मोकळा होतो व मोकळा असलेला मनुष्य बंदीत पडतो. डोंगरावर दगडावर बसलों किंवा स्मशानांत जेवलों असें पाहिल्यास लागलीच दरिद्री होतो किंवा दारूनें मदोन्मत्त होतो. तांबडें सूत, फूल, किंवा वस्त्र, हें कोणत्या एका अंगाला बांधिल्याचें पाहिलें असतां तें अंग नाश



पावतें किंवा रोड होतें. फिका पडलेला, कापालिक, जंगम, किंवा वार्डट पोषाक केलेला मनुष्य ह्यांस पाहून दचकून जागे झाल्यास शरीराला ग्लानी येते. जटाधारी, मुंडलेला, भिकारी, मळकट अंगाचा किंवा तांबडें अथवा निळें वस्त्र नेसलेला, ह्यांस पाहिल्यास भय प्राप्त होतें व मान-हानी होते. पुजेच्या मूर्तीचीं अंगें उगीच कडकड वाजलीं तथापि भंग झाला नाही असें पाहिल्यास शरीराला फार पीडा होते. तांबडें गंध लावलेली, तांबडें वस्त्र नेसलेली, तांबडीं फुलें घातलेली अशी स्त्री आपणांस आलिंगन करिते असें पाहिल्यास ब्रह्महत्या घडते. विक्राळ पापण्या असलेली, पिवळें गंध लावलेली व पिवळें वस्त्र नेसलेली, अशा स्त्रीनें आपणांस आलिंगन दिल्यास फार व्याधी उत्पन्न होते. विछाना, आसन, झाड, डोंगर, कोट, घर, देऊळ, घोडा इत्यादि वाहनें, ह्यांवरून पडल्याचें पाहिल्यास नाश होतो. धुळींत निजलों, जमीनीवर बसलों, आकाशांत जात आहें, असें पाहिल्यास लवकर नाश होतो. अक्राळ विक्राळ व पिंगट डोळ्याची अशी वांदरीण बळानें आपलें आलिंगन करिते असें पाहिल्यास द्रव्यनाश होऊन मरण पावतो. आई, बाप, गुरु, हे रागावून तुच्छित करितात असें पाहिल्यास द्रव्यनाश होतो. तेल्याचा घाणा किंवा कुंभाराचें चाक फिरत आहे किंवा आपण पळालों असें पाहिल्यास किंवा झोंषाळ्यावर बसून झोंके घेतल्याचें पाहिल्यास शरीराला दुःख होतें. शेणी, कोंडा, काजळ, कांटे, केंस लांकडें, लोखंड, ह्यांच्या ढिगावर निजल्याचें किंवा बसल्याचें पाहिल्यास राजापामून पीडा होते. स्वप्नांत उंबर, बोर, कारवी, शमी, पडवळ, अक्रोड, हीं खाळीं किंवा मिळालीं किंवा पाहिलीं तर धनधान्याचा नाश होतो. सर्पण, कोलीत, धूर, धुरामुद्धा विस्तव पाहिल्यास धनधान्य नाहीसें होऊन शरीरास ग्लानी येते. मासे इत्यादिकांनीं आपलें अंग गिळिलें किंवा बिळांत अंग शिरलें असें पाहि-

ल्यास मोठें संकट येतें. देऊळ पडल्याचें पाहिल्यास शहराचा नाश होतो व पाहाणाराला दुःख होतें; डोंगराचें शिखर कोसळल्याचें पाहिल्यास राज्याचा मोड होतो व पाहाणाराला दुःख होतें. पुष्कळ पाणी असून त्यावर कांहीं ढीग ठेविला आहे असें पाहिल्यास चोर्हीकडून दुःख प्राप्त होतें व धनधान्य नाहींसें होतें. जमीनीवर एकाएकी पाणी आल्याचें पाहिल्यास रोग होतो, व ग्लानि येते व द्रव्यहानि होते. पाहाटेस दांत घाशीत असल्याचें पाहिल्यास म्लेंच्छ शत्रूपासून तडाका वसून संपत्ती मिळते. मळ्यांच्या कुस्त्या व जेठींची टकर पाहिल्यास स्थानभ्रष्ट होऊन पुष्कळ संकटें येतात. स्वप्नांत दुरून कोणी हाक मारिल्याचें, किंवा गलबला झाल्याचें, किंवा कोणी रडतात, किंवा कोणी निंदा केली, असें ऐकिल्यास नाश होतो. शिग असलेले प्राणी, वाघ इत्यादि, वानर, पक्षी हे आपला पाठलाग करितात किंवा समोर आले असें पाहिल्यास राजकुलापासून पीडा होते.

पंचमहाभूतांनीं बनलेल्या पदार्थांपैकीं प्रत्येक पदार्थ स्वप्नांत येऊं शकतो. त्या सर्वांचें फळ सांगूं लागल्यास उपोद्रात फारच मोठा होईल, ह्मणून येथें नुसतें दिक्प्रदर्शन केलें आहे.

वर जीं चांगलीं व वाईट फळ देणारीं स्वप्नें लिहिलीं आहेत त्यांचें तें फळ स्वप्न पाहाणारास होतें. ज्या स्वप्नापासून दुसऱ्यास चांगलें वाईट फळ होण्याचें असेल त्यापासून स्वप्न पाहाणारालाही त्याचा चांगलेपणा किंवा वाईटपणा ह्यांचा अंश मिळतो<sup>१</sup>.

जर मनुष्य विचारी व बारीक शोध करणारा असेल व त्यानें वरील

१ जगदेवकवीकृत् स्वप्न चिंतामणि; सुभूत; चरक; वाचस्पति; रत्नकोश; भद्रबाहू; इ०. ह्या शिवाय दुसरें ग्रंथ पाहाण्याचे असल्यास निघंटप्रकाश ( परीक्षा ) पृ० ११; शाङ्गिधर, खं० १ पृ० २१; निघंटुप्रकाशकर, भा० २ ( अष्टविध परीक्षा ) पृ० १४; वैद्यसारसंग्रह, पृ० १८; वैद्यकसंग्रह, पृ० ४१; हे पाहावे. इंग्लिश भाषेंत आबरक्रांवीम इंटलेक्च्युअल् पावर्म हा ग्रंथ पाहा.

स्वप्नसंबंधी विषयाची माहिती वाचून नेहमीं आपणास व दुसऱ्यांस काय स्वप्न पडतें व त्यानंतर काय गोष्ट घडते ह्याचा सूक्ष्मपणानें विचार करीत गेलें असतां साधारणपणें उत्तम प्रकारें अनुभव येत जाऊन स्वप्नें व घडणाऱ्या गोष्टी ह्यांजमधील चमत्कारीक संबंध दिसण्यांत येतात.

अमुक वेळेस अमुक स्वप्न पडावें किंवा पडूं नये हें आपल्या इच्छेवर नाहीं. कोणा वेळेस मोठें भयंकर व दुःखकारक स्वप्न पडतें, तसें स्वप्न पडूं नये अशी आपली इच्छा असून त्या इच्छे विरुद्ध तसें स्वप्न पडतें. स्वप्न पडून जें भविष्य समजतें तेंही आपल्या इच्छेवर नाहीं. स्वप्नावस्था ही एक प्रकारची मनुष्याच्या स्थितीची बदलणूक आहे. प्रत्येक बदलणूक कर्त्याशिवाय होत नाहीं. ह्मणून ह्या अवस्थेचा नियंता आहे. तो तैजसरूप परमात्मा आहे.

जेव्हां झोंपेंत मनुष्याला स्वप्न पडत नसून गांढ झोंप लागते तेव्हां त्या अवस्थेस सुषुप्ति अवस्था असें ह्मणतात. अशा झोंपेंतून मनुष्य जागा झाला ह्मणजे असें ह्मणतो कीं “ मला कशी गाढ झोंप लागली होती, मला मोठें सुख वाटलें.” ह्यावरून सुषुप्तिमध्ये, काल (गाढ झोंप लागला होती तेव्हां), जीव (मी होतो), ज्ञान (मला सुख वाटलें), इतका बोध होतो. सुषुप्तिही जीवाच्या अवस्थेची बदलणूक आहे. प्रत्येक बदलणुकीस बदल करणारा असला पाहिजे. हा बदल करणारा जीव नाहीं. कारण सुषुप्ति अवस्था प्राप्तहोणें किंवा न होणें हें त्याच्या स्वाधीन नाहीं. ह्या अवस्थेचें नियमन करणारें जें परमात्म्याचें रूप त्यास प्राज्ञ असें ह्मणतात.

मनुष्य मेला ह्मणजे त्याचा पंचमहाभूतात्मक देह नाहींसा होतो. मग तो आपल्या कर्माप्रमाणें पुनः जन्मास येतो किंवा जन्ममरणापासून मोकळा होऊन मुक्तीस जातो. तो पुनः जन्मास यावयाचा असल्यास त्याचा लिंगदेह कायम असतो, आणि देहसंबंधानें असणा-

च्या सदरील सांगितलेल्या अवस्था असतात. जीव मुक्तीस गेला तर त्याचा लिंगदेह भंग होऊन सदरील त्याच्या तीन अवस्था सुटून त्याला त्याहून निराळी अशी चवथी अवस्था प्राप्त होते. हीस तुरीय अवस्था असें ह्मणतात. ह्यावरून तुरीय अवस्थाही एक बदलणूक आहे हें उघड आहे. प्रत्येक बदलणूक कर्त्याशिवाय होत नाही. हा कर्ता जीव होऊं शकत नाही, कारण ही अवस्था जीव परतंत्र असल्यामुळे त्याच्या स्वाधीन नाही. ह्या अवस्थेचें नियमन करणारा प्रणवरूप परमात्मा आहे.

आतां जाग्रत, स्वप्न, सुषुप्ति, व तुरीय ह्या चार अवस्थांचें साधारण धर्म काय आहेत व विरुद्ध धर्म काय आहेत ह्याचा थोडासा विचार करूं.

जाग्या मनुष्यास स्वप्नावस्थेंतील व सुषुप्ति अवस्थेंतील मनुष्याची बाह्य स्थिति समजते, परंतु स्वप्न व सुषुप्ति अवस्थेंतील मनुष्यास जाग्या मनुष्याची स्थिति किंवा कृति समजत नाही. स्वप्नावस्थेंतील मनुष्यास सुषुप्ति अवस्थेंतील मनुष्याची स्थिति अथवा सुषुप्ति अवस्थेंतील मनुष्यास स्वप्नावस्थेंतील मनुष्याची स्थिति समजत नाही.

जाग्रत अवस्थेंत जसा माझे घर माझी बायको असा मनुष्याला भ्रम असतो तसा स्वप्नावस्थेंतही असतो, परंतु सुषुप्ति अवस्थेंत नसतो. सुषुप्ति अवस्थेंत जीवस्वरूप, सुख, काल, व अज्ञान ह्यांशिवाय दुसऱ्या कशाचें ज्ञान नसतें.

अनादि कालापासून अज्ञानांत पडलेला जीव ज्या वेळीं असें जाणतो कीं, भगवान मात्र स्वतंत्र आहे, आणि बाकीचे सर्व त्याच्या स्वाधीन आहे त्या वेळीं तो जन्ममरण रहित होऊन मुक्तीस जातो. ही जीवाची तुरीय ह्मणजे चवथी अवस्था आहे. ह्या अवस्थेंत जीव आपणास योग्य अशा आनंदाचा उपभोग घेत परमेश्वराजवळ राहतो.

सृष्टीमध्ये तीन प्रकारच्या पदार्थांचें ज्ञान होतें—? अचेतन ज-

गत, २ जीव व ३ ब्रह्म ह्यणजे सृष्टिकर्ता. अद्वैतवादी असें ह्यण-  
तात कीं, “नेहनानास्ति किंचन” ( ह्यणजे येथे कांहींही अनेक  
प्रकारचें नाहीं ) ह्या श्रुतीवरून ते तीन प्रकार नसून एकच प्रकार  
असला पाहिजे. तो एक प्रकार कोणता ? तर “सर्वं खल्विदं ब्रह्म”  
( ह्यणजे सर्व ब्रह्मच आहे ) ह्या श्रुतीवरून तो एक प्रकार ब्रह्म  
हें आहे. असें जर ह्यटलें तर “एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म” ( ह्यणजे  
ब्रह्म हें अद्वितीय असून एकच आहे ). असें ह्यटलें तर पहिले  
दोन प्रकार ह्यणजे अचेतन जगत व जीव ह्यांची व्यवस्था काय क-  
रावी ? जीव हा ब्रह्म आहे असें मानण्याला अडचण नाहीं, कारण  
जीव व ब्रह्म ह्या दोघांवरही चेतनत्व धर्म आहे, आणखी “तत्त्व-  
मसि” ( ह्यणजे तें [ ब्रह्म ] तूं आहेस ) ह्या श्रुतीवरून जीव व ब्रह्म  
हे एक आहेत असें होतें. परंतु अचेतन जगताची व्यवस्था कशी क-  
रावी, व जीव आणि ब्रह्म ह्यांचा जो भेद दिसतो त्याची व्यवस्था  
कशी करावी ? तर अचेतन जगत व जीवब्रह्माचा भेद हीं दोन्ही  
मिथ्या असलीं पाहिजेत. परंतु जर हीं मिथ्या ह्यणार्वांत, तर आ-  
पणाला ते सत्य आहेत असें ज्ञान होत असतां मिथ्या कशीं ह्य-  
णार्वांत ? तर अज्ञानानें तशी भ्रान्ति होते, आणि वास्तविक पाहातां  
तीं मिथ्या आहेत असें ह्यटलें पाहिजे. आणखी जरी वेदामध्यें  
तसें कोठेंही ह्यटलेलें नाहीं, तरी अद्वैतवादी वर सांगितलेलीं श्रुतींचीं  
वचनें महावाक्यें आहेत असें मानितात.

आतां ब्रह्मसूत्र करणारे व्यास असें ह्यणतात कीं, जगताच्या उ-  
त्पत्तीचें जें कारण तें ब्रह्म आहे. पहिल्या अध्यायाच्या पहिल्या  
पादांत सूत्र असें आहे कीं, “जन्माद्यस्ययतः” ( ह्यणजे ज्या  
ब्रह्मापासून ह्या जगताची उत्पत्ति इत्यादि होतात ). जग सत्य आहे  
असें मानिल्याशिवाय जगाचा कर्ता संभवत नाहीं. जग सत्य अस-  
ल्याचें प्रत्यक्ष अनुभवास येत असून तेंच दृढ करण्याकरितां अद्वैत-

वाद्याचें वरील ह्मणणें बरोबर नाहीं असें सिद्ध केलें पाहिजे.

प्रथम महावाक्यें ह्मणून वर जीं श्रुतिवचनें सांगितलीं तीं छांदोग्योपनिषदाच्या ६ व्या प्रपाठकांत आलीं आहेत. ह्या प्रपाठकाचा आम्हीं मराठी तरजुमा केलेला आहे, त्यांत त्यांचा अर्थ लिहिला आहे तो पाहावा. ह्याशिवाय तैत्तिरीयोपनिषदांतील ब्रह्मवल्लीचा आम्ही तरजुमा केला आहे त्यांतील उपोद्धात पाहावा.

अद्वैतवादी असें अनुमान करितात कीं, “जगत मिथ्या आहे, कारण तें दृश्य आहे.” हें अनुमान न्यायशास्त्राप्रमाणें बरोबर आहे किंवा नाहीं हें पाहाण्यास्तव न्यायशास्त्रांत अनुमानसंबंधीं जे नियम सांगितले आहेत त्यांची थोडी माहिती सांगतो\*.

अनुमान करण्याला पांच गोष्टी अवश्य आहेत. त्या ह्या—१. प्रतिज्ञा; २ हेतु; ३ उदाहरण; ४ उपनय; व ५ निगमन. उदाहरण, १ हा पर्वत अग्निमान् आहे; २ कारण तो धूमवान् आहे; ३ असा अनुभव आहे कीं, जेथें जेथें धूर असतो तेथें तेथें अग्नि असतो, जसें स्वयंपाकघर इ०; ४ तसा हा पर्वत धूमवान आहे; ५ ह्मणून तो अग्निमान् आहे.

ज्यावर संशययुक्त गोष्ट सिद्ध करावयाची असते त्यास “पक्ष” ह्मणतात; जसें, वरील उदाहरणांत पर्वत. पक्षावर जी गोष्ट सिद्ध करावयाची तिला “साध्य” ह्मणतात; जसें वरील उदाहरणांत अग्निमत्व. ज्यावर साध्य असतें त्यास “साध्यवान्” ह्मणतात; जसें वरील उदाहरणांत पर्वत. जेथें साध्य निश्चयेंकरून असते त्यास ‘सपक्ष’ ह्मणतात; जसें, वरील उदाहरणांत स्वयंपाकघर. जेथें साध्य निश्चयें-

\* न्यायशास्त्र संबंधीं जी माहिती दिली आहे ती साधारण मनुष्यास केवळ एक सारखें वाचित गेल्यानें समजणार नाहीं. तर वाचितांना जो पारिभाषिक शब्द अडळेल त्याचा अर्थ नोंट ससजून पाठ करावा, व प्रत्येक गोष्ट नोंट समजून व ध्यानांत पकें धरून पुढें वाचित जावें. नैय्यायिकाची मदत मिळाल्यास फार उत्तम.

करून नसतें त्यास “ विपक्ष ” ह्मणतात; जसें, पाणी निश्चयेंकरून अग्निमान नसतें, ह्मणून अग्नीच्यासंबंधानें पाणी विपक्ष आहे.

ज्याठिकाणीं हेतु वस्तुतः नसून तो आहे असा भास होतो, व तसें झाल्यानें त्याठिकाणीं अनुमान चुकतें, अशा हेतूना “ हेत्वाभास ” असें ह्मणतात. त्यांचे पांच प्रकार आहेत—१ सव्यभिचार अथवा अनैकांतिक, २ विरुद्ध, ३ सत्प्रतिपक्ष, ४ असिद्ध, व ५ बाधित.\*

१ जेव्हां साध्य नांवाच्या ठिकाणीं हेतु राहात नाहीं तेव्हां त्या हेत्वाभासास सव्यभिचार असें ह्मणतात. त्याचे तीन प्रकार आहेत—

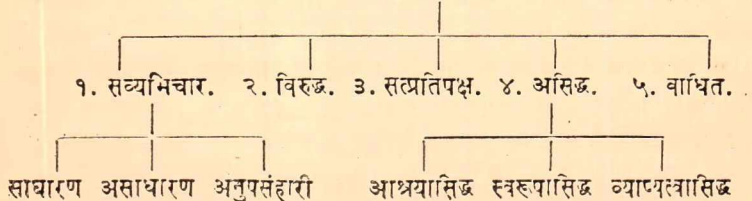
( १ ) साधारण, ( २ ) असाधारण, व ( ३ ) अनुपसंहारी

( १ ) जेथें साध्य नाहीं त्या ठिकाणीं राहणारा जो हेतु त्यास साधारण सव्यभिचार ह्मणतात. उदाहरण, हा पर्वत अग्निमान् आहे कारण तेथें प्रमेयत्व आहे ह्मणजे त्याविषयीं यथार्थ ज्ञान होतें. येथें अग्निमत्व हें साध्य असून तें पाण्यावर नाहीं, तथापि तेथें प्रमेयत्व हा हेतु आहे ह्मणून प्रमेयत्व हा साधारण सव्यभिचार आहे.

( २ ) कोणत्याही सपक्षाच्या व विपक्षाच्या ठिकाणीं जो हेतु राहात नाहीं त्यास असाधारण सव्यभिचार ह्मणतात. उदाहरण, “ शब्द हा नित्य आहे कारण त्यावर शब्दत्व आहे ”, असें ह्मटलें, तर ज्या ज्या ठिकाणीं नित्यत्व आहे अशा सर्व सपक्षावर व ज्या ज्या ठिकाणीं नित्यत्व नाहीं अशा सर्व विपक्षावर शब्दत्व नाहीं, तर शब्दावर मात्र शब्दत्व आहे, ह्मणून शब्दत्व हा हेतु असाधारण सव्यभिचार आहे.

\* हेत्वाभासाचे भाग व पोटभाग स्पष्ट दिसण्याकरितां खालीं लिहिलेले पहावे.

### हेत्वाभास.



( ३ ) अनुमानाला दृष्टांत ह्मणजे उदाहरण अवश्य आहे. दृष्टांत दोन प्रकारचा आहे, अन्वयदृष्टांत व व्यतिरेकदृष्टांत. ज्या अमुक ठिकाणी हेतु आहे तेथे साध्य आहे हा अन्वयदृष्टांत; जसे चुर्लीत घूर आहे तेथे अग्नि आहे ज्या. अमुक ठिकाणी साध्य नाही तेथे हेतु नाही हा व्यतिरेकदृष्टांत; जसे पाण्याच्या ठिकाणी अग्नि नाही तेथे घूर ही नाही. ज्या हेतूविषयी अन्वयदृष्टांत नाही व व्यतिरेकदृष्टांत ही नाही त्यास अनुपसंहारी सव्यभिचार ह्मणतात. उदाहरण, “ सर्व अनित्य आहे कारण ते प्रमेय आहे ह्मणजे त्या विषयी यथार्थ ज्ञान होतें ” ह्यांत “ सर्व ” हा पक्ष असल्यामुळे दृष्टांतच मिळत नाही, ह्मणजे, जो कोणताही दृष्टांत घ्यावा त्याचा “ सर्व ” ह्यांत समावेश होतो.

२. जेथे साध्य नसते तेथेच राहाणारा जो हेतु त्यास विरुद्ध असे ह्मणतात. उदाहरण, “ शब्द नित्य आहे कारण तेथे कार्यत्व आहे ” ह्यांत कार्यत्व हा हेतु आहे, तो जेथे नित्यत्व नाही तेथे ह्मणजे अनित्यत्वाच्या ठिकाणी असतो. आतां साधारण सव्यभिचार आणि विरुद्ध ह्या दोहोंमध्ये हा भेद आहे की, जसा साधारण सव्यभिचारामध्ये साध्याचे ठिकाणी ही हेतु असतो तसा विरुद्धामध्ये नसतो.

३. ज्या हेतूच्या साध्याचा अभाव सिद्ध करण्याला दुसरा हेतु सांपडतो त्यास सत्प्रतिपक्ष ह्मणतात. उदाहरण, “ शब्द नित्य आहे, कारण तेथे श्रावणत्व ह्मणजे कानाला ऐकू येणे हा धर्म आहे, ” असे म्हटले तर येथे नित्यत्व हे साध्य आहे, त्याचा अभाव ह्मणजे अनित्यत्व सिद्ध करण्याला कार्यत्व हा हेतु असून तो श्रावणत्व ह्या हेतूहून निराळा आहे.

४. असिद्धाचे तीन प्रकार आहेत—( १ ) आश्रयासिद्ध, ( २ ) स्वरूपासिद्ध, व ( ३ ) व्याप्यत्वासिद्ध.



( १ ) जेथें आश्रय ह्मणजे पक्ष हाच नसतो त्यास आश्रया-सिद्ध ह्मणतात. उदाहरण, “ आकाशकमल सुवासिक आहे, कारण तें कमल आहे ” असें ह्मटलें तर आकाश कमल असा आश्रय मुळींच नाही.

जो हेतु पक्षावर मुळींच राहात नाही त्यास स्वरूपासिद्ध ह्मणतात. उदाहरण, “ शब्द हा गुण आहे, कारण तेथें चाक्षुषत्व ह्मणजे डोळ्याला दिसणें हा धर्म आहे, ” असें ह्मटलें तर शब्दावर चाक्षुषत्व मुळींच नाही, कारण त्यावर श्रावणत्व ह्मणजे कानाला ऐकूं येणें हा धर्म आहे.

( ३ ) हेतु हा उपाधिसहित असल्यास त्या हेत्वाभासास व्याप्यत्वासिद्ध ह्मणतात. उदाहरण, “ पर्वत धूमवान आहे, कारण तो अग्निमान आहे, ” असें ह्मटलें तर तापून लाल झालेल्या लोखंडांच्या गोळ्यांत अग्नि असतो, परंतु तेथें धूम नसतो. जर अग्नीचा ओल्या लाकडाशी संयोग असला तर धूम उत्पन्न होतो. ह्मणून अग्नि हा हेतु ओली लाकडे ह्या उपाधिसहित असल्या शिवाय त्या हेतूनें धूम साध्य होऊं शकत नाही.

१. ज्या हेतूच्या साध्याचा अभाव दुसऱ्या प्रमाणानें निश्चित होतो त्या हेत्वाभासास बाधित असें ह्मणतात. उदाहरण, “ अग्नि उष्ण रहित आहे, कारण तेथें द्रव्यत्व हा धर्म आहे, ” असें ह्मटलें तर येथें उष्ण रहितत्व हें साध्य आहे, त्याचा अभाव ह्मणजे उष्णत्व, त्यास स्पर्श केला असतां प्रत्यक्ष प्रमाणानें त्याचें ज्ञान होतें; ह्मणजे अनुमानाच्या प्रमाणाचा बाध प्रत्यक्ष प्रमाणानें होतो.

आतां जग मिथ्या आहे असें सिद्ध करण्यास्तव अद्वैत वादींचें जें अनुमान वर सांगितलें त्याला न्यायशास्त्र रीतीनें काय काय दोष येतात ह्याचा विचार करूं. जर जगत मुळींच नसेल, तर पक्षच नाहीसा होतो, आणि आश्रयासिद्धि हा दोष येतो. उदाहरण, जर

असें अनुमान केलें कीं, घोड्याचें शिंग बळकट आहे, कारण तें हाडूक आहे, तर घोड्याचें शिंग असा पदार्थच नसल्यामुळें बळकटपणा हा धर्म राहण्याला आश्रयच नाही. ह्यावर जर कोणी अशी शंका घेईल कीं, मिथ्या ह्मणजे घोड्याच्या शिंगाप्रमाणें अगदीं नसलेला पदार्थ समजावयाचा नाही, तर ज्याचें वर्णन करितां येत नाही असा पदार्थ समजावा. तर ह्याचें उत्तर असें आहे कीं, वर्णन करितां येत नाही असा मुळां पदार्थच नाही. शिवाय तसा पदार्थ आहे असें मानिलें, तथापि “ ज्याचें वर्णन करितां येत नाही ” असें ह्मणण्यानें च त्याचें वर्णन केलें असें होतें. ह्यावर जर कोणी असें ह्मणेल कीं, मिथ्या ह्मणजे सत् पदार्थ ( ह्मणजे दगड, पाणी, हवा, इ० असे खरोखर असलेले पदार्थ ) व असत् पदार्थ ( ह्मणजे वांझेचा मुलगा, सशाचें शिंग, आकाशकमल, कासवाचे केस किंवा त्याचें दूध, इ० असे अगदीं नसलेले पदार्थ ) ह्या दोहोंहून जे निराळे ते असें समजावें, तर हें ह्मणणें बरोबर नाही, कारण असें ह्मटल्यानें सिद्धसाधनता हा दोष येतो. तो असा. प्रथम जर मिथ्या ह्मणजे असत् पदार्थाहून निराळा असा अर्थ घेतला तर सत् पदार्थ हा असत् पदार्थाहून निराळा आहे, ह्मणून मिथ्या ह्मणजे सत् पदार्थ होतो, व जगत सत्य आहे असें होतें.

आतां “ जगत मिथ्या आहे, कारण तें दृश्य आहे, ” ह्या अनुमानांत अनुमान करण्याला “ दृश्य ” हा हेतु दिलेला आहे. जर जगत मिथ्या आहे, तर जगतामध्ये दृश्यत्वाचा समावेश होत असल्यामुळें तें ही मिथ्या असलें पाहिजे. ह्मणून “ दृश्यत्व ” ह्या हेतूचा अभाव झाल्यामुळें अनुमानाला असिद्ध हा दोष येतो. जर “ दृश्यत्व ” सत्य आहे असें मानिलें, तर ब्रह्म हें एक सत्य व दृश्यत्व हें दुसरें सत्य अशीं दोन सत्यें झाल्यानें अद्वैतहानि होते. आणखी जर “ दृश्य ” हें अनिर्वचनीय ह्मणजे वर्णन न करितां येण्या जोगें

आहे असें मानावें, तर जगतांत अनिर्वचनीय कांहींच नाहीं असें वर दाखविलें आहे. आणखी दृश्यावर दृश्यत्व असल्यामुळे अनुमानाला सव्यभिचार हा दोष येतो. तो असा. मिथ्यात्व हें साध्य, जगत् हें साध्यवान्, त्याहून निराळें असें “ दृश्य ” आहे, त्या ठिकाणीं दृश्यत्व आहे. जर हा दोष घालविण्यास्तव दृश्यावर दृश्यत्व नाहीं असें ह्मणावें, तर दृश्यावर दृश्यत्व ह्या धर्माचें ज्ञान न झाल्यामुळे दृश्याचेंही ज्ञान होणार नाहीं.

जर वरील अनुमानांत मिथ्यात्व ह्या शब्दाचा अर्थ अनिर्वचनीयत्व असा केला, तर अनिर्वचनीयत्व हें साध्य, त्यास दृश्यत्व हा हेतु लागत नाहीं, परंतु साध्याचा अभाव ह्मणजे निर्वचनीयत्व ह्यास दृश्यत्व हा हेतु लागतो, ह्मणून विरुद्ध हा दोष येतो. ह्या शिवाय वरील अनुमानामध्ये हेतूला अनैकांतिक हा दोष येतो, तो असा— मिथ्यात्व हें साध्य, त्याचा अभाव ब्रह्मावर आहे, व ब्रह्माच्या ठिकाणीं दृश्यत्व हा हेतु आहे, कारण ज्ञानानें ब्रह्माचा साक्षात्कार होतो असें अद्वैत वादीही कबूल करितात. आणखी जर दृश्यत्व ह्या हेतूनें जगाच्या सत्यत्वाचें अनुमान होऊं शकतें, तर तें सोडून मिथ्यात्वाचें अनुमान कां करावें? आणखी जर प्रपंच हा मिथ्या मानिला, तर प्रत्यक्ष इत्यादि दुसरीं प्रमाणें अप्रमाण होतील, कारण प्रत्यक्ष प्रमाणानें जगाची जी सत्यता अनुभवास येते ती खोटी आहे असें होईल. जर प्रत्यक्षादिक प्रमाणें अप्रमाण मानिलीं, तर प्रपंच मिथ्या ठरेल. अशा प्रकारें एकमेकावांचून एकमेक होऊं शकत नसल्यामुळे अन्योन्याश्रय हा दोष येतो. आणखीवर सांगितलेल्या अनुमानांतील हेतूस बाधित हा दोष येतो, तो असा— मिथ्यात्व ह साध्य, त्याचा अभाव सत्यत्व, सत्यत्व हें प्रत्यक्ष प्रमाणानें सिद्ध होतें. आणखी वरील अनुमानांतील हेतूस व्याप्यत्वासिद्ध हा दोष येतो, तो असा—केवळ दृश्यत्व हा हेतु असल्यास मिथ्यात्व

सिद्ध होत नाही, तर मिथ्यात्व सिद्ध होण्याला दृश्यत्व ह्या हेतूला प्रत्यक्षादिकप्रमाणविरुद्धत्व हा उपाधि असला पाहिजे.

वरील सर्व विचारांवरून असे पक्के ठरते की, अद्वैत वादी ह्यांचे अनुमान चुकीचे आहे, व प्रपंच मिथ्या नसून सत्य आहे.

अद्वैत वादी असे ह्मणतात की, जीव व ब्रह्म हे एक आहेत, ब्रह्म सर्वज्ञ आहे, व जीव हा ब्रह्म स्वरूप असून उपाधीमुळे तो तसा नाही असे वाटते. आतां हे ह्मणणे खरे आहे किंवा नाही हे ठरविण्याकरितां विचार करावयाचा तो असा. उपाधि स्वाभाविक असला पाहिजे किंवा अज्ञानकल्पित असला पाहिजे. जर उपाधि स्वाभाविक आहे असे मानले, तर जसे ब्रह्म मूळचेच आहे तसा उपाधि हाही मूळचाच झाल्याने जीव व ब्रह्म ह्या दोघांचा भेद ही स्वाभाविकच होईल, आणि असे झाल्याने अद्वैतमत नाहीसे होते. जर उपाधि हा अज्ञानकल्पित आहे असे मानले, तर उपाधीचे कारण अज्ञान, ह्या अज्ञानाचे कारण उपाधि, पुनः ह्या उपाधीचे कारण अज्ञान, ह्याप्रमाणे अनवस्था ( ह्मणजे कधी संपावयाचेच नाही असा ) दोष येतो. आणखी अज्ञान व उपाधि हीं परस्परांची परस्पर कारणे आहेत असे मानल्यास अन्योन्याश्रय दोष येतो. जर असा अन्योन्याश्रय दोष न येण्यास्तव अज्ञानाच्या योगाने उपाधि व उपाधीच्या योगाने ( ब्रह्मापासून भेद पावलेल्या जीवाचे ठिकाणी ) अज्ञान असे ह्मटले, तर पुनः ह्या जीवाच्या ठिकाणी असलेल्या अज्ञानाने उपाधि व उपाधिमिळे भिन्न झालेल्या जीवाचे ठिकाणचे अज्ञान, ह्याप्रमाणे चक्रकापत्ति दोष ( ह्मणजे “येरे माझ्या मागल्या” हा दोष ) येतो.

आतां वरील अनवस्था दोष घालविण्याकरितां कोणी असे ह्मणतात की, अंतःकरण इत्यादिक भिन्न भिन्न अनंत उपाधीच्या योगाने ब्रह्म अनंत जीवरूप झाले आहे, व त्याचे अनंत उपाधी व भेद हे

सर्व सत्य आहेत. आणखी द्वैत उत्पन्न न होण्यास्तव ते असें ह्मणतात कीं, भेद स्वाभाविक नाही. असें जरी ह्मटलें तरी ब्रह्माचें सर्वज्ञत्व व जीवाचें अल्पज्ञत्व ह्यांची योग्य व्यवस्था लावण्यास्तव उपाधीमुळे भेद झाला आहे असेंच घेतलें पाहिजे. असें घेतलें असतां खऱ्या उपाधीपामून खरा भेद उत्पन्न होऊं शकत नाही. उदाहरणार्थ, जर डोळ्याची पापणी बोटानें दाबून चंद्राकडे पाहिलें, तर दोन चंद्र दिसतात; येथें पापणी दाबणें ही उपाधि खरी आहे, तथापि दोन निरनिराळे चंद्र दिसतात हा भेद खरा नाही. ह्मणून खऱ्या उपाधीनें जीव व ईश्वर ह्यांचा जो भेद उत्पन्न होतो तो खरा नाही. आणखी असें आहे कीं, उपाधि हा नवीन भेद उत्पन्न करूं शकत नाही, तर तो पूर्वी असलेलाच भेद प्रकाशित करून दाखवितो. उदाहरणार्थ, जर घराच्या खिडकीच्या कांहीं भागाला पांढरा व कांहीं भागाला हिरवा असा रंग लाविला, तर निरनिराळ्या रंगामुळे त्या खिडकीच्या निरनिराळ्या भागांचा जो भेद दृष्टोत्पत्तीस येतो तो भेद खिडकी रंगविण्या पूर्वी होताच, परंतु रंगविण्यानें तो भेद अधिक स्पष्ट दिसूं लागला. ह्यावर अद्वैती कदांचित असें ह्मणेल कीं, महाकाश ह्मणजे जें मोठें आकाश दिसतें त्यांत भेद मुळांच नाही; तथापि घागर, घर, इत्यादि उपाधींच्या योगानें घागरीतील आकाश, घरांतील आकाश, इत्यादि पूर्वी नसलेले भेद उत्पन्न होतात. ह्याचें समाधान असें. घागर ह्या उपाधीनें जो संबंध आकाशास पोंचतो तो सर्व आकाशास पोंचेल किंवा त्याच्या एका भागास पोंचेल. ह्याशिवाय तिसरी कल्पना संभवत नाही. जर घागरीचा संबंध सर्व महाकाशास पोंचतो असें ह्मटलें, तर घागरीतलें आकाश व महाकाश हीं दोन्ही एकच होतील व भिन्न होणार नाहीत. जर घागरीचा संबंध महाकाशाच्या एका भागाला पोंचतो असें ह्मटलें, तर घागरीतील आकाशाचा संबंध पोंचण्यापूर्वीच तो महाकाशाचा भाग

होता असें कबूल केलें असें होतें. असें झालें असतां तो भाग होण्यास कांहीं उपाधि असला पाहिजे, पुनः त्या उपाधीला उपाधी असला पाहिजे, ह्याप्रमाणें अनवस्था होते. जर तो भाग होण्यास उपाधि नाही असें मानिलें, तर आत्माश्रयदोष येतो. ह्मणून उपाधि हा पूर्वी असलेल्या भेदांचेच स्पष्टीकरण करून दाखवितो. ह्यास्तव उपाधीमुळें भेद होत नसून भेद स्वाभाविकच आहे असें सिद्ध होतें. आतां जीव व ब्रह्म हे मूळचे एकच असून त्या दोहोंमध्ये खऱ्या उपाधीमुळें खरा भेद उत्पन्न झाला असें ह्मटलें, तर सर्व जीवांना सुखदुःखांचा भोग निरनिराळा होणार नाही, कारण सर्व जीव ब्रह्मरूप आहेत. जर अद्वैतवादी असें ह्मणेल कीं, देहरूप भिन्नभिन्न उपाधी असल्यामुळें निरनिराळ्या जीवांना सुखदुःखांचा निरनिराळा अनुभव येतो, तर हें ह्मणणें बरोबर नाही. कारण, जसें जरी हात-पाय इत्यादि उपाधि निरनिराळे आहेत तरी जीवांचें स्वरूप एकच असल्या कारणानें त्या निरनिराळ्या उपाधींच्या योगानें होणाऱ्या सुखदुःखांचें ज्ञान निरनिराळें होत नाही, तसें सर्व जीव ब्रह्मरूप असल्यामुळें देहरूप निरनिराळे उपाधी असल्यासही सुखदुःखांचें निरनिराळें ज्ञान होऊं नये. परंतु व्यवहारांत निरनिराळ्या सुखदुःखांचें ज्ञान निरनिराळें होतें. ह्यावरून ब्रह्माहून जीव व सर्व जीव परस्पर स्वाभाविकपणेंच भिन्न आहेत.

आतां ह्यावर जर अद्वैतवादी असें ह्मणेल कीं, हात पाय इत्यादिक उपाधी एकमेकाला चिकटून असल्यामुळें सुखदुःखांचा अनुभव एकच येतो हें बरोबर आहे, परंतु जरीं सर्व जीव ब्रह्मस्वरूप आहेत तरीं निरनिराळ्या जीवांचे देह एकमेकांस चिकटलेले नसल्यामुळें त्यांना सुखदुःखांचा अनुभव निरनिराळा आला पाहिजे, तर हें त्यांचें ह्मणणें बरोबर नाही. कारण जेव्हां योगी आपल्या कर्मांचा भोगानें एकदम क्षय होण्यास्तव अनेक देह आपल्या इच्छेप्रमाणें धारण क-

रितो, तेषां जरी ते निरनिराळे देह एकमेकांस चिकटलेले नसले तरी जीवस्वरूप एक असल्यामुळे त्या योग्याच्या जीवाला अनेक देहांतील सुखदुःखांचा अनुभव येतो. ह्मणून जरी निरनिराळे देह एकमेकांना चिकटलेले नसले, तरी जर त्या निरनिराळ्या देहांचा सुखदुःखांचा निरनिराळा अनुभव प्रत्येक जीवास आला पाहिजे, परंतु तसे होत नाही. ह्मणून जीव व ब्रह्म हे आणि सर्व जीव परस्पर भिन्न असले पाहिजेत.

ह्यावर कदाचित् अद्वैतवादी असें ह्मणेल कीं, प्रत्येक जीवाचें कर्म भिन्न असल्यामुळे कर्मानुरूप सुखदुःखाचा भोग होण्याकरितां त्या कर्मास अनुसरून त्या जीवाला देह मिळाला पाहिजे; जीव ब्रह्मस्वरूप असल्यामुळे जर सर्व देहांतील सुखदुःखाचा अनुभव एका जीवाला येईल, तर जीवांना आपआपल्या कर्मानुसार सुखदुःखाचा भोग पृथक् पृथक् व्हावा तसा होणार नाही; ह्यास्तव जीव ब्रह्मस्वरूप असूनही भिन्न भिन्न कर्मापासून उत्पन्न झालेल्या भिन्न भिन्न देहांना सुखदुःखाचा भिन्न भिन्न अनुभव येतो. परंतु हें ह्मणणें बरोबर नाही. कारण, हें अमुक कर्म अमुक जीवाचें, हें दुसरें कर्म दुसऱ्या अमुक जीवाचें, ह्याप्रमाणें जर कर्म भिन्न भिन्न असतील, तर त्या त्या कर्मांनीं बनलेले भिन्न भिन्न देहरूप उपाधि भिन्न भिन्न होतील; आणखी जर अगोदर देह भिन्न भिन्न असतील, तर त्यांचीं कर्मे भिन्न भिन्न होतील. ह्यावरून अन्योन्याश्रय ( ह्मणजे एकमेकावांचून एकमेक न उत्पन्न होणें ) हा दोष येतो.

हा दोष घालविण्याकरितां जर अद्वैती असें ह्मणेल कीं, कर्म निराळें व उपाधि निराळा, आणि कर्मापासून उपाधि होतात, तर हेंही ह्मणणें बरोबर होणार नाही. कारण, एका कर्माचें देहरूप उपाधि प्राप्त झाला, त्या देहरूप उपाधिनें दुसरें कर्म केलें, त्या कर्माचें दुसरा देहरूप उपाधि प्राप्त झाला, ह्याप्रमाणें अनवस्था दोष येतो.

ह्या सर्व विचारांवरून असें सिद्ध होतें कीं, जीव हे स्वभावतां ; ब्रह्माहून भिन्न आहेत, व ते परस्परही स्वभावतांच भिन्न आहेत. ब्रह्म हें सर्वज्ञ, सर्वशक्तिमान्, व सर्वव्यापी आहे, आणि जीव हे अल्पज्ञ व अल्पशक्तिमान असून सर्वव्यापी नाहींत.

अद्वैतवादी असें ह्मणतात कीं, अविद्येंत ब्रह्माचें जें प्रतिबिंब पडतें तें जीव होय, व मायेमध्ये त्याच ब्रह्माचें जें प्रतिबिंब पडतें तें ब्रह्मा, विष्णु, रुद्र इत्यादिक होत. आणखी ते असें ह्मणतात कीं, बिंब व प्रतिबिंब हीं एकच असल्यामुळे जीव व ब्रह्म हीं दोन्हीं एकच आहेत. हें त्यांचें ह्मणणें बरोबर नाहीं.

१. बिंब व प्रतिबिंब हीं दोन्हीं एकच होऊं शकत नाहींत. कारण—

( १ ) ज्याप्रमाणें मनुष्याला आपली छाया आपणाहून भिन्न आहे असा प्रत्यक्ष अनुभव आहे, त्याप्रमाणें त्याला आपल्या देहाचें प्रतिबिंब आपल्या देहाहून निराळें आहे असा प्रत्यक्ष अनुभव आहे; उदाहरण, जेव्हां आपण आपलें तोंड आरशांत पाहातो, तेव्हां आपलें तोंड व आरशांत दिसत असलेलें आपल्या तोंडाचें प्रतिबिंब हीं भिन्न आहेत असा सर्वांना अनुभव आहे,

( २ ) व्यवहार असा होतो कीं, जर सूर्याचें प्रतिबिंब पाण्यांत दिसलें, तर पाहाणारा सूर्य पाहिला असें ह्मणत नाहीं, तर सूर्याचें प्रतिबिंब पाहिलें असें ह्मणतो.

( ३ ) जर अद्वैती असें ह्मणेल कीं, जसें तोंड असतें तसें त्याचें प्रतिबिंब आरशांत दिसतें. ह्यास्तव बिंबाच्या आधीन प्रतिबिंब असल्यामुळे आरशांत पाहाणारा बिंबालाच भ्रांतीनें प्रतिबिंब असें समजतो, ह्मणून वस्तुतः बिंब व प्रतिबिंब एकच आहेत. ह्याचें उत्तर असें. प्रतिबिंबाचें ज्ञान होण्याला बिंबाच्या ज्ञानाची जरूरी नाहीं. उदाहरण, जर कधीही न पाहिलेला असा एकादा मनुष्य आरशा-



पुढें तोंड करून असला, आणि त्याच्या पाठीमागें जाऊन आपण उभें राहिलों, तर त्याचें तोंड पाहिल्याशिवाय त्या तोंडाचें प्रतिबिंब आपणाला आरशांत दिसतें. आणखी कोणीही मनुष्य आपलें तोंड आपण कधीही पाहात नाही, तथापि तो आपल्या तोंडाचें प्रतिबिंब आरशांत पाहातो. कोणता एकादा पदार्थ पूर्वी पाहिलेला असल्या-शिवाय त्याची भ्रांति होत नाही. ह्मणून प्रतिबिंब हें बिंबाचें भ्रांति-रूप ज्ञान आहे असें ह्मणणें बरोबर नाही.

( ४ ) बिंब व प्रतिबिंब ह्या दोहोंचें स्वरूप पराकाष्ठेचें सारखें असतें ह्यावरून तीं एक आहेत असें ह्मणतां येत नाही. कारण, बिंबाची जी डावी किंवा उजवी बाजू असते ती आरशांतील प्रतिबिंबाची उलटी बाजू होते.

( ५ ) बिंब जसा व्यापार करितें तसा व्यापार प्रतिबिंबही करितें ह्या वरून ही तीं दोन्ही एक आहेत असें ह्मणता येत नाही, कारण, जरी कोणी मनुष्य जसा व्यापार करितो तसा त्याच्या सावलीनें व्यापार केला, तरी तो मनुष्य व सावली हीं दोन्ही एक होऊं शकत नाहीत.

( ६ ) बिंब व प्रतिबिंब ह्यांचीं कारणेही निरनिराळीं आहेत. तीं अशीं कीं, बिंबाचें ज्ञान बिंबापासून प्रकाशाचीं किरणें डोळ्यांत आल्यानें होतें, व प्रतिबिंबाचें जें ज्ञान होतें तें बिंबापासून प्रकाशाचीं किरणें आरसा, पाणी, इत्यादि दुसऱ्या पदार्थावर अगोदर पडून मग त्या पदार्थापासून तीं किरणें आपल्या डोळ्यांत आल्यानें होतें.

( ७ ) जर बिंब व प्रतिबिंबही दोन्ही एकच असतीं, तर जो आरशासमोर तोंड करून असतो त्याच्या पाठीमागें दुसरा कोणी उभा राहून आरशांत पाहाणाऱ्या मनुष्याला त्या आरशा समोरील मनुष्याचीं तोंडे दोन ( ह्मणजे आरशा समोरील बिंबरूप तोंड

व आरशांतलें प्रतिबिंबरूप तोंड अशा प्रकारें ) दिसलीं नसतीं.

( ८ ) एकाद्या ठिकाणीं सूर्याचा कवडासा घरांत पाण्यावर पडून त्याचें प्रतिबिंब दुसरीकडे पडलेलें पाहिलें, ह्मणजे तें प्रतिबिंब सूर्याच्या कवडाशानें झालें आहे असें अनुमान होतें, आणि सूर्याचें ऊन कोणत्या झरोक्यांतून येतें तें आपण शोधून काढितों. ह्यावरून असें होतें कीं, आपण प्रतिबिंबावरून बिंबाचें अनुमान करितों. जर बिंब व प्रतिबिंब हीं दोन्ही एकच असतीं, तर अशा प्रकारें अनुमान करितां आलें नसतें.

( ९ ) जर बिंब व प्रतिबिंब हीं दोन्ही एक असतीं, तर प्रतिबिंबाचा नाश झाल्यानें बिंबाचाही नाश झाला असता. परंतु तसें घडत नाहीं. उदाहरण, आरसा काढिल्यानें जरी मनुष्याच्या तोंडाचें प्रतिबिंब नाहींसें होतें, तरी मनुष्याचें तोंड नाहींसें होत नाहीं.

( १० ) जर बिंब व प्रतिबिंब हीं दोन्ही एकच असतीं, तर जसा प्रथम बिंबाकडून व्यापार होऊन नंतर त्याला अनुसरून प्रतिबिंबाचा व्यापार घडतो, तसा प्रथम प्रतिबिंबाकडून व्यापार होऊन नंतर त्याला अनुसरून बिंबाचा व्यापार घडला असता.

( ११ ) ज्यास पदार्थ विज्ञान शास्त्रांतील दर्शनानुशासन हा भाग माहित आहे तो बिंब व प्रतिबिंब एक आहे असें कधींही ह्मणणार नाहीं.

( १२ ) बिंबाबरोबर आपणाला जसा व्यापार करतां येतो, तसा प्रतिबिंबाबरोबर व्यापार करितां येत नाहीं. उदाहरण, जसा बिंबरूप मनुष्याचा कान उपटतां येतो तसा प्रतिबिंबरूप मनुष्याचा कान उपटतां येत नाहीं.

आतां येथें बिंब व प्रतिबिंब ह्यांच्या संबंधानें दर्शनानुशासनांतील थोडी माहिती सांगतो. बिंबरूप जो पदार्थ त्यापासून किरण साक्षात् डोळ्यांत आलें ह्मणजे त्या पदार्थाचें ज्ञान होतें. त्या पदार्थाव-

रील प्रकाशाचें किरण आरसा पाणी इत्यादिक पदार्थांवर पडून नंतर जसा चेंडू भुईंवर आपटला असतां तो परत उलट दिशेनें येतो तसे ते आरसा इत्यादिक पदार्थांवर आपटलेले किरण परत येऊन डोळ्यांत शिरले ह्मणजे त्या किरणांच्या योगानें जें पदार्थाचें ज्ञान होतें तें प्रतिबिंब होय. आपण जेव्हां आरशांत चेहेरा पाहातो तेव्हां प्रथम सूर्याचा किंवा दिव्याचा प्रकाश आपल्या चेहेऱ्यावर पडतो. तो प्रकाश चेहेऱ्यापामून निवून आरशावर पडतो. आरसा गुळगुळीत असल्यामुळे चेंडूप्रमाणें त्या प्रकाशाची गति उलटते, आणि अशा प्रकारें उलटलेले किरण डोळ्यांत शिरले ह्मणजे आपल्या चेहेऱ्याचें प्रतिबिंब आपणास दिसतें. किरणाची गति नेहमीं सरळ रेषेंत असते. आरशावर किरण पडला ह्मणजे तो आरशाचे पातळीशीं जो कोन करितो त्यास पतन कोन ह्मणतात, व आरशापामून किरण परतल्यावर त्या किरणाची रेषा आरशाच्या पातळीशीं जो कोन करिते त्यास परावर्तन कोन ह्मणतात. नियम असा आहे कीं, पतन कोन व परावृत्त कोन नेहमीं बरोबर असतात. ज्या परावृत्त किरणानें प्रतिबिंब दिसतें त्या परावृत्त किरणाच्या दिशेला तें प्रतिबिंब दिसतें. ज्या पदार्थापामून आरशावर किरण पडलेले असतील तो पदार्थ आरशापामून जितके लंब अंतरावर असेल तितकेंच लंब अंतरावर त्या पदार्थाचें प्रतिबिंब त्या आरशाच्या पाठीमागें दिसतें.

आपलें तोंड हें जें बिंब त्याच्या जवळ आरसा असल्यामुळे आरशांत प्रतिबिंब पडतें. ह्मणून आरसा हें उपादान\* कारण आहे,

\* कुंभार काठीनें चाक फिरवून मातीची घागर बनवितो. येथें कुंभार, काठी, चाक, इ० ह्या कारणांना निमित्त कारण असें म्हणतात, आणि ज्या मातीची घागर बनते तीस उपादान कारण ह्मणतात. तसेंच, ज्या तंतूनी कापड बनतें तें उपादान कारण आहेत, आणि कोष्टी व त्याचीं हत्यारें हीं निमित्त कारणें आहेत. कोणत्या पदार्थाचें जें उपादान कारण असतें तें नाहीसें झालें तर तो पदार्थ नाहीसा होतो, परंतु निमित्त कारण नाहीसें झालें तर पदार्थ नाहीसा होत नाही.

औणि विव जवळ असणें हें निमित्त कारण आहे. जर कोणी अशी शंका घेईल कीं, आरशापुढें विवरूप पदार्थ आल्यावर आरशांत प्रतिविवरूप कार्य घडतें, तर मग विवरूप निमित्त कारण नाहींसें झालें असतांही प्रतिविव राहावें, कारण, कुंभार ज्या काठीनें घागर बनवितो ती काठी ( ह्य० निमित्त कारण ) नाहींशी झाली तरी ती घागर नाहींशी होत नाहीं. ह्याचें उत्तर असें आहे कीं, प्रतिविवरूप कार्य होण्याचें कारण जसें विव आरशाजवळ असणें हें आहे, तसें विव आरशाजवळ नसणें हें प्रतिविवरूप कार्य न घडण्याला कारण आहे. उदाहरण, पाण्याचें प्रवाही रूप राहाण्याला जितकी उष्णता जरूर आहे तितकी उष्णता असल्यास पाणी प्रवाही असतें, तितकी उष्णता नसल्यास त्याचें प्रवाही रूप जातें, ह्यणजे तितक्या उष्णतेहून कमी उष्णता असल्यास बर्फ होतें, व ज्यास्त उष्णता असल्यास वाफ होते. प्रतिविव नाहींसें होण्याला अनेक कारणें आहेत—आरसा हा उपाधि नाहींसा होणें, विवरूप पदार्थ आरशापुढें नसणें, आरसा गुळगुळीत नसणें, इ०.

वरील सर्व विचारांवरून विव व प्रतिविवहीं भिन्न आहेत असें स्पष्ट सिद्ध होतें. ह्यणून ब्रह्माचें प्रतिविव जो जीव तो ब्रह्माहून निराळा असलाच पाहिजे.

परमेश्वर जीवाहून भिन्न असून जीवांचा व इतर सर्व जगताचा नियंता आहे. ह्यास्तव मनुष्यानें हरएक प्रकारें ज्ञान मिळवून परमेश्वर आपणावर प्रसन्न होईल अशी तजवीज करावी. असें करून परमेश्वर प्रसन्न झाला ह्यणजे मनुष्याला अखंड, अक्षय व शुद्ध असा आनंदरूप मोक्ष मिळतो.

भारतीय विश्वविद्यालय  
१३१० न. नारायण  
प. न. १६६६७९

## एतदुपनिषत्प्रतिपाद्यो विषयः



( अद्वैतमते )

वेदांतार्थसारभूतजीवब्रह्मैक्योपदेशकारकमिदं आगमवैतथ्या-  
द्वैतवैनाशिकादिखंडणरूपप्रकरणचतुष्टयमारभ्यते । यत्भूतभविष्य-  
वर्तमानं यच्च कालत्रयातीतमव्याकृतादि तत्सर्वमपि अभिधाना-  
भिधेययोरेकत्वेनोकार एव विद्यते । यदुक्तं सर्वमोकारमात्रमिति  
तद्ब्रह्म । तच्चायं प्रत्यगात्मैव । स ओंकाराभिधेय आत्मा चतुष्पात् ।  
जाग्रद्विषयकाभिमानवान् सप्तांगो ज्ञानेन्द्रियाद्येकोनविंशतिमुखः स्थू-  
लविषयभोक्ता वैश्वानरो ऽस्य प्रथमः पादः । स्वप्रस्थपदार्थविषये  
ऽभिमानवान् वासनारूपप्रज्ञायुक्तः सप्तांग एकोनविंशतिमुखो वास-  
नामयपदार्थभोक्ता तैजसो द्वितीयः पादः । यत्र सुप्तो न किंचिदिच्छति  
न च स्वप्नं पश्यति तादृश स्थानो ऽभिमानवान् आनंदप्रायो अत्यं-  
तानायासतया स्थितः प्राज्ञस्तृतीयः पादः । अयं सर्वज्ञः सर्वांतर्यामी  
सकलजगत्प्रसवः । अस्मिन्नर्थे श्लोका विद्यते । प्राज्ञस्य प्रपंचकार-  
णत्वे श्लोकानां तात्पर्यं ।

सृष्टिचितका ईश्वरस्यैतत्सृष्टिकरणं स्वकीयैश्वर्यख्यापनमिति  
मन्यन्ते । अन्ये सृष्टिः स्वप्नरूपा मायारूपेति वदन्ति । सृष्टिनि-  
श्चयकर्तारः सृष्टिः संकल्पातिरिक्ता नेति वदन्ति । ज्योतिर्विदः कालात्  
प्रसूर्तिं मन्यन्ते । भोगार्थं सृष्टिरिति केचन मन्यन्ते । अपरे क्रीडार्थं ।  
वस्तुतः स्वप्नमायास्वरूपसृष्टिनिर्माणरूपः परमेश्वरस्य परमानंदरूपस्य  
स्वभावः ।

अथ तैजसभिन्नो विश्वभिन्नो जाग्रत्स्वप्नयोरंतरालावस्था-  
स्थितरूपभिन्नो युगपत्सर्वविषयज्ञातृभिन्नो ऽचेतनभिन्नो ज्ञानेन्द्रि-  
याविषयो ऽर्थक्रियारहितोऽथ कर्मेन्द्रियैर्ग्रहणाद्ययोग्ये ऽननुमेयो  
मननायोग्यो व्यपदेश्यो जाग्रदादिस्थानेष्वेको ऽयमात्मेत्यव्यभि-

चारीयः प्रत्ययस्तेनानुसरणीयः प्रपञ्चोपशमः परिशुद्धो भेदवि-  
 कल्पराहितस्तुरीयश्चतुर्थपादः स विज्ञेयः । अस्मिन्नेवार्थे श्लोका  
 भवन्ति । तुरीयः सर्वदुखानां निवृत्तौ समर्थः विश्वतैजसौ तत्त्वाग्रहणा-  
 न्यथाग्रहणरूपबीजफलभावाभ्यां संगृहीतौ । प्राज्ञस्तु केवलबीजभावे-  
 नैव बद्धः । उभावपि बंधौ तुर्ये न सिध्यतः । परमार्थतत्त्वबोधतः का-  
 र्यकारणबंधे क्षीणे सति तुरीये निश्चितो भवति । यदा वेदांततत्त्वाभि-  
 ज्ञेन गुरुणा तत्त्वमसीति बोधयते तदा तुरीयं जानाति । रज्वां सर्प  
 इव कल्पितत्वात्प्रपञ्चो वस्तुतो नास्त्येव । यदिदं सर्वं द्वैतं मासते  
 तन्मायामयम् । परमार्थतो ऽद्वैतमेव विद्यते । शास्ताशास्त्रं शिष्य इति  
 विकल्पउपदेशनिमित्तक एव । जाते उपदेशकार्ये न किमपि । अ-  
 भिधेयप्रधानश्चतुष्पादोकारः सोऽयं मात्रात्मकः । या ॐकारस्य  
 मात्रास्ते आत्मनः पादा य आत्मनः पादास्त ॐकारस्य मात्राः ।  
 जगद्व्यापकत्वाद्यत्वरूपधर्मसाम्येर्णोकारस्याकारो विश्वश्च प्रथमा मा-  
 त्रा । य एवं जानाति स आद्यो व्यापकश्च भवति । उत्कर्षमध्य-  
 स्थत्वाभ्यां धर्माभ्यामोकारस्योकारस्तैजसश्च द्वितीया मात्रा य एवं  
 जानाति स उत्कर्षवान् शत्रोरप्यद्वेष्यो भवति । प्रलयोत्पत्त्योः प्रवे-  
 शनिर्गमैकीभावरूपधर्मसाम्येर्णोकारस्य मकारः प्राज्ञश्च तृतीया मात्रा ।  
 य एवं जानाति तस्य जगद्याथात्म्यज्ञानं भवति । स जगत्कारणात्मा  
 च भवति । उक्ते ऽर्थे तद्विवरणरूपान् श्लोकानपि कथयामास । एवं  
 चतुष्पात् प्रणवस्तथा परं ब्रह्म उभयमध्येकमेव । य उभयोरैक्यं वेद  
 स पारमार्थिकं स्वस्वरूपं प्राप्नोति । एतस्मिन्नर्थे श्लोकानाह । पादश  
 ॐकारं ज्ञात्वा ऽन्यत्किमपि न चिंतयेत् । प्रणवे सदा युक्तस्य  
 कुतश्चन भयं न भवति । प्रणवादेव सर्वस्योत्पत्तिस्थितिलया भवन्ति ।  
 सर्वेश्वरं प्रणवं ज्ञात्वा कोपि शोको न भवति । अनंतमात्रं प्रणवं  
 यो जानीयात्स एव मुनिः । इतरः केवलशास्त्रवेत्ता मुनिर्नैव भवति ।

## ह्या उपनिषदांत सांगितलेला विषय.



( अद्वैतमतानें )

जीव व ब्रह्म हे एक आहेत असा जो वेदांत शास्त्राचा सारांश त्याचा उपदेश करणाऱ्या आगमवैतथ्य अद्वैत व वैनाशिकादि खंडन ह्या चार प्रकरणांचा प्रारंभ केला आहे. जें पूर्वी होतें तें, जें पुढें येणारें तें, जें हल्लीं आहे तें, व तिन्ही कार्त्तीं राहणारे असे विकार-रहित आकाश इत्यादि हे, नांवे व पदार्थ एकच असल्यामुळे ओंकारच आहेत. जें सर्व ओंकार आहे असें ह्मटले तें सर्व ब्रह्म आहे. आणखी तोच ( विषयापासून परावृत्त असा ) शरीरांतील आत्मा आहे. ओंकारानें ज्या आत्म्याचें वर्णन केलें आहे त्याचे चार भाग आहेत. पहिला भाग वैश्वानर नांवाचा असून तो जाग्रत अवस्थेतील पदार्थांवर अभिमान बाळगणारा, सात अंगें असलेला, ज्ञानेंद्रिय इत्यादिक एकूणीस तोंडाचा, व स्थूल पदार्थांचा उपभोग घेणारा, असा आहे. दुसरा भाग तैजस नांवाचा असून तो स्वप्नावस्थेतील पदार्थांवर अभिमान बाळगणारा, वासनारूप ज्ञान असलेला, सात अंगें असलेला, एकूणीस तोंडाचा, वासनेनें कल्पिलेल्या पदार्थांचा उपभोग घेणारा, असा आहे. तिसरा भाग प्राज्ञ असून तो, ज्या सुषुप्ति अवस्थेंत जीव कशाची इच्छा करीत नाही व स्वप्नेंही पहात नाही त्या अवस्थेचा अभिमान बाळगणारा, आनंदभरित अगर्दी आयासाशिवाय राहणारा असा आहे. प्राज्ञ हा सर्वज्ञ, सर्वांच्या आंत राहणारा, व सर्व जगाचा उत्पन्न कर्ता, असा आहे. असाच अर्थ दाखविणारे श्लोक आहेत. प्राज्ञ हा प्रपंचाला कारण आहे, अशा अर्थाच्या श्लोकांचें तात्पर्य सांगतों.

सृष्टीचाच विचार करणारे जे आहेत ते असें मानतात कीं, ईश्वरांनै सृष्टि केली ह्याजें त्यांनै आपलें ऐश्वर्य प्रगट केलें. दुसरे कोणी असें मानतात कीं, सृष्टि स्वप्नरूप व मायारूप आहे. सृष्टीविषयीं निश्चय करणारे असे दुसरे कोणी असें ह्याणतात कीं, सृष्टि ही ईश्वरसंकल्पाहून निराळी आहे. ज्योतिषी लोक असें मानतात कीं, कालापासून सृष्टि उत्पन्न झाली आहे. कोणी असें मानतात कीं, उपभोग घेण्याकरितां सृष्टि उत्पन्न केली आहे. दुसरे कोणी असें मानतात कीं, क्रीडा करण्यास्तव सृष्टि उत्पन्न केली आहे. खरोखर ह्यांतलें तर स्वप्नरूप व मायारूप सृष्टि उत्पन्न करणें हा परमानंदरूप परमेश्वराचा स्वभाव आहे.

आतां तैजसाहून वेगळा, विश्वाहून वेगळा, जाग्रतअवस्था व स्वप्नावस्था ह्या दोन अवस्थांच्या मधील स्थितीत असणाऱ्या रूपाहून निराळा, एकदम सर्व विषय जाणणाऱ्याहून वेगळा, जड नव्हे, ज्ञानेंद्रियांना विषय न होणारा, कांहीं क्रिया न करणारा, कर्मेन्द्रियांच्या योगानें ग्रहण इत्यादि कर्मे करण्यास अयोग्य, जो अनुमानानें जाणण्यास योग्य नाही, जो मननानें जाणण्यास योग्य नाही, जो उपदेशाच्या योगानें दुसऱ्यांना जाणविण्यास योग्य नाही, जाग्रत, स्वप्न व सुषुप्ति ह्या तिन्ही अवस्थेंत आत्मा एक आहे असा जो एकसारखा अनुभव येतो त्यावरून जाणण्यास योग्य, प्रपंचास नाहीसा करणारा, असा जो तुरीय तो चवथा पाद आहे. तो जाणण्यास योग्य आहे. ह्याच अर्थाचे श्लोक आहेत, ते असे. तुरीय हा सर्व दुःखांचा नाश करणारा आहे. विश्व व तैजस हे, तच्च न समजणें हें बीज व भलतेंच समजणें हें फल अशांनीं युक्त आहेत. प्राज्ञ तर केवळ तच्च न समजणें ह्या बीजांनै युक्त आहे. हे दोन्ही प्रकारचे बंध तुरीयास नाहीत. परमार्थांचें तच्च जाणण्यांनै वर सांगितलेंलें बीज व फल ह्यांचें बंधन क्षीण



झालें ह्यणजे तुरीयाचें निश्चित ज्ञान होतें. जेव्हां वेदांत जाणणारा गुरु तत्त्वमसि ह्या महावाक्याचा उपदेश करितो, तेव्हां तुरीयाचें ज्ञान होतें. जसा दोरीवर भासलेला साप खरोखर नसतो तसा खरोखर पाहतां प्रपंच नाही. जें हें द्वैत भासतें तें सर्व खोटें आहे. परमार्थ दृष्टीनें पाहतां अद्वैतावांचून कांहीं नाही. गुरु, शिष्य, व शास्त्र असा भेद केवळ उपदेशासाठीं कल्पिलेला आहे. उपदेशाचें कार्य झालें ह्यणजे तसा भेद राहत नाही. ज्यामध्ये अर्थ मुख्य असून ज्यास चार भाग आहेत असा ओंकार हा ( अ, उ, म ह्या तीन ) मात्रारूप आहे. ओंकाराच्या ज्या ( अ, उ, म ह्या तीन ) मात्रा त्याच आत्म्याचे भाग होत. जे आत्म्याचे भाग तेच ओंकाराच्या मात्रा होत. जगतांत व्याप्त असणें व प्रथम असणें हे दोन धर्म सारखे असल्यामुळे ओंकारतला अकार व विश्व हे पहिली मात्रा होत. जो असें जाणतो तो प्रथम असणारा व व्यापक असा होतो. उत्कर्ष पावणें व मध्यें असणें हे दोन धर्म सारखे असल्यामुळे ओंकारांतला उकार व तैजस हे दुसरी मात्रा होत. जो असें जाणतो तो उत्कर्ष पावतो व शत्रूही त्याचा द्वेष करित नाहीत. प्रलयकालीं प्रवेश करणें व उत्पत्तीच्या कालीं बाहेर प्रगट होणें हा एक धर्म व ऐक्य होणें हा दुसरा धर्म ह्या दोन धर्मांनीं सारखे असल्यामुळे ओंकारांतला मकार व प्राज्ञ हे तिसरी मात्रा होत. जो असें जाणतो त्याला जगताचें वास्तविक स्वरूप समजतें, व तो जगताचें कारण जो आत्मा तद्रूप होतो. हाच अर्थ स्पष्ट करून दाखविणारे श्लोकही सांगितले आहेत. ह्याप्रमाणें चार भाग असलेला प्रणव व परब्रह्म हीं दोन्ही एकच आहेत. जो कोणी त्या दोहोंचें ऐक्य जाणतो त्याला आपलें पारमार्थिक स्वरूप प्राप्त होतें. ह्याच अर्थाचे श्लोक सांगतां. ओंकार व त्याचे भाग हे जाणून दुसरें कशाचेंही चिंतन करूं नये. जो प्रणवाकडे नेहमीं चित्त लावतो त्याला कशाचेंही

भय वाटत नाहीं. प्रणवापासूनच सर्वांची उत्पात्ति, स्थिति व लय होतात. सर्वांचा ईश्वर अशा प्रणवाला जाणल्यास कोणत्याही प्रकारचा शोक होत नाहीं. अमर्यादित अशा प्रणवाला जो जाणतो तोच मुनी होय. दुसरा कोणी केवळ शास्त्र जाणणारा असेल तो मुनी होत नाहीं.



## एतदुपनिषत्प्रतिपाद्यो विषयः

—:o()o:—

( द्वैतमते )

यस्मिन् जगदोतं तत् कालवयेऽपि नाशहीनं गुणपूर्णं ब्रह्मैव ।  
कालत्रयकृतविकारे हीने श्रीतत्त्वे कालत्रयातीतत्वमीशप्रसादाय सं-  
न स्वतः । ॐपदवाच्यं ब्रह्म पूर्णं । ॐपदवाच्यं ब्रह्म सर्वजीवनि-  
यामकतया तत्तद्देहेषु चतुरूपतया तिष्ठति । तानि रूपाणि विश्वतै-  
जसप्राज्ञतुरीयनामानि । तेषां स्थानानि व्यापारश्च योग्यं चैतत्सर्वं  
क्रमेण कथ्यते । तत्र विश्वश्चक्षुस्थितो बाह्यार्थज्ञापकश्चतुर्हस्तपाद-  
द्वयगजहस्तरूपसप्तांगयुक्त एकोनविंशतिमुखः स्थूलपदार्थभोक्ता प्र-  
थमं रूपं । तैजसश्चकण्ठदेशस्थितो वासनामयपदार्थज्ञापकः पूर्वोक्तस-  
प्तांगएकोनविंशतिमुखः स्वाप्नपदार्थभोक्ता द्वितीयं रूपं । प्राज्ञश्च हृत्क-  
र्णिकाग्रस्थितो वैश्वानरतैजसाम्यामेकीभूतो जीवरूपाज्ञानकालत्रितय-  
मात्रज्ञापकः पूर्णानंदः आनंदरूपविषयभोक्ता चैबन्धुमुखस्तृतीयं  
रूपं । अयं चतुरूप आत्मा सर्वाधिपतिः सर्वज्ञः सर्वनियंता सर्वस्य  
कारणं । अत्रार्थे श्लोका विद्यंते । अयं चतुरूप परमात्मा जीवजडा-  
त्मना परिणमत इति केचन वदंति । इयं सृष्टिः स्वप्नतुल्या मायारूपे-  
ति केचन । कालविचारकर्त्तारः कालात् सृष्टिं मन्यंते । विश्वसृष्टिरना-  
यासेन परमात्मनो भवंतीति बहुमतं । अतृप्तस्यैव हरेरुपभोगार्थं  
सृष्टिरिति केचन मन्यंते । महाराजस्य कंडुकाशमिव क्रीडार्थं सृष्टिरि-  
त्यपरे मन्यंते । परिपूर्णस्य हरेरिच्छापूर्वकः स्वभाव इति बहुमतं ॥१॥

अथ तुरीयः बाह्यार्थाप्रदर्शकत्वाद्विश्वभिन्नः स्वामार्थाप्रदर्शकत्वा-  
त्तैजसभिन्न एतद्द्वयस्याप्यदर्शकश्च सुप्तजीवस्वरूपाद्यज्ञापकत्वात्प्राज्ञ-  
भिन्नोऽध्येयवस्त्वप्रदर्शको मुक्तानां स्वयोग्यज्ञानदाताऽननुमेयो मुक्ति-  
भिन्नकाले व्यवहाराद्ययोग्ये जाग्रदादिप्रवृत्तिरूपानुमापकरहितो ऽचि-

त्यः परं प्रति कथयितुमशक्यो ज्ञानानंदरूपः प्रपञ्चनाशकः  
 कल्याणकरो मिथ्याध्यवसायनिवर्त्तकः परमात्मनश्चतुर्थं रूपं । एतदर्थं  
 श्लोका अपि वर्त्तते । विश्वतैजसावहंमतादिभ्रमाऽविद्याभ्यां जीवबंध-  
 को । प्राज्ञोऽविद्यया बंधकः । तुरीयो न तथा । देहगेहादौ स्वातंत्र्यस्य  
 ज्ञापनाभावे प्राज्ञतुरीयौ तुल्यौ । प्राज्ञो विद्यया बंधकस्तुरीयो न ।  
 देहगेहादौ स्वातंत्र्यं जानतो मिथ्या ज्ञानं भवति । भगवत्स्वातंत्र्य-  
 मजानतो निद्रा । एतयोरुभयोर्नाशे तुरीयदर्शनं भवति । जीवस्य  
 मिथ्या ज्ञानं भगवदिच्छयाऽभवत् । तत्परमात्मप्रसादान्नक्षयति ॥ २ ॥

परमात्मन अइति प्रतिपाद्यमानो विश्वः उइति प्रतिपाद्यमान-  
 स्तैजसः मइति प्रतिपाद्यमानः प्राज्ञः नादबोधो तुरीयश्चेति चत्वारः  
 पादाः संति । विश्वस्तत्तज्जीवयोग्यभोग्याविषयप्रापणादकारवाच्यः सु-  
 पुतौ स्वप्ने च प्राज्ञतैजसाभ्यां एकीभूतो विश्वः सुप्तेरुत्थाने प्राज्ञात्  
 स्वप्नादुत्थाने च तैजसाद्विभक्तः सन् दक्षिणाक्षिस्थानमायाति । ततश्च  
 प्राज्ञतैजसरूपआदिकारणसद्भावाद्वा अकारवाच्यो विश्वः परमात्मनः  
 प्रथमा मात्रा । एवं वेदितुर्विश्वः सर्वान् कामान् प्रापयति । मुक्तरूपेण  
 ततो ज्ञान्युत्पद्यते । जाग्रदशायां विद्यमानदेहाभिमानादुत्थाप्य देहाभि-  
 मानं त्याजयित्वा स्वप्नमंडले जीवाकर्षणाद् बाह्याज्ञानरूपानिद्रां वास-  
 नामयविषयानुभवं च ददातीत्युभयहेतुतयोकारवाच्यस्तैजसोः द्वितीया  
 मात्रा । एवं ज्ञाता ज्ञाननित्यत्वं प्राप्नोति देहबंधादात्मानमुद्धरति ।  
 मोक्षिणां मध्यस्थो भवति । अस्यकुले ब्रह्मज्ञानी संतति रेवभवति ।  
 जीवस्य स्वात्मनि प्रापणाच्छयकारणत्वाद्वा मकारवाच्यः प्राज्ञस्तृतीया  
 मात्रा । एवं ज्ञाता सकलमपि जगत् स्वज्ञानविषयं करोति दुःखाद्य-  
 निष्टं निवर्त्तयति च । अत्र ब्रह्मदृष्टाः श्लोकाः संति ॥ ३ ॥

नादप्रतिपाद्यस्तुरीयो विश्वतैजसवत् प्रतिदिनमेकीभावं विभागं च  
 न प्राप्नोतीत्यमात्रोऽहंमतादिमिथ्याध्यवसायनिवर्त्तकः । एवं वेत्ता  
 ममत्वाद्यभिमानत्यागं कृत्वा परमात्मप्रसादेन तुरीयमात्मानं प्राप्नोति ।

अत्र संवादिनः श्लोकाः विद्यन्ते । समग्रप्रणवप्रतिपाद्यं विश्वादिचतुरूप-  
 पतया ज्ञात्वाऽन्यत्किमपि न चिन्तयेत् । भयराहितगुणपूर्णप्रणववाच्य  
 हरेर्ध्याने कृते ध्यातुः कुतोपि भयं न भवति।परमात्मा मूलरूपेणावतार-  
 रूपेण च पूर्णः प्रणववाच्यं हरिं सर्वस्य प्राणिजातस्य हृदये नियामकतया  
 स्थितं ज्ञात्वा ज्ञानी मुक्तो भवति । भिन्नांशहीनं विश्वाद्यनंतरूपसहि-  
 तं सर्वानिष्टनिवर्त्तकं निर्दुःखरूपं परमात्मानं यो जानाति स एव  
 मुनिः ॥ ४ ॥





## ह्या उपनिषदातील विषय.



( द्वैतमतानें )

ज्याच्या आधारावर सर्व जगत् राहते, जें तिन्हीकालीं नाश पावत नाहीं, व जें गुणांनीं पूर्ण आहे, तें ब्रह्मच होय. लक्ष्मीच्या ठिकाणीं तिन्ही कालासंबंधीं विकार नाहीं हें तिच्या स्वताच्या शक्तीनें नाहीं, तर परमेश्वराच्या रूपेनें आहे. जें ब्रह्म प्रणवानें प्रतिपादन करण्यास योग्य आहे तें पूर्ण आहे. जें ब्रह्म अं ह्या पदानें वर्णन करण्यास योग्य आहे तें सर्व जीवांच्या हृदयांत त्यांचें त्यांचें नियमन करण्यास्तव चार रूपांनीं असतें. त्या रूपांचीं नांवें विश्व, तैजस, प्राज्ञ व तुरीय हीं आहेत. त्या चार रूपांचीं स्थानें, व्यापार, व उपभोगांचें पदार्थ हे सर्व क्रमानें सांगतो. त्या चार रूपांपैकीं विश्व हा ढोळ्यांत असून बाहेरील पदार्थ जाणवितो. त्यास चार, पाय, दोन हात, हत्तीच्या सोंडेसारखी एक सोंड अशीं सात अंगें आहेत. त्यास एकुणीस तोंडे आहेत. तो स्थूल पदार्थाचा उपभोग घेतो. ह्याप्रमाणें पहिलें रूप आहे. तैजस हा गळ्यांत असून वासनामय पदार्थ दाखवितो. त्यास पूर्वीं विश्वास सांगितल्याप्रमाणें सात अंगें व एकुणीस तोंडे आहेत. तो स्वप्नांतील पदार्थाचा उपभोग घेतो. ह्याप्रमाणें दुसरें रूप आहे. प्राज्ञ हा हृदयाच्या कळीच्या टोंकाला असून वैश्वानर आणि तैजस ह्यांशीं मिळून जीवाचें स्वरूप अज्ञान व काल ह्या तिहींस मात्र जाणवितो. हा आनंदानें पूर्ण असून आनंदरूप विषयाचा उपभोग घेणारा चैतन्यरूप तोंड असलेला आहे. ह्याप्रमाणें तिसरें रूप आहे. वर सांगितलेलीं चार रूपें धारण करणारा परमात्मा सर्वांचा धनी, सर्व जाणणारा, सर्वांचें नियमन करणारा, व सर्वांचें कारण असा आहे. ह्याच अर्थाचे श्लोक आहेत. चार

रूपे धारण करणारा परमात्मा जीव व जड अशा रूपांनी परिणाम पावतो असे कित्येक म्हणतात. ही सृष्टि स्वप्नाप्रमाणे मिथ्या आहे असे कित्येक म्हणतात. कालाविषयी विचार करणारे काला पासून सृष्टि झाली असे म्हणतात. बहुतेकांचे मत असे आहे की, जगताची उत्पत्ति आयासाशिसिवाय परमात्म्यापासून होते. कोणी असे मानितात की, तृप्त नसलेल्या परमात्म्याने आपल्या उपभोगाकरिता सृष्टि उत्पन्न केली आहे. कोणी असे मानितात की, परमात्म्याचे सृष्टि करणे हे मोठ्या राजाच्या चेंदूच्या खेळाप्रमाणे क्रीडेसार्थी आहे. बहुमत असे आहे की, सृष्टिकरणे हा परिपूर्ण परमात्म्याचा इच्छापूर्वक स्वभाव आहे ॥ १ ॥

आतां तुरीय हा बाहेरील पदार्थ दाखवित नसल्यामुळे विश्वाहून निराळा, स्वप्नांतील पदार्थ दाखवित नसल्यामुळे तैजसाहून निराळा, बाहेरील पदार्थ व स्वप्नांतील पदार्थ हे दोन्हीही न दाखविणारा, निद्रा वस्थेतील जीवाचे स्वरूप इत्यादिक जाणवित नसल्यामुळे प्राज्ञाहून निराळा, ध्यान करण्यास जे योग्य आहे ते न दाखविणारा, मुक्तगी-कांना आपआपल्या योग्यतेप्रमाणे ज्ञान देणारा, अतर्क्य, मुक्तीशि-काय येरव्ही ज्याच्याशी व्यवहार करितां येत नाही, जाग्रत इत्यादि अवस्थेतील व्यापारावरून जसे विश्वादिकांचे अनुमानकरितां येते तसे ज्याच्याविषयी अनुमान करण्याला साधन नाही, चिंतन करण्यास अशक्य, ज्याच्याविषयी पूर्णपणे दुसऱ्यास उपदेश करितां येत नाही, जे ज्ञानानंदस्वरूप आहे, प्रसंगचा नाश करणारे, कल्याणकर, भलत्या समजुतीस घालविणारे, असे परमात्म्याचेच चवथे रूप आहे. ह्याविषयी श्लोकही आहेत. विश्व व तैजस हे मी व माझे इत्यादिक भ्रांति व भ्रांतीचे कारण अज्ञान ह्या दोहोंच्या योगाने जीवास वेढतात. प्राज्ञ हा जीवाला नुसत्या अज्ञानाने वेढितो. तुरीय तसे करित नाही. देह, घर इत्यादि ह्यांवर



धापत्यो स्वतंत्रता आहे असें न भासविणें हा धम प्राज्ञ व तुरीय ह्या दोहोंना सारखा आहे. प्राज्ञ हा जीवाला अज्ञानांत ठेवितो, व तुरीय तसें करीत नाही. देह, घर इत्यादि ह्यांवर आपली स्वतंत्रता आहे असें समजणारास भलतेंच ज्ञान होतें. परमेश्वर हा स्वतंत्र आहे असें न जाणिल्यानें जीव अज्ञानांत राहतो. अज्ञान व भलतें ज्ञान हीं नाहीशी झालीं ह्मणजे भगवंताच्या तुरीय रूपाचें दर्शन होतें. जीवास परमेश्वराच्या इच्छेनें जें भलतें ज्ञान झालेंलें आहे तें परमेश्वराच्या रूपेनें नाहीसें होतें. ॥ २ ॥

परमात्म्याचें अकारानें प्रतिपादन करण्यास योग्य असा विश्व, उकारानें प्रतिपादन करण्यास योग्य असा तैजस, मकारानें प्रतिपादन करण्यास योग्य असा प्राज्ञ, व नादानें प्रतिपादन करण्यास योग्य असा तुरीय, हे चार पाद ह्मणजे अंश आहेत. विश्व हा जीवांना आपआपणांस योग्य असे उपभोगाचे पदार्थ देत असल्यामुळे अकारानें प्रतिपादन करण्यास योग्य आहे. ( अथवा विश्व हा, निद्रा व स्वप्न ह्या दोन अवस्थांमध्ये तैजस व प्राज्ञ ह्या दोन्हांशीं मिळून, व सुषुप्तीच्या शेवटीं प्राज्ञापामून व स्वप्नाच्या शेवटीं तैजसापामून वेगळा होऊन उजव्या डोळ्यांत येतो, ह्मणून प्राज्ञ व तैजस हे विश्वाचें मूळ कारण होत असल्यामुळे विश्व हा अकारानें प्रतिपादन करण्यास योग्य आहे. ) विश्व हा परमात्म्याचा पहिला अंश आहे. हें जाणणाऱ्यास विश्व हा सर्व उपभोगाचे पदार्थ देतो. ज्ञानी गुप्त रूपांनं विश्वापामून उत्पन्न होतो. तैजस हा जाग्रत अवस्थेत जो देहाभिमान असतो तो जीवाकडून टाकवून स्वप्नावस्थेमध्ये त्यास नेतो, अथवा बाहेरील पदार्थांचें जें अज्ञान तद्रूपनिद्रा व वासनामय पदार्थांचा अनुभव हीं दोन्ही जीवास प्राप्त करून देतो, ह्मणून तैजस हा उकारानें प्रतिपादन करण्यास योग्य आहे. तैजस हा परमात्म्याचा दुसरा अंश आहे. हें जाणणाऱ्यास नेहमीं ज्ञान प्राप्त

होतें. तो देहाच्या बंधांतून सुटून आपला उद्धार करितो. मुक्त झालेल्या लोकांमध्ये रहातो. त्याच्या कुलामध्ये सर्व ब्रह्मज्ञानीच उत्पन्न होत जातात. प्राज्ञ हा जीवास आपल्या ठिकाणी आणितो अथवा लयाचें कारण होतो, ह्मणून प्राज्ञ हा मकारानें प्रतिपादन करण्यास योग्य आहे. प्राज्ञ हा परमात्म्याची तिसरी मात्रा आहे. हें जाणणारा सर्व जगताचा ज्ञानी होतो व दुःखादिकांचा नाश करितो. ह्याविषयी ब्रह्मदेवानें पाहिलेले श्लोक आहेत ॥ ३ ॥

नादानें प्रतिपादन करण्यास योग्य असा जो तुरीय तो विश्व व तैजस ह्यांच्याप्रमाणें दुसऱ्या अंशांशीं एक होऊन निराळा होत नाही. म्हणून तुरीय हा अंश नव्हे. तो अहंकार, ममता, इत्यादि मिथ्याज्ञानाचा नाश करितो. हें जाणणारा ममता इत्यादि अभिमान सोडून परमेश्वराच्या प्रसादानें त्यास तुरीय रूपाचें दर्शन होतें. ह्याच अर्थाचे श्लोक आहेत. संपूर्ण प्रणवानें प्रतिपादन करण्यास योग्य असा परमात्मा विश्वादिक चार रूपांनी युक्त आहे असें जाणून दुसऱ्या कशाचेंही चिंतन करूं नये. भयरहित, गुणांनी पूर्ण, प्रणवानें प्रतिपादन करण्यास योग्य अशा हरीचें ध्यान केलें असतां त्या ध्यान करणाऱ्यास कोठूनही भय प्राप्त होत नाही. मूलरूपानें व मत्स्यकुर्मादि अवताररूपानें परमात्मा पूर्ण आहे. प्रणवानें प्रतिपादन करण्यास योग्य असा हरी सर्व प्राण्यांच्या हृदयांत त्याचें नियमन करण्यासाठीं राहतो, असें जाणिलें असतां ज्ञानी मुक्त होतो. ज्यास गिरनिराळे अंश नाहीत, जो विश्वादिक अनंत रूपें धारण करितो, जो सर्व अरिष्टें नाहीशीं करितो, जो निर्दुःखरूप आहे, अशा परमात्म्याला जो जाणतो तोच मुनि ( ह्मणजे मनन करणारा होय ) ॥ ४ ॥

श्रीगणेशाय नमः  
 १३३ नारायण  
 भा. नं. ६६७

## मंडुक्योपनिषत्

श्रीवेदव्यासाय नमः ॥ श्रीगुरुभ्यो नमः ॥ अस्या उपनिषद्: मंडूक-  
 रूपी वरुणो ऋषिः । हरिर्देवता । केषांचित् छंदोबद्धानां अक्षरगणनया-  
 नुष्टुपछंदत्वं ज्ञेयं । मुमुक्षोरधिकारिणांखिलक्लेशनिवृत्तिविशिष्टप्रमानंदा-  
 वाप्तये समस्तव्यस्तप्रणवप्रतिपाद्यभगवदुपासनां वक्तुं प्रवृत्तेयमुपनिषत् ॥

अर्थ—लक्ष्मीनारायणास नमस्कार असो. गुरूला नमस्कार असो.  
 ह्या उपनिषदाचा ऋषि मंडूकरूपी वरुण हा आहे. ह्या उपनिषदा-  
 ची देवता हरि आहे. कांहीं एक छंदोबद्ध मंत्र आहेत त्यांची अक्षरें  
 मोजतां अनुष्टुपछंद होतो असै जाणावें. मोक्षाची इच्छा करणाऱ्या  
 अधिकाऱ्याचें सर्व दुःख नाहीसें होऊन त्याला उत्कृष्ट आनंद मिळण्या-  
 स्तव प्रणवानें वर्णिलेल्या भगवंताची उपासना सांगण्याकरितां हे उप-  
 निषत् प्रवृत्त झालें आहे.

॥ हरिःॐ ॥ ॐमित्येतदक्षरमिदं सर्वं तस्योपव्याख्यानं  
 भूतं भवद्भविष्यदिति सर्वमोङ्कार एव । यच्चाभ्यन्त्रिकालातीतं तद्  
 प्योङ्कार एव ॥ १ ॥

अद्वैतश्रीका-श्रीपरब्रह्मणे नमः ॥ श्रीगुरुभ्यो नमः ॥ वेदांतार्थ-  
 सारसंग्रहभूतमिदं प्रकरणचतुष्टयमारभ्यते ॥ ॐमिति ॥ यत् इदं सर्वं  
 अर्थज्ञातं तस्य अभिधानाव्यतिरेकादभिधानस्य चोकाराव्यतिरेकात् ए-  
 तत् ॐ इति अक्षरं । तस्य एतस्य परापरब्रह्मरूपस्य अक्षरस्योमि-  
 त्येतस्मिन् उपव्याख्यानं ब्रह्मप्रतिपत्त्युपायत्वाद्ब्रह्मसमीपतयां विस्वष्टं  
 प्रकथनं प्रस्तुतं वेदितव्यं । यत् भूतं भवत् भविष्यत् इति कालत्रय-  
 परिच्छेद्यं तदपि सर्वं ओंकारः एव । च यत् अभ्यन्त्रिकालातीतं  
 कार्याधिगम्यं कालापरिच्छेद्यं अव्याकृतादि तत् अपि ओंकारः एव ॥ १ ॥

अर्थ-परब्रह्माला नमस्कार असो. गुरूला नमस्कार असो.  
 वेदांताच्या अर्थाचा सारांश ज्यांत दिला आहे अशी चार प्रकारची

सांगण्यास प्रारंभ करितो. पदार्थ व त्यांची नावे हीं भिन्न नाहींत, आणि पदार्थांचीं नावे व ओंकार हीं भिन्न नाहींत, म्हणून सर्व पदार्थ ओंकारच आहेत. ओंकार हा परब्रह्मरूप व अपरब्रह्मरूप आहे. परब्रह्म ह्मणजे निर्गुण ब्रह्म; आणि अपरब्रह्म ह्मणजे मायाशबल इत्यादि. ओंकाराविषयीच्या वर्णनाने ब्रह्माचे ज्ञान होतें. तथापि ब्रह्म अमुकच आहे असे सांगतां येत नसल्यामुळे तें जाणण्याकरितां त्याच्या जवळ पोचण्यापुरतें साष्ट वर्णन ह्या उपनिषदांत दिलें आहे.<sup>१</sup> जें पूर्वी होतें, जें आतां आहे, व जें पुढें होणारें आहे, अशा प्रकारें कालानें मर्यादित असलेलें जग ओंकारच आहे. आणखी ज्यास कालाची मर्यादा नाहीं व ज्याचे ज्ञान त्याच्या कार्यावरून होतें असें अव्याकृत (ह्मणजे ब्रह्मांडाच्या बाहेर पसरलेलें) आकाश इत्यादि जें जगत तेंही ओंकारच आहे ॥ १ ॥

**द्वैतटीका**—अमित्यादिना अयमात्मा ब्रह्मेत्यंतेन समस्तप्रणवप्रतिपाद्यं तावदाह ॥ अमिति ॥ ॐ ओतं जगद्यस्मिन् इति उक्तं सृत् ब्रह्म एतन् अक्षरं न क्षरति कालत्रयेपि इदं सर्वं गुणपूर्णं तस्य अमित्येतस्य अक्षरशब्दार्थत्वे उप उपपन्नं व्याख्यानं प्रवृत्तिनिमित्तं उच्यते। अमित्युक्तं ब्रह्म भूतं अतीतकाले विद्यमानं भवत् वर्तमानकाले सत् भविष्यत् अगामिकालापि सत् इति उपव्याख्यानं ओंकारः ओमित्याक्रियते प्रतिपाद्यत इति यत् तत् एव सर्वं पूर्णं नत्वन्यत्। यत् अन्यत् त्रिकालातीतं कालत्रयकृतविकारहीनरूपं चित्प्रकृतिरूपमस्ति तत् अपि ॐकारः एव अमित्युच्यमानाक्षराख्यं ब्रह्मैव न ततोऽन्यत्तादृशमस्तीत्यर्थः श्रोतत्वे कालत्रयातीतत्वमीशप्रसादायतं न सत इति भावः ॥ १ ॥

**अर्थ**—[ ॐ येथून प्रारंभ करून अयमात्माब्रह्म येथपर्यंत संपूर्ण

१ ह्यास उदाहरण स्वयंवराकरितां जमविलेल्या सभेंत नवऱ्यामुलीस नेऊन तिला प्रत्येक मनुष्य दाखवून हा नवरा पाहिजे का ? हा नवरा पाहिजे का ? असें त्रि मारित चाललें असतां तिला पाहिजे असलेला नवरा येई तोपर्यंत नको नको असें म्हणत जाते. जेव्हां तिला पाहिजे असलेल्या नवऱ्याविषयी विचारावे तेव्हां ती लाजू न कांहीं बोलत नाहीं. तेव्हां तिचे मुकाद्यानें राहण्यावरूनच तिचा नवरा अमुक असें समजते. तसेंच ब्रह्माचे ज्ञान व्हावयाचे.

२ कर्मणि घञजपापुंसीति पुल्लिङ्गता

प्रणवानें प्रतिपादन करण्यास योग्य असें भगवंताचें रूप सांगतो. ] ज्याच्या आधारावर जगत राहिले आहे ह्मणून ज्याचें अकारानें प्रतिपादन केले आहे असें जें ब्रह्म तें अक्षर म्हणजे तिन्ही काळीं नाश न पावणारें आहे. हें गुणांनीं पूर्ण आहे. त्या ब्रह्मास अक्षर शब्द लावण्याचें सयुक्तिक कारण सांगतो. अकारानें सांगितलेले ब्रह्म पूर्वी होतें, आतां आहे, व पुढेंही राहिल, ह्याप्रमाणें अक्षर शब्द लावण्याचें कारण आहे. अकारानें सांगितलेलें ब्रह्मच पूर्ण आहे, त्याशिवाय दुसरें कांहीं पूर्ण नाही. भूत वर्तमान व भविष्य ह्या तिन्ही कालापासून होणारा विकार ज्यास नाही असें जें लक्ष्मीचें रूप तेंही अकारानें दर्शविलेले अक्षर नांवाचें ब्रह्मच आहे. ह्याशिवाय दुसरें कांहीं तेंही नाही. तात्पर्य तिन्ही कालचा उत्पन्न होणारा विकार लक्ष्मीच्या ठिकाणीं नाही हें ईश्वराच्या रूपेमुळें आहे. तिच्या स्वतःच्या सामर्थ्यानें ती स्थिति नाही ॥ १ ॥

**सर्वत्र ह्येतद्ब्रह्मायमात्मा ब्रह्म सोऽयमात्मा चतुष्पात् ॥२॥**

**अद्वैतटीका**—एवं अभिधानप्राधान्येन ब्रह्मविदेशं कृत्वा इदानीमभिधानभिधेययोरेकत्वप्रतिपत्त्यर्थं अभिधेयप्राधान्येन निर्दिशति ॥ सर्वमिति ॥ यदुक्तं सर्वं ओंकारमात्रमिति हि तत् एतत् ब्रह्म तच्च परोक्षाभिहितं प्रत्यक्षतो निर्दिशति ॥ अयमिति ॥ अयं आत्मा प्रथमात्मा ब्रह्म । सः अयं ओंकाराभिधेयः आत्मा परापरत्वेन व्यवस्थितः चतुष्पात् चत्वारः पादाः अस्येति ॥ २ ॥

**अर्थ**—[ ह्याप्रमाणें पदार्थांचीं नांवां मुख्य मानून ब्रह्माचें वर्णन केले. आतां पदार्थांचें नांव व पदार्थ हे एकच आहेत असें जाणविण्याकरितां पदार्थ मुख्य मानून ब्रह्माचें वर्णन करितो. ] सर्व ओंकारच आहे असें पूर्वी सांगितले, तो ओंकार ब्रह्म आहे. [ अप्रत्यक्ष रीतीनें जें ब्रह्म सांगितले तें प्रत्यक्षपणें सांगतो. ] हा शरीरांत असलेला आत्मा ब्रह्म आहे. ह्या ओंकारनामक पर व अपर आत्माचे चार पाद आहेत ॥२॥

**द्वैतटीका**—सर्वमोंकारएवेत्यत्रौपदवाच्यब्रह्मणः पूर्णत्वं कुत इत्याशं-

१ पद्येते अनेन पूर्वपूर्वविलापनेनोत्तरोत्तरा इति पादाः विश्वैत्रसमाज्ञाः । पद्यतेऽसौ पादः तुरीयः ।

कां प्रमाणसूचनेन निराहं ॥ सर्वं ह्येतद्ब्रह्मेति ॥ एतत् ॐ पदवाच्यं  
 ब्रह्म सर्वं पूर्णं हि यस्मिन् परमं यो महद्ब्रह्म तदेव ब्रह्म परमं  
 कवीनां पूर्णमिदमित्यादि श्रुतिप्रमाणसद्भावान् श्रीब्रह्मादिष्वादा-  
 नादिकर्तृतया स्थितः अयं अत्मा ब्रह्म प्रागुक्तोपदवाच्यं ब्रह्मैव नत्वन्यः  
 कश्चित्। एवं समस्तप्रणवप्रतिपाद्यनुपासनार्थं निरूप्यदानीं तदेकदेशैरका-  
 रौकारमकारनादैः प्रतिपाद्यानां विश्वादिभगवद्रूपाणामुपासनं अकारउका-  
 रइत्यादिनां तृतीयखंडे वक्तुं तानि रूपाण्यहाह ॥ सोयमिति ॥ सः समस्तोपद-  
 वाच्योऽक्षरनामा अयं श्री ब्रह्मादिषु नियामकतया स्थितः आत्मा चतु-  
 ष्पात् चत्वारः पादा अंशा स्वरूपभूता यस्य सर्वजीवनियामकतया तत्-  
 देहेषु चतुरूपतया तिष्ठतीत्यर्थः ॥ २ ॥

अर्थ — [ ॐ ह्या शब्दाने दर्शितेलेला ब्रह्मास पूर्णपणां कशाव-  
 रून आहे, ह्या शक्ये निवारण प्रमाण सुचून करितो. ] हे ब्रह्म  
 पूर्ण आहे, कारण ह्याविषयी श्रुतिमध्ये प्रमाण आहेत. तीं येणें प्रमाणें—  
 परमं यो महद्ब्रह्म (म्हणजे जो भगवान मोठा अमून श्रेष्ठ ब्रह्म आहे),  
 तदेव ब्रह्म परमं कवीनां (म्हणजे ज्ञान्यांच्या मतानें तो भगवानच श्रेष्ठ ब्रह्म  
 आहे) पूर्णमदः पूर्णमिदं (म्हणजे मूलरूप पूर्ण आहे व अवतार-  
 रूपही पूर्ण आहे). लक्ष्मी, ब्रह्मदेव, ईश्यादि ह्यांच्यामध्ये व्यापार कर-  
 विणारा हा जो आत्मा आहे तो ब्रह्मच आहे, दुसरा कोणी नाहीं.  
 ह्याप्रमाणें संपूर्ण प्रणवानें वर्णन करण्यास योग्य अशा ब्रह्माचें उपास-  
 नेकरितां कथन करून त्याचें जे अवयव अकार, उकार, मकार व  
 नाद ह्यांनीं प्रतिपादन करण्यास योग्य अशा विश्व इत्यादिक भगवद्रू-  
 पांची उपासना तिसऱ्या खंडांत सांगण्यासाठीं तीं रूपें सांगतो. ]  
 तो आत्मा चार रूपांनीं सर्व जीवांच्या शरीरांत त्याचें नियमन कर-  
 ण्यासाठीं राहिलेला आहे ॥ २ ॥

जागरितस्थानो बहिःप्रज्ञः सप्ताङ्ग एकोनविंशतिमुखः स्थूलभुग्वै-  
 श्वानरः प्रथमः पादः ॥ ३ ॥

अद्वैतटीका — कथं चतुष्पात्त्वमित्याह ॥ जागरितेति ॥ जागरित-  
 स्थानः जागरितं स्थानं अभिमतविषयं अस्तीति बहिःप्रज्ञः स्वात्मव्यति-

१ पादपदस्य संख्यासुपूर्वस्येत्यंतलोपः

रिक्ते विषये प्रज्ञा यस्य सः बहिर्विषय एव प्रज्ञा विद्याकृताऽवभासत इत्यर्थः ॥ तथा सप्तमः स्वर्गश्लोकः मस्तन्नस्थाने सूर्यश्चक्षुस्थाने वायुः प्राणस्थाने आकाशो देहस्य मध्यभागः उदकं मूत्रस्थानं पृथिवी चरणस्थ नमित्येवं सप्त अंगानि यस्य सः एकोनविंशतिमुखः पंच ज्ञानेन्द्रियणि पंच कर्मेन्द्रियाणि प्राणादयः पंच मनोबुद्धिरहंकारश्चित्तमित्येकोनविंशतिः मुखानीव मुखानि यस्य उपलब्धिद्वाराणित्यर्थः स्थूलभूक् यथोक्तैर्द्वैतैः स्थूलान् शब्दादीन्विषयान् भुंक्त इति एवं विशिष्टः वैश्वानरः विश्वेषां नराणामनेकधा नयनाद्वैश्वानरः यद्वा विश्वश्चासौ नरश्च सर्वपिंडात्मानन्त्वाद्वैश्वानरः स एव प्रथमः पादः । एतत्पूर्वकत्वादुत्तरपादाधिगमस्येत्यस्य प्राथम्यं ॥ ३ ॥

**अर्थ-**[चार पाद कथे आहेत ते सांगतो.] पहिला पाद वैश्वानर आहे. जाग्रत अवस्थेतील पदार्थ त्याचे विषय आहेत. आत्म्याहून निराळे अशा पदार्थांचे त्याला ज्ञान असते, ह्मणजे अविद्येच्या योगाने त्याला सर्व बाहेरील विषयांचे ज्ञान होतें. स्वर्गलोक त्याच्या मस्तकाच्या जागी आहे. सूर्य हा त्याच्या डोळ्याचे जागी आहे. वायु हा त्याच्या प्राणाच्या जागी आहे आकाश हा त्याच्या देहाचा मध्यभाग आहे. उदक हें त्याच्या मूत्राचे जागी आहे पृथ्वी ही त्याच्या पायाच्या जागी आहे. ह्याप्रमाणे त्यास सात अंगे आहेत. पांच ज्ञानेन्द्रिये, पांच कर्मेन्द्रिये, पंचप्राण, मन, बुद्धि, अहंकार, चित्त अशीं एकुणीस त्याचीं मुखे ह्मणजे ज्ञान होण्याचीं साधने आहेत. तो वर सांगितलेल्या द्वारांनी शब्दादिक स्थूल विषयांचा उपभोग घेतो. तो सर्व लोकांना निरनिराळ्या रीतीने वागवितो (अथवा सर्व देहांतील आत्म्याहून तो निराळा नाही) ह्मणून त्याला वैश्वानर असें नांव आहे. वैश्वानराच्या ज्ञानाने त्याच्या पुढील पादांचें ज्ञान होतें. ह्मणून वैश्वानर हा पहिला पाद आहे ॥ ३ ॥

**द्वैतटीका-**कानि तेषां स्थानानि कश्च व्यापारः कथितानि तमिन्नरूपाणि किं तेषां भोग्यं कानि नामानीत्येतत्सर्वं क्रमेणाह ॥ जागरितेति ॥ जागरितस्थानः यत्र स्थित्वा जागरिति तच्चक्षुर्जागरितं तदेव स्थानं

यस्य सः चक्षुस्थानइत्यर्थः बहिःप्रज्ञः बहिः बाह्यान् अर्थान् प्रज्ञापयतीति  
**सप्तसंगः** सप्त अंगानि यस्य सः चत्वारो हस्ताः द्वौ पादौ गजमुखत्वा-  
 द्रजहस्त एक इति **एकोनविंशतिमुखः** एकोनविंशतिमुखानि यस्य सः  
 नवोत्तरदशमुखः मध्यमंतु मुखं गजमुखाकारं पार्श्वद्वयेतु नव नव मुखानि  
 पुरुषमुखाकाराणीति विवेकः **स्थूलभुक्** स्थूलान् शुभभागान् भुंक्त इति  
**वैश्वानरः** विश्वस्य स्थूयवस्तुनः अयं भोक्ता इति वैश्वः विश्वरूपपरमात्मा  
 वैश्वः च नरः क्षयरहितः इति **प्रथमः पादः** आत्मनः प्रथमं स्वरूपं ॥ ३ ॥

**अर्थ** — [ विश्वादिक रूपांचीं स्थाने कोणतीं, त्यांचा व्यापार काय,  
 व तीं रूपे कशी आहेत, त्यांच्या उपभोगाचे पदार्थ कोणते, व त्यांचीं  
 नांवे काय, हे सर्व क्रमाने सांगतो. ] जीवांचे जागे असण्याचे ठिकाण  
 जे डोळे त्यांत राहणारे, बाहेरील पदार्थांचे ज्ञान करून देणारे, चार  
 हात, दोन पाय व सोड मिल्हून सात अंगे असलेले, मध्ये एक हत्तीच्या  
 तोंडाप्रमाणे तोंड व त्याच्या प्रत्येक बाजूला मनुष्याच्या तोंडाप्रमाणे  
 नऊ नऊ तोंडे ह्याप्रमाणे एकुणीस तोंडे असलेले, चांगले अशा स्थूल  
 पदार्थांचा उपभोग घेणारे; असे वैश्वानरनामक पहिले रूप आहे ॥ ३ ॥

**स्वप्नस्थानोऽनः प्रज्ञः सप्तसंगः एकोनविंशतिमुखः प्रत्रिविक्तभुक्  
 तैजसो द्वितीयः पादः ॥ ४ ॥**

**अद्वैतटीका**—द्वितीयपादं व्याचष्टे ॥ स्वप्नस्थाने इति ॥ **स्वप्नस्थानः**  
 स्वप्नः स्थानं अभिमानविषयं अस्येति **अंतःप्रज्ञः** इंद्रियापेक्षया मनसोत्-  
 स्थत्वात्तद्वासनारूपा च स्वप्ने प्रज्ञा यस्य **सप्तसंगः** स्वर्गलोकः मस्तक-  
 स्थाने सूर्यश्चक्षुस्थाने वायुः प्राणस्थाने आकाशो देहस्य मध्यभागः उदकं  
 सूत्रस्थानं पृथिवी चरणस्थानं इत्येवं सप्त अंगानि यस्य सः **एकोनविं-  
 शतिमुखः** पंच ज्ञानेन्द्रियाणि पंच कर्मेन्द्रियाणि प्राणादयः पंच मनोबुद्धि  
 रहंकारश्चित्तमित्येकोनविंशतिः मुखानीव मुखानि यस्य उपलब्धिद्वारा-  
 णीत्यर्थः **प्रत्रिविक्तभुक्** प्रत्रिविक्तं वासनामात्रप्रज्ञां भुनक्तीति **तैजसः**

१ जानातेरेतर्ण्यर्थादिगुपधाज्ञाप्रकिरइति कप्रत्ययः

२ विश्यते गम्यते सर्वज्ञायत इति विशतेः कर्मेण वप्रत्यये अनेकार्थत्वात्  
 धातूनां विशति गत्यर्थसन् ज्ञानपरः विश्वं सर्वज्ञैयं स्थूलं वस्तुच्यते । भोक्तृनयां  
 तत्संबंधी वैश्वः । न रीयते न हीयत इति नरः । रीड क्षये ढप्रत्ययः । वैश्वश्चासां  
 नरश्च नरेच संज्ञायां इति सूत्रेण वा भाष्योक्तिनिरुक्तिबलाद्वा दीर्घं वैश्वानरः ॥



विषयशून्यायां केवळप्रकाशस्वरूपायां प्रज्ञायां विषयित्वेन भवतीति द्वि-  
तीयः पादः ॥ ४ ॥

अर्थ—[ दुसरा पाद सांगतो. ] दुसरा पाद तैजस आहे. स्वप्नअव-  
स्थेतील पदार्थ त्याचे विषय आहेत. इंद्रियांपेक्षां मन फार आंत अ-  
सल्यामुळे मनाची वामना हेंच त्याचे स्वप्नांतील ज्ञान आहे. स्वर्गलोक  
त्याच्या मस्तकाच्या जागी आहे. सूर्य त्याच्या डोक्याच्या जागी आहे.  
वायु त्याच्या प्राणाच्या जागी आहे. आकाश त्याच्या देहाचा मध्यभाग  
आहे. उदक त्याच्या मूत्राच्या जागी आहे. पृथ्वी त्याच्या पायाच्या  
जागी आहे. ह्याप्रमाणे त्यास सात अंगे आहेत पांच ज्ञानेंद्रिये, पांच  
कर्मेंद्रिये, पंच प्राण, मन, बुद्धि, अहंकार, चित्त, अशी एकूणीस त्या-  
चीं मुखे ह्यणजे ज्ञान होण्याचीं साधने आहेत. तो केवळ वासनामय  
विषयांचाच उपभोग घेतो. त्यास स्थूल पदार्थांचें ज्ञान नसून केवळ  
प्रकाशरूप ज्ञान असतें ॥ ४ ॥

**द्वैतटीका—स्वप्नस्थानः** यत्र स्थित्वा जीवः स्वप्नपदार्थान् पश्यति  
तत् स्वप्नस्थानं तदेव स्थानं यस्य सः कंठदेशस्थ इत्यर्थः **अंतःप्रज्ञः**  
अंतः अंतस्थितान् वासनामयार्थान् ज्ञापयतीति **सप्तान्गः** सप्त अंगानि  
यस्य सः चत्वारो हस्ताः द्वौ पादौ गजमुखत्वाद्गजहस्त एक इति  
**एकोनविंशतिमुखः** एकोनविंशतिमुखानि यस्य सः नवोत्तरदशमुखः  
मध्यमंतु मुखं गजमुखाकारं पार्श्वद्वयेतु नव नव मुखानि पुरुषमुखाकारा-  
णीति विवेकः **प्रविविक्तभुक्** प्रविविक्तान् बाह्यार्थेभ्यो भिन्नान् स्वप्नार्था-  
न् भुंक्ते भोजयति चेति **तैजसः** तेजसः चित्तस्थानस्य अयं स्थाता इति  
**द्वितीयः पादः** आत्मनः द्वितीयं स्वरूपं ॥ ४ ॥

अर्थ—ज्या ठिकाणी राहून जीव स्वप्नांतील पदार्थ पाहातो त्या  
ठिकाणी ह्यणजे गळ्यांत राहणारे, वासनामय पदार्थांचें ज्ञान करून  
देणारे, चार हात दोन पाय व एक सोंड मिळून सात अंगे असलेले,  
मध्ये एक हातीच्या तोंडाप्रमाणें तोंड व त्याच्या प्रत्येक बाजूला  
मनुष्याच्या तोंडाप्रमाणें नऊ नऊ तोंडे ह्याप्रमाणें एकूणीस तोंडे  
असलेले, स्वप्नांतील पदार्थांचा उपभोग आपण घेणारे व दुस-  
ऱ्यास देणारे, असे तैजसनामक दुसरे रूप आहे. ॥ ४ ॥

यत्र सुप्तो न कञ्चन कामं कामयते न कञ्चन स्वप्नं पश्यति  
तत्सुषुप्तम् । सुषुप्तस्थान एकीभूतः प्रज्ञानघन एवानन्दमयो ह्यानन्द-  
भुक् चेतोमुखः प्राज्ञस्तृतीयः पादः ॥ ५ ॥

**अद्वैतटीका**—दर्शनादर्शवृत्त्योः स्वापस्य तुल्यत्वात्सुषुप्तिग्रहणार्थं  
विशेषणान्याह ॥ यत्र सुप्तेति ॥ यत्र यस्मिन् स्थाने काले वा सुप्तः  
कञ्चन कामं न कामयते कञ्चन स्वप्नं न पश्यति नहि सुषुप्तये पूर्वयो-  
रिवाऽन्यथा ग्रहणलक्षणं स्वप्नदर्शनं कामो वा कश्चन विद्यते तत्  
सुषुप्तं सुषुप्तस्थानं; सुषुप्तं स्थानं अस्य इति एकीभूतः स्थानद्वयप्रविभक्तं  
मनः स्पंदितं द्वैतजातं परित्यज्य कारणात्मना स्थितत्वात् यथा अहः  
नैशेन तमसा ग्रस्तं तमस्त्वेन व्यवच्छेद्यते तद्वदयं एकीभूतः प्रज्ञानघनः  
प्रज्ञानानि स्वप्नजाग्रन्मनः स्पंदनानि घनीभूतानि यस्यां साऽवस्था  
प्रज्ञानघना तदवस्थापन्नः आनन्दमयः विषयविषयकारसंदनायासदुः-  
खाभावादानन्दप्रायः एव हि आनन्दभुक् अत्यंतानायासरूपा स्थितिरने-  
नानुभूयत इति चेतोमुखः चेतः बोधलक्षणं स्वप्नाद्यागमनं प्रतिमुखं द्वारं  
अस्येति प्राज्ञः सर्वविषयान् प्रकर्षेण जानातीति तृतीयः पादः ॥५॥

**अर्थ**—[ तत्त्वज्ञान न होणें हें जाग्रतअवस्था व स्वप्नअवस्था ह्या दो-  
होंस व सुषुप्तिअवस्थेस सारखें आहे, म्हणून सुषुप्तिअवस्थेचें बरोबर  
ज्ञान होण्याकरितां तीत काय विशेष आहे हें दाखविण्यास्तव विशेषणें  
देतो. ] निजलें असतां जेव्हां कोणत्याही वस्तूची इच्छा मनांत येत  
नाहीं व कोणतेही स्वप्न पडत नाहीं, म्हणजे पूर्वीच्या दोन अवस्थां-  
प्रमाणें ज्या अवस्थेंत मिथ्या ज्ञान होत नाहीं व कोणत्याही प्रकारची  
इच्छा होत नाहीं ती अवस्था सुषुप्ति आहे. आतां तिसरा पाद  
प्राज्ञ आहे. त्याचें ठिकाण सुषुप्ते आहे. जागेपणीं व स्वप्नामध्ये जें  
द्वैत भासतें तें सर्व टाकून देऊन जसा दिवत रात्रीच्या काळोखानें  
ग्रासिल्या असतां तो काळोखच होऊन राहातो तसा तो प्राज्ञ कारण-  
रूपानें (क्षणजे बीजभूत अविद्येच्या रूपानें) एक होऊन राहतो. स्व-  
प्न व जागर ह्या दोन अवस्थांमध्ये जे मनाचे तरंग उठतात ते सर्व  
प्राज्ञ अवस्थेंत घट्ट होऊन (क्षणजे नाहींसे होऊन) ज्ञान एकसारखें  
असतें. विषयाकडे मन गेल्यानें जें दुःख होतें तें नसल्यामुळे प्राज्ञ

अवस्था आनंदभरित आहे. आयास म्हणून अगदी नार्दीत अशा स्थितिचा अनुभव ह्या अवस्थेत येतो. ज्ञानाच्या द्वाराने मनुष्य ह्या अवस्थेतून स्वप्नावस्थेत किंवा जाग्रदवस्थेत येतो. ह्या अवस्थेत सर्व विषयांचे ज्ञान चांगले होते म्हणून हीस प्राज्ञ असें ह्मटले आहे ॥ ९ ॥

**द्वैतटीका—**यत्र यस्मिन् देशे सुप्तः अज्ञानावृतः सुं सुखरूपं भगवंतं प्राप्तः कंचन कामपि कामं क्लाम्यमानमर्थं न कामयते न कंचन स्वप्नं पश्यति उपलक्षणमेतत् स्वात्मकालतदज्ञानानिविना किमपि न पश्यतीत्यर्थः तत्र स्थानं सुषुप्ते इत्युच्यते । सुषुप्तस्थानः सुषुप्तं अवस्थानं यस्य सः हृत्कारिकाग्रस्थ इतियावत् एकीभूतः वैश्वानरतैजसाभ्यां संश्लेषविशेषरूपं एकीभावं प्राप्तः प्रज्ञानघनः प्रज्ञापितः बोधितः घनः अज्ञानावृतः जीवः येन सैः एव घनं अज्ञानावृतं जीवं प्रज्ञापयति सुप्तिवैलायां जविरूपप्रज्ञानं तदुपलक्षितं कालंच त्रितयं प्रज्ञापयति बोधयति इति वा आनंदमयः आनंदप्रचुरः पूर्णानंद इतियावत् । हि यस्मान् यतो वाचो निवर्तते इत्यादिश्रुतेः आनंदभुक् विषयभोगान् विनैव आनंदं भुंक्ते भोजयति च इति चेतोमुखः चेतएव ज्ञानस्वरूपमेव मुखं यस्य सः ज्ञानरूपसर्वावयव इत्यर्थः प्राज्ञैः जीवस्वरूपकालाज्ञानव्यातिरिक्तं बाह्यं स्वप्नं वा किमपि प्रकर्षेण न ज्ञापयतीति प्राज्ञनामकः तृतीयः पादः आत्मनः तृतीयं रूपं ॥ ९ ॥

**अर्थ—**त्या ठिकाणी जीव अज्ञानाने आच्छादित असून सुखस्वरूप भगवंताप्रत प्राप्त होऊन कोणत्याही पदार्थाची इच्छा करीत नाही व कोणतेही स्वप्न पहात नाही, ह्मणजे आपला आत्मा काल व त्याचे अज्ञान ह्याशिवाय दुसरे काही पहात नाही, त्या ठिकाणाला सुषुप्त असें ह्मणतात, सुषुप्त ठिकाणी राहणारे ह्मणजे हृदयाच्या कळीच्या टोकावर राहणारे, वैश्वानर व तैजस ह्या दोन रूपांशी एकवट झालेले, अज्ञानाने वेष्टित असलेल्या जीवास ज्ञान देणारे अथवा निजल्या वेळी

१ प्रपूर्वादर्तातर्णतप्यर्थात् ज्ञा अवबोधन इतिधातोः कृत्यल्युटो बहुलामिति बहुलप्रदणात् कर्मणि ल्युटि अनादेशे प्रज्ञानः ।

२ यद्वा घनप्रज्ञ इति वक्ष्यमाणत्वादिहापि प्रज्ञानघन इत्यस्य घनप्रज्ञान इति विपरितसमासेऽध्येयः तथात्वेऽतर्णतप्यर्थात्कर्त्तृर्गिल्युट् ।

३ प्रपूर्वाभिप्रायपदादतर्णतप्यर्थादातश्चोपसर्गे इति कप्रत्ययः ।

जीवांचें स्वरूप अज्ञान व तेव्हांचा काळ ह्या तिहींचें ज्ञान करून देणारें, पूर्णानंद अतलेलें ( कारण ह्याविषयी श्रुति आहे ), विषयभोग न घेतां आनंदाचा उपभोग घेणारें व देणारें, ज्यांचें मुख इत्यादि अवयव ज्ञानरूप आहेत असें, जीवस्वरूप काळ व अज्ञान ह्याशिवाय बाहेरील किंवा स्वप्नांतील कोणताही पदार्थ द्राखवीत नसल्या कारणानें प्राज्ञनामक तिसरें रूप आहे ॥ ९ ॥

एष सर्वेश्वर एष सर्वज्ञ एषोऽन्तर्याम्येष योनिः सर्वस्य प्रभवाप्ययौ हि भूतानाम् ॥ ६ ॥

**अद्वैतटीका**—प्राज्ञस्याधिदैविकेनांतर्यामिणः सहाभेदं गृहीत्वा विशेषांतराण्याह ॥ एषइति ॥ एषः स्वरूपावस्थः सर्वेश्वरः साधिदैविकस्य भेदजातस्य सर्वस्येशिता एषः सर्वज्ञः सर्वभेदावस्थाज्ञाता एषः अंतर्यामी अंतरनुपविश्य सर्वस्य सर्वेषां भूतानां नियंता एषः योनिः सभेदं जगत् प्रसूयत इति हि भूतानां प्रभवाप्ययौ प्रभवस्यस्मादिति प्रभवः अप्येत्यस्मिन्नित्यप्ययः प्रभवश्च अप्ययश्चेति ॥ ६ ॥

**अर्थ**—[ हृदयांत असलेला ईश्वर व प्राज्ञ हे एकच आहेत असें वेऊन प्राज्ञाचें वर्णन करण्यास्तव त्यास विशेषणें देतो. ] हा प्राज्ञ सर्वांचा नियमन करणारा व सर्व जाणणारा आहे. तो आंत प्रवेश करून सर्वांचें नियमन करितो. तो सर्व जगताचा कर्ता आहे, कारण त्यापामून उत्पात्ति व नाश हीं होतात ॥ ६ ॥

**द्वैतटीका**—वैश्वानरादिउक्तरूपत्रयाणां वक्ष्यमाणचतुर्थरूपेण सह चतुर्णां महिमानमाह ॥ एष इति ॥ एषः चतुरूप आत्मा सर्वेश्वरः सर्वस्याधिपतिः एषः सर्वज्ञः सर्वविषयकज्ञानवान् एषः अंतर्यामि अंतःस्थित्वा सर्वेषां नियंता एषः सर्वस्य योनिः कारणं हि यस्मात् भूतानां प्राणिनां प्रभवाप्ययौ उत्पात्तिनाशहेतुः ॥ ६ ॥

**अर्थ**—[ वैश्वानर इत्यादि पूर्वी सांगितलेलीं तीन रूपें व पुढें सांगावयाचें चवथें रूप ह्या चोहोंचा महिमा सांगतो. ] हा चतुरूप परमात्मा सर्वांचा धनी आहे; हा सर्व जाणणारा आहे; हा सर्वांचे आंत राहून नियमन करणारा आहे; हा सर्वांचे कारण आहे, कारण त्यापामून सर्व प्राण्यांची उत्पात्ति व नाश होताना ॥ ६ ॥

अत्रेते श्लोकाः । बहिःप्रज्ञो विभुर्विश्वो ह्यन्तःप्रज्ञस्तु तैजसः ।

घनप्रज्ञस्तथा प्राज्ञ एक एव त्रिधा स्मृतः ॥ १॥

**द्वैतटीका**—अत्र एतस्मिन् यथोक्तेषु एते श्लोकाः भवन्ति ॥ बहिःप्रज्ञ इति ॥ बहिःप्रज्ञः विभुः विश्वः हि तु अंतःप्रज्ञः तैजसः तथा घनप्रज्ञः प्राज्ञः इति पर्यायेण त्रिस्थानत्वात् सोहमिति स्मृत्या प्रति-संधानाच्च एकः एव त्रिधा स्मृतः ॥ १ ॥

**अर्थ**—वर जें सांगितलें त्याविषयी पुढील श्लोक आहेत. सर्वव्यापी विश्व ( म्हणजे वैश्वानर ) हा बाहेरील पदार्थ जाणणारा आहे. तैजस हा आतील वासनामय पदार्थ जाणणारा आहे. तसेच प्राज्ञ हा व्यापक ज्ञान एकासारखें असतें असा आहे. एकच आत्मा पाळीपाळीनें तीन जागीं असतो, आणि ( मी जागा होतो, मला स्वप्न पडलें ) अशा स्मृतीच्या योगानें त्याला तिन्ही अवस्थेचें अनुसंधान असतें, ह्यावरून एकच आत्मा तीन प्रकारचा झाला आहे ॥ १ ॥

**द्वैतटीका**—उपनिषत् स्वयं प्रमाणत्वेऽपि दाढर्याय मंत्रानुदाहरति ॥ अत्रेति ॥ अत्र एते श्लोकाः संवादिनः भवन्ति । तत्र विश्वादिरूपत्रयं तद्व्यापारांश्चाह ॥ बहिरिति ॥ हि यस्मात् विभुः सर्वव्यापकः विश्वः वैश्वानरः बहिःप्रज्ञः तैजसः तु अंतःप्रज्ञः तथा प्राज्ञः घनप्रज्ञः एक एव त्रिधा रूपत्रयेण ब्रह्मणा स्मृतः ॥ १ ॥

**अर्थ**—[ उपनिषत् हें जरी स्वतः प्रमाण आहे, तरी त्याला बळकटी आणणारे मंत्र सांगतो. ] ह्या वर सांगितल्याविषयी हे पुढील श्लोक त्याच अर्थाचे आहेत. [ त्यांत विश्वादिक तीन रूपे व त्यांचे व्यापार सांगतो. ] वैश्वानर हें रूप सर्वव्यापक असून बाहेरील पदार्थांचें ज्ञान करून देणारें, तैजस हें रूप स्वप्नांतील पदार्थांचें ज्ञान करून देणारें, आणि प्राज्ञ हें रूप अज्ञानानें वेष्टित झालेल्या जीवास ( आत्मा काल व अज्ञान ह्यांचें ) ज्ञान करून देणारें, अशीं हीं तीन रूपे मिळून एकच परमात्मा तीन प्रकारचा आहे असें ब्रह्मदेवानें सांगितलें आहे ॥ १ ॥

दक्षिणाक्षिमुखे विश्वो मनस्यन्तश्च तैजसः । आकाशे च हृदि प्राज्ञस्त्रिधा देहे व्यवस्थितः ॥ २ ॥

**अद्वैतटीका**—जागरिताऽवस्थायामेव विश्वादीनां त्रयाणामनुभवन् दर्शयति ॥ दक्षिणाक्षीति ॥ **दक्षिणाक्षिमुखे** दक्षिणं अक्षेव मुखं तस्मिन् प्राधान्येन स्थूलानां दृष्ट्वा विश्वः अनुभूयते च मनसि अंतः दक्षिणाक्षिगतो रूपं दृष्ट्वा निमीलिताक्षस्तदेव स्मरन् मनस्यंतः स्वप्नइव तदेव वासनारूपाभिव्यक्तं तैजसः पश्यति च हृदि आकाशे स्मरणारूपव्यापारो परमे प्राज्ञः एकीभूतो घनप्रज्ञ एव भवति इति एक एव देहे त्रिधा व्यवस्थितः ॥ २ ॥

**अर्थ**—[ जागेपणीच विश्वादिका तिघांचा अनुभव दाखवितो ] मुख्यत्वेकरून स्थूल पदार्थ पाहणारा असा विश्व उजव्या डोळ्याचे टोकाशी अनुभवास येतो. उजव्या डोळ्यांत राहून व पदार्थांचे रूप पाहून डोळे मिटून त्याविषयीची आठवण घेऊन स्वप्नामध्ये तेच वासनारूप पदार्थ तैजस हा पाहातो. हृदयाचे आकाशांत स्मृतीचा व्यापार बंद पडल्या लक्षणजे प्राज्ञ हा ( विश्व व तैजस ह्यांच्या लयामुळे ) एक होऊन त्याचे ज्ञान एकसारखे राहाते. ह्याप्रमाणे शरीरांत एकच आत्मा तीन प्रकारे असतो ॥ २ ॥

**द्वैतटीका**—विश्वादीनां स्थानानि कथयति ॥ दक्षिणाक्षीति ॥ **दक्षिणाक्षिमुखे** वामेतरनेत्रस्याग्रभागे विश्वः मनसि अंतः च तैजसः आकाशे च हृदि हृदयाकाशे हृत्कर्णिकाग्रस्थआकाशे प्राज्ञः देहे शरीरे त्रिधा त्रिप्रकारेण व्यवस्थितः ॥ २ ॥

**अर्थ**—[ विश्वादिकांची स्थाने सांगतो. ] उजव्या डोळ्याच्या पुढच्या भागाला विश्व, मनाच्या अंत तैजस, आणि हृदयाच्या कळीच्या पुढे असलेल्या आकाशांत प्राज्ञ; ह्याप्रमाणे शरीरांत परमात्मा तीन प्रकारे राहिला आहे ॥ २ ॥

**विश्वो हि स्थूलभुङ्गित्यं तैजसः प्रविबिक्तभुक् । आनन्दभुक् तथा प्राज्ञस्त्रिधा भोगं निबोधत ॥ ३ ॥**

**अद्वैतटीका**—विश्वादीनां त्रयाणां त्रिधा देहे व्यवस्थितिं प्रतिपाद्य तेषामेव त्रिधा भोगं निगमयति ॥ विश्वोहीति ॥ हि विश्वः नित्यं स्थूलभुक् तैजसः प्रविबिक्तभुक् तथा प्राज्ञः आनन्दभुक् इति त्रिधा भोगं निबोधत ॥ ३ ॥

अर्थ—[ देहांत विश्वादिक तिघांची स्थिति कशी आहे हे सांगून ते तिघे कशाचा उपभोग घेतात हे सांगतो. ] विश्व हा स्थूलपदार्थाचा उपभोग घेतो. तैजस हा वासनारूप पदार्थाचा उपभोग घेतो. तसेच, प्राज्ञ हा आनंदाचा उपभोग घेतो. ह्याप्रमाणे त्यांच्या उपभोगाचे तीन प्रकार आहेत असे जाणावे ॥ ३ ॥

द्वैतटीका—विश्वादीनां भोग्यवस्त्वाह ॥ विश्वोहोति ॥ हि विश्वः नित्यं अनिशं स्थूलभुक् तैजसः प्रविविक्तभुक् तथा प्राज्ञः आनन्दभुक् एवं त्रिधा भोगं भुज्यमानं निबोधत इति ब्रह्मणा स्वोपदेश्यान् प्रत्युचते ॥ ३ ॥

अर्थ—[ विश्वादिक रूपांचे उपभोग घेण्याचे पदार्थ सांगतो. ] विश्व हे रूप नेहमी स्थूल ह्मणजे वाह्य सृष्टीतील पदार्थांचा उपभोग घेणारे; तैजस हे रूप वाहेरच्या पदार्थांहून निरळें ह्मणजे स्वप्नांतील पदार्थांचा उपभोग घेणारे, आणि प्राज्ञ हे रूप आनंदाचा उपभोग घेणारे; ह्याप्रमाणे तीन प्रकारचे भोग्य पदार्थ आहेत असे जाणा असे ब्रह्मदेवाने आपल्या शिष्यास सांगितले ॥ ३ ॥

स्थूलं तर्पयते विश्वं प्रविविक्तं तु तैजसम् । आनन्दश्च तथा प्राज्ञं त्रिधा तृप्तिं निबोधत ॥ ४ ॥

द्वैतटीका—भोगप्रयुक्तां तृप्तिमधुना त्रेधा विभज्यते ॥ स्थूलमिति ॥ स्थूलं विश्वं तर्पयते प्रविविक्तं तु तैजसं तर्पयते च तथा आनन्दः प्राज्ञं तर्पयते इति त्रिधा तृप्तिं निबोधत ॥ ४ ॥

अर्थ—[ आतां उपभोगापामून जी तृप्ति होते तिचे तीन प्रकार सांगतो. ] स्थूल पदार्थ विश्वाला तृप्त करितात. वासनारूप पदार्थ तैजसाला तृप्त करितात. आनंद प्राज्ञाला तृप्त करिता. ह्याप्रमाणे तृप्तीचे तीन प्रकार आहेत असे जाणावे ॥ ४ ॥

द्वैतटीका—तदेव मंत्रांतरेण आह ॥ स्थूलमिति ॥ स्थूलं भोग्यं वस्तुकर्तृ विश्वं कर्म तर्पयते तोषयति प्रविविक्तं तु तैजसं तर्पयते तथाच आनंदं आनंदः प्राज्ञं तर्पयते एवं त्रिधा तृप्तिं निबोधत विजानथ ॥ ४ ॥

**अर्थ**—[ तेच दुसऱ्या मंत्रानें सांगतो. ] स्थूल ह्यणजे बाह्य सृष्टीतील वस्तु विश्वरूपास तृप्त करिते, बाहेरच्या पदार्थाहून निराले ह्यणजे स्वप्नांतील वस्तु तैजस ह्या रूपास तृप्त करिते, आणि आनंद ही वस्तु प्राज्ञ रूपान तृप्त करिते, ह्याप्रमाणें तीन प्रकारची तृप्ति जाणावी ॥४॥

**त्रिषु धामसु यद्रोज्यं भोक्ता यश्च प्रकीर्तितः । वेदैतद्भयं यस्तु समुञ्जानो न लिप्यते ॥ ५ ॥**

**अद्वैतटीका**—प्रकृतभोक्तृभोग्यपदार्थद्वयपरिज्ञानस्यावांतरफलमाह ॥ त्रिष्विति ॥ त्रिषु धामसु जाग्रदादिषु यत् भोज्यं स्थूलप्रविविक्तानं-दाख्यं एकं त्रिधाभूतं च यः विश्वतैजसप्राज्ञाख्यः भोक्ता सोहमित्येकत्वेन प्रतिसंधानात् द्रष्टृत्वविशेषाच्च एकः इति प्रकीर्तितः यः तु एतत् उभयं भोज्यभोक्तृत्वाऽनेकधा भिन्नं वेद सः भुञ्जानः न लिप्यते । भोज्यस्य सर्वस्यैकस्य भोक्तुः भोज्यत्वात् । न हि यस्य वो विषयः स तेन हीयते वर्धते वा नह्यग्निः काष्ठादिस्वाविषयं दग्ध्वा हीयते वर्धते वा तद्वत् ॥५॥

**अर्थ**—[ वर सांगितलेले उपभोग घेणारे व ह्यांच्या उपभोगाचे पदार्थ ह्याविषयीच्या ज्ञानानें काय अवांतर फल मिळतें तें सांगतो. ] जागर, स्वप्न, व सुषुप्ति ( ह्यणजे गाढ झोप ) ह्या तीन अवस्थेंतील जे एकच असून तीन प्रकारचे झाले आहेत असे स्थूल पदार्थ वासनारूप पदार्थ व आनंद हे आणखी द्रष्टृत्व(ह्यणजे पाहणें हा वर्तन)तिन्ही अवस्थांना साधारण असून(गाढ झोप लागलेला मी, स्वप्न पाहिलेला मी व जागा असलेला मी अशी, मीपणाच्या आठवणीवरून ज्या अत्म्याची प्रतीति होते तो एकच असून तीन प्रकारचा झालेला विश्वतैजस व प्राज्ञरूप उपभोग घेणारा हा, ह्या दोहोंना जो जाणतो तो उपभोग घेत असतांनाही तेणेंकरून लिप्त होत नाही. कारण उपभोग घेण्याचे सर्व पदार्थ एकच असून ते भोक्त्याला उपभोग घेण्यास योग्य आहेत. उदाहरण, जसें अग्नीचा विषय लाकूड आहे, ह्यणून लाकडांनें अग्नि कमीजास्त होत नाही ॥५॥

**द्वैतटीका**—विश्वादिरूपत्रयस्वरूपं तस्थानेषु तद्भोग्यं जानतः फल-माह ॥ त्रिष्विति ॥ त्रिषु धामसु अक्षिमनोत्पदयाकाशेषु यद्रोज्यं स्थू-लादि यः च भोक्ता प्रकीर्तितः कथितः एतत् उभयं यः तु अधि-



कारी वेद जानाति सः ज्ञानी विद्यमान भुञ्जानः अनुभवन्नापि न लिप्यते  
ब्रह्मतेलेपं न प्राप्नोति तत्कृतोच्चैःधादिविकारं न प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ५ ॥

अर्थ—[ विश्वादिक तीन रूपान्चै स्वरूप त्यांचीं स्थानें व त्यांचे  
उपभोगाचे पदार्थ हे जाणणारांस फळ सांगतो. ] छोळे, मन, व  
हृदयांतील आकाश, ह्या तीन ठिकाणी जी उपभोग करण्याजोगी  
वस्तु सांगितली आहे ती, व जो उपभोग घेणारा सांगितला आहे तो,  
ह्या दोहोंस जो जाणतो तो विषयाचा उपभोग घेत असतांही त्यापासून  
त्याच्या योग्यतेस त्राध येत नाही ॥ ५ ॥

प्रभवः सर्वभावानां सत्तामिति विनिश्चयः । सर्वं जनयति प्राण-  
श्चेतोऽशून् पुरुषः पृथक् ॥ ६ ॥

अद्वैतटीका—एष योनिरित्यत्र प्राज्ञस्य प्रपंचकारणत्वं प्रतिज्ञातं तत्र  
सत्कार्यमसत्कार्यप्रति वा कारणत्वमिति संदेहे निर्धारयितुमारभते ॥ प्र-  
भवइति ॥ सत्तां अधिष्ठानामनाविद्यमानानामेव सर्वभावानां विश्वतैजस  
प्राज्ञभेदानामविद्याकृतनामरूपमायास्वरूपेण प्रभवः उत्पत्तिःइति वि-  
निश्चयः । पुरुषः प्राणः प्राणबीजात्मात्वेरंशवइव चेतोऽशून् चि-  
दात्मकस्य पुरुषस्य चेतोरूपाः जलार्कसमाः प्राज्ञतैजसविश्वभेदेन देव  
तिर्यगादिदेहभेदेषु विभाव्यमानाः पृथक् तान् सर्वं जगत् जनयति  
यथा ऊर्णनाभिः ॥ ६ ॥

अर्थ—[ प्राज्ञ हा प्रपंचाचा कर्ता आहे असे पूर्वी सांगितलें, त्यास  
त्याजपासून जें उत्पन्न होतें तें मूळचें खरें असून उत्पन्न होतें किंवा  
मूळचें कांहीं नसून उत्पन्न होतें अशी शंका आली असतां तिचें  
निवारण सांगतो. ] ज्यावर कांहीं भासतें तें त्या भासाचें अधिष्ठान  
आहे असें ह्मणतात. जसें, दोरीच्या टिकार्णी सापाचा भास होतो  
तेव्हां सापाच्या भासाचें अधिष्ठान ह्मणजे टिक्राण दोरी होते. विश्व  
तैजस व प्राज्ञ हे आपल्या उत्पत्तीच्या पूर्वी अधिष्ठान ( ह्मणजे ब्रह्म-  
चैतन्य ) ह्या रूपानें असतात. त्यांना अविद्येच्या योगानें मिथ्याभूत  
नामें व रूपें उत्पन्न झालीं आहेत असें निश्चितपणें जाणावें. देव पशु  
इत्यादिकांमध्ये चैतन्यरूपी पुरुषाचे सूर्याच्या अकिरणाप्रमाणें प्रगट अस-  
लेले जे विश्व तैजस व प्राज्ञ हे व वाक्रीचे जगत ह्या सर्वांना प्राणाचा  
कारणरूप जो आत्मा तो कोष्ट्याप्रमाणें उत्पन्न करितो ॥ ६ ॥

**द्वैतटीका**—एष योनिः सर्वस्येत्युक्तार्थे मंत्रमाह ॥ प्रभव इति ॥ सर्व-  
 भवानां अशेषवस्तूनां प्रभवः प्रभवति उत्पद्यते अनेनेति यथायोग्य-  
 उत्पत्तिहेतुरित्यर्थः चतुरूप आत्मा इति सतां साधूनां विशिष्यः ॥ सर्व-  
 प्रभवत्वं व्यनाक्ति ॥ सर्वमिति ॥ पुरुषः पूर्णषड्गुणः प्राणः सर्वस्य प्रणेतृत्व  
 हेतुना प्राणनामा परमात्मा हरिः सर्वं जनयति उत्पादयति चेतारंरुन्  
 ज्ञानारूप रश्मियुक्तान् जीवान् पृथक् देवदानवमानवादिभेदेन जनयति  
 इत्यनेन न परिणामत्वादिरूप सर्वभवत्वमित्युक्तं भवति ॥ ६ ॥

**अर्थ**—[ परमात्मा सर्वं वस्तुंच कारण आहे असे जें पूर्वी सांगितलें  
 त्याविषयीं श्लोक सांगतो. ] सर्वं वस्तुंच्या उत्पत्तीला कारणभूत परमात्मा  
 आहे असा ज्ञानी लोकांचा निर्णय आहे. ज्ञानानंदादिक सह्य गुणांनीं  
 पूर्ण असा सर्वांना प्रेरणा करणारा प्राणनामक परमात्मा सर्वांना उत्प-  
 न्न करितो. ज्ञानरूप किरणांनीं युक्त अशा देव दैत्य मनुष्य इत्यादि-  
 कांना उत्पन्न करितो. ह्यावरून हे जगत ईश्वराचा परिणाम नसे असें  
 सिद्ध होते ॥ ६ ॥

**विभूतिं प्रसन्नवदन्ये मन्यन्ते सृष्टिचिंतकाः । स्वप्नमायास्वरूपेति  
 सृष्टिरन्यैत्रिकल्पिता ॥ ७ ॥**

**अद्वैतटीका**—चेतनाचेतनात्मकस्य जगतः सर्गे प्रस्तुते स्वमतवि-  
 वेचनार्थं तु मतांतरमुपन्यस्यति ॥ विभूतिमिति ॥ अन्ये सृष्टिचिंतकाः  
 नतु परमार्थचिंतकाः प्रसन्नं सृष्टिं विभूतिं ईश्वरस्य विस्तारः स्वकीयै-  
 श्वर्यख्यापनं इति मन्यन्ते । अन्यैः सृष्टिः स्वप्नमायास्वरूपा स्वप्नरूपा  
 मायारूपाच इति विकल्पिता ॥ ७ ॥

**अर्थ**—[ सर्वं चेतन व अचेतन जगाची उत्पत्ति सांगत असतां  
 आतां आपलें मत सांगण्यासाठीं दुमरीं मते सांगतो. ] जे परमार्थाचा  
 विचार न करितां केवळ सृष्टीविषयीं विचार करणारे आहेत ते असें  
 लक्षणतात कीं, ईश्वर सृष्टि उत्पन्न करितो, लक्षणजे आपलें ऐश्वर्य प्रगट  
 करितो. दुमरे असें लक्षणतात कीं, सृष्टि स्वप्नवत् असून मायारूप  
 आहे ॥ ७ ॥

**द्वैतटीका**—इदानीं सदसतां निश्चयं व्यनाक्ति ॥ विभूतिमिति ॥ सृ-  
 ष्टिचिंतकाः सृष्टिविषयविचारवंतः अन्ये ब्रह्मपरिणामवादिनः तु प्रसन्नं  
 सृष्टिं विभूतिं जीवजडात्मना विविधतया ब्रह्मणो भजनं मन्यन्ते । अन्यैः

ब्रह्मविवर्तः प्रपंच इति वादिभिः सृष्टिः स्वप्नतयास्वच्छा इति स्वप्नतुल्या  
मायानिर्मितगंधर्वनगरतुल्या स्थिताभूयेवं चिकुरित्वा मता ॥ ७ ॥

अर्थ—[ आतां साधु व असाधु लोकांच्या निश्चयाचा प्रकार सांग-  
तो. ] सृष्टीविषयी विचार करणारे, आणखी जगत हे ब्रह्माचा परि-  
णाम आहे असा वाद करणारे, सृष्टि ह्मणजे जीव व जड ह्या रूपांनी  
ब्रह्माचा परिणाम आहे असे मानतात. आणखी ब्रह्मावर प्रपंच हा  
आरोपित आहे असे ह्मणणारे, सृष्टि ही स्वप्नाप्रमाणे मायेने उत्पन्न  
झाली आहे असे मानतात ॥ ७ ॥

इच्छामात्रं प्रभोः सृष्टिरिति सृष्टौ विनिश्चिताः । कालात्प्रभूतिं  
भूतानां मन्यन्ते कालचिंतकाः ॥ ८ ॥

अद्वैतटीका—सृष्टिविचिंतकानामेव सृष्टिविषये विकल्पांतरमुत्थापयति  
॥ इच्छामात्रमिति । सृष्टौ विनिश्चिताः प्रभोः सृष्टिः घटादिः सत्त्वसंकल्प-  
त्वात् इच्छामात्रं संकल्पनामात्रं न संकल्पनातिरिक्ता इति मन्यन्ते ।  
ज्योतिर्विदां कल्पनाप्रकारमह ॥ कालादिति ॥ कालचिंतकाः भूतानां  
प्रभूतिं कालान् मन्यन्ते ॥ ८ ॥

अर्थ—[ केवळ सृष्टीविषयी विचार करणारे जे आहेत त्यांचे सृष्टी-  
विषयी दुसरे मत सांगतो. ] सृष्टीविषयी विचार करून निर्णय करणारे  
असे मानतात की, प्रभूची सृष्टि तो सत्यसंकल्प असल्यामुळे संकल्प-  
रूपच आहे. [ ज्योतिषांचे मत सांगतो. ] ज्योतिषी असे ह्मणतात  
की, कालापासून भूते उत्पन्न होतात ॥ ८ ॥

द्वैतटीका—परिणामविवर्त्तयोरभावे कथं हरेर्जगतः सृष्टिरिमतः सतां  
निश्चयप्रकारमाह ॥ इच्छेति ॥ प्रभोः पूर्णशक्तेः सत्यसंकल्पत्वात् इ-  
च्छामात्रं केवलमिच्छा इच्छामात्रं अनायासेन सृष्टिः प्रभुर्कृत्वा विश्व-  
विषयिणी सृष्टिः इति सृष्टौ सृष्टिविषये विनिश्चिताः ॥ पुनर्मतांतराण्याह  
॥ कालादिति ॥ कालचिंतकाः कालमेव परं मन्यानाः भूतानां प्रभूतिं  
उत्पत्तिं कालान् मन्यन्ते ॥ ८ ॥

१ प्रकर्षेण भवति शब्देकप्रकारेण वर्त्तते इति भवति समर्थो वर्त्तत इति प्रक-  
र्षेण भवत्यनुभवशक्तिमिति प्रभुसत्त्वव्युत्पत्तित्रयेण निर्वाहकारस्वपूर्णशक्तिवत्-  
वैश्वरूपार्यत्रयं कथितं । २ कर्त्तारि काः

जो मंगल  
१९३३ वं नारायण  
१८

**अर्थ**—[जगत्त ब्रह्माचा परिमाण नव्हे व ते ब्रह्माचार आरोपित नव्हे, तर भगवंतामून जगाचा उत्पात करी ह्याविषयी ज्ञान्यांनी केवळा निर्णय सांगतो. ] प्रौ जगजे भगवंतामून जी सृष्टि उत्पन्न झाली ती केवळ ह्याचा इच्छेने व आपास न करितां व विलंब न लागतां उत्पन्न झाली, ह्याप्रमाणें सृष्टीविषयी निर्णय करणारे ज्ञानतात. [ दुसरे मने सांगतो. ] कालालाच श्रेष्ठ मानणारे लोक प्रण्यांची उत्पत्ति कालापामूनच आहे असे मानतात ॥ ८ ॥

**भोगार्थे सृष्टिरित्यन्ये क्रोडार्थमिति चापरे । देवस्येष स्वभावोऽयमाप्तकामस्य का स्पृहा ॥ ९ ॥**

**अद्वैतटीका**—यथा तथा वा अस्तु सृष्टिस्तेस्यास्तु किं प्रयोजनमित्यत्र विकल्पद्वयमाह ॥ भोगार्थमिति ॥ अन्ये भोगार्थे सृष्टिः इति मन्यंते च अपरे क्रोडार्थे इति मन्यंते । अन्यपक्षयोर्दूषणसहितं सिद्धांतमाह ॥ देवस्येति ॥ देवस्य परमेश्वरस्य एव अयं स्वरूपमायारूपसृष्टिनिर्माणरूपः स्वभावः आप्तकामस्य परमानंदस्वभावस्य का स्पृहा ॥ ९ ॥ इति प्रथमः खंडः ॥ १ ॥

**अर्थ**—[ सृष्टि करीही उत्पन्न झाली असो, तथापि तिचे प्रयोजन काय ह्याविषयी दोन मने सांगतो. ] कोणी असे मानतात कीं, सृष्टि उपभोगाकरितां केली आहे, व कोणी असे मानतात कीं, ती क्रोडेकरितां केली आहे. [ ह्या दोन्ही मनांना दोन देऊन खरे मन सांगतो. ] स्वप्नरूप व मायारूप सृष्टि उत्पन्न करणे हा परमेश्वराचा स्वभाव आहे. कारण ज्याचा स्वभाव पराकाष्ठेचा आनंदी आहे अशा परमेश्वराचा काली इच्छा आहे ॥ ९ ॥ येणेप्रमाणें पहिला खंड आहे ॥ १ ॥

**द्वैतटीका**—परिपूर्णस्य सृष्टिः किमर्थेत्यतो लोकानुग्रहार्थं स्वभाव इति वक्तुं मतांतराण्याह ॥ भोगार्थमिति ॥ हरैरतृप्तस्यैव भोगार्थे सृष्टिः इति अन्ये मन्यंते । अपरे च अपरे तु महाराजस्य कंदुकाशमिव क्रोडार्थं विश्वसृष्टिः इति मन्यंते । स्वमतमाह श्रुतिः ॥ देवस्येति ॥ देवस्य अयं

१ प्रभु ह्या शब्दाचे अर्थ (१) जो नेहमी एक प्रकारें असतो तो, (२) जो अतिशय समर्थ आहे तो, (३) जो सर्व पदार्थांचा अनुभव घेतो तो. ह्यावरून प्रभु ह्या शब्दानें भगवंतच निर्विकारत्व पूर्णशक्तिव व सर्वज्ञत्व हे तीन गुण सांगितले असतात.

सृष्ट्यादिविषये तेषुः इच्छायुक्तः स्वभावः एव न प्रयोजनाय कुतः  
आप्तकामस्य का स्पृहा प्रयोजनाशंका न कापीत्यर्थः ॥ ९ ॥ इति प्रथ-  
मः खंडः ॥ १ ॥

अर्थ—[ पूर्ण अशा भगवताला जगत उत्पन्न करण्याचें कारण  
काय असें झटले तर लोकांवर कृपा करण्याकरितां जगत उत्पन्न कर-  
णं हा त्याचा स्वभाव आहे असें सांगण्यासाठीं दुसरीं मते सांगतो. ]  
कांहीं असें मानतात कीं, जगत हें तृप्त नसलेल्या हरीला उपभोग  
घेण्याकरितां आहे. कांहीं असें मानतात कीं, जगत देवण्याकरितां  
उत्पन्न केले आहे. श्रुतीचें मत असें आहे कीं, सृष्टि उत्पन्न करण्याविषयी  
इच्छापूर्वक परमेश्वराचा स्वभावचें आहे. अमुक कार्य करावें अशासाठीं  
सृष्टि केली नाही, कारण ज्याचे मनोरथ पूर्ण झाले आहेत त्यास कशाची  
इच्छा असणार! तर कशाचीही नाही ॥ ९ ॥ येथें पहिला खंड संपला ॥ १ ॥

नान्तःप्रज्ञं न बहिःप्रज्ञं नोभयतःप्रज्ञं न प्रज्ञानघनं न प्रज्ञं  
नाप्रज्ञम् अदृष्टमव्यवहार्यमग्राह्यमलक्षणमचिन्त्यमव्यपदेश्यमेकात्म्य-  
प्रत्ययसारं प्रपञ्चोपशमं शान्तं शिवमद्वैतं चतुर्थं मन्यन्ते स आत्मा  
स विज्ञेयः ॥ ७ ॥

अद्वैतटीका—चतुर्थपादः क्रमप्राप्तो वक्तव्य इत्याह ॥ नांतःप्रज्ञमिति ॥  
न अंतःप्रज्ञं तैजसमिच्छं न बहिःप्रज्ञं विश्वमिच्छं न उभयतःप्रज्ञं जा-  
ग्रत्स्वप्नयोर्ंतरालावस्थास्थितमिच्छं न प्रज्ञानघनं सुषुप्तावस्थास्थितप्राज्ञ-  
मिच्छं न प्रज्ञं युगपत्सर्वविषयज्ञ तृमिच्छं न अप्रज्ञं अचेतनमिच्छं अतएव  
अदृष्टं ज्ञानेन्द्रियाविषयं यस्माददृष्टं तस्मात् अव्यवहार्यं अर्थकियारहितं  
अग्राह्यं कर्मेन्द्रियैः ग्रहणाद्ययोग्यं अलक्षणं अलिङ्गं अननुमेयमित्यर्थः  
अतएव अचिन्त्यं मननायोग्यं अतएव अव्यपदेश्यं शब्दैर्व्यपदेश्यमशक्यं  
एकात्म्यप्रत्ययसारं जाग्रदादिस्थानेष्वेक्यमात्मैक्यव्यभिचारी यः प्रत्य-  
यस्तेनानुसरणीयं प्रपञ्चोपशमं जाग्रदादिस्थानधर्माभावविशिष्टं अतएव  
शान्तं अविक्रियं शिवं परिशुद्धं परमानंदबोधरूपं अद्वैतं भेदविकल्पर-  
हितं चतुर्थं तुरीयं मन्यन्ते सः आत्मा सः विज्ञेयः प्रतीयमानसर्पभू-  
च्छिद्रदंडादिव्यतिरिक्ता यथा रज्जुस्तथा ज्ञेयः ॥ ७ ॥

अर्थ—[ आतां क्रमाप्रमाणे चवथ्या पादाचें वर्णन करितो. ] तुरीय हा

आकाराचा चवथा पाद आहे. तो तैजसाहून निराळा आहे. तो विश्वा-  
हून निराळा आहे. जाग्रत व स्वप्न ह्या दोन अवस्थेंच्या मधल्या अवस्थेंत  
असणारा नव्हे. तो सुषुप्ति अवस्थेंत असलेल्या प्राज्ञाहून भिन्न आहे. ए-  
काच वेळां सर्वे विषय जाणणाऱ्याहून तो भिन्न आहे. तो अचेतन नाही.  
ह्मणून तो ज्ञानेंद्रियांनीं ज्ञान होण्यासारखा नाही. त्याच्या विषयीं व्यवहार  
करितां येत नाही. हात पाय इत्यादि कर्मेन्द्रियांनीं त्याचें ग्रहण इत्यादि  
व्यापार करितां येत नाही. तो अनुमानांनीं जाणण्यास योग्य नाही.  
ह्मणून त्याचें मनन करितां येत नाही. ह्मणून त्याच्याविषयीं शब्दांनीं  
उपदेश करणें अशक्य आहे. जाग्रत इत्यादि अवस्थांमध्ये हा एक  
आत्मा आहे अशी जी एकसारखी प्रतीति होते तिजवरून तो जाण-  
ण्यास योग्य आहे. जाग्रत इत्यादि अवस्थेंत असणारे धर्म त्याला  
नाहींत. ह्मणून तो विकाररहित आहे. तो पराकाष्ठेचा शुद्ध व  
ज्ञानानंस्वरूप आहे. भेदसंबंधी जे विकल्प ते त्याच्यामध्ये नाहीत.  
तो आत्मा आहे. जशी दोरीवर भाषणारा सर्व किंवा बौळ किंवा  
काठी ह्याहून दोरी निराळी आहे तसा तुरीय हा भासमान सर्व जगताहून  
निराळा आहे ॥ ७ ॥

**इतरीका-** चतुर्थ पादमात्मन आह ॥ नांतःप्रज्ञमिति ॥ अंतः-  
प्रज्ञं अंतः प्रज्ञापयतीति अंतःप्रज्ञः स्वामार्थप्रदर्शकः स न इत्यर्थः बहिः-  
प्रज्ञं जाग्रदर्थप्रदर्शकः स न उभयतःप्रज्ञं बाह्यशब्दादिकं ज्ञापयन् स्व-  
मार्थाश्च प्रज्ञापयतीति उभयतःप्रज्ञं स न प्रज्ञानयनं धनं अज्ञानावृतं  
सुप्तं जीवस्वरूपं तदज्ञानं वा प्रज्ञापयतीति स न प्रज्ञं प्रकर्षेण ज्ञापयात्  
मानसवासनामयं ध्येयं वस्त्विति स न ॥ तर्हि किन्निर्व्यापारमेव चतुर्थ  
रूपं नेयाह ॥ नाप्रज्ञमिति ॥ अप्रज्ञं अप्रज्ञापकं न मुक्तानां स्वयोग्य-  
ज्ञानप्रदानरूपव्यापारकर्तृत्वर्थः अदृष्टं यथा विश्वादिरूपत्रयं बाह्याभ्यं-  
तरपदार्थज्ञापनतद्व्यवहाररूपकार्यलिङ्गेन अनुमीयते तथा न अव्य-  
वहार्यं अप्राह्यं मुक्तिविना तद्रूपविषयकग्रहणव्यवहारयोरभावः इति  
भावः अलक्षणं जाग्रदादिप्रवृत्तिरूपानुमापकरहितं अतएव अचिंत्यं  
स्वयं चिंतितुमशक्यं अव्योदेश्यं परंप्रति व्यपदेशुं कथयितुमशक्यं  
ऐकार्थ्यप्रत्ययसारं एकः प्रधानः आत्मा पूर्णः एकश्चासावात्मा-

च एकात्मा स एव ऐकात्म्यं प्रत्यगो ज्ञानरूपाः सार आनंदरूपः प्रत्ययश्चासौ सारश्च प्रत्ययसारं एकात्म्यश्चासौ प्रत्ययसारश्च एकात्म्य-प्रत्ययसारः तं प्रपंचोपशमं प्रपंचः व्याप्तः सचासौ उपशमश्च उःकृष्टसुखरूपश्चेति प्रपंचं उपशमयति नाशयतीति वा शांतं शिवं कल्याणकरं अहंकारं अहंममतादिमिथ्याभ्यवसायनिवर्तकं एतादृशं परमात्मनः चतुर्थं पादं ब्रह्मादयः विद्वांसः मन्वन्ते । सः चतुरूपो यः आत्मा सः विज्ञेयः चतुर्विधतया मुमुक्षुभिर्ज्ञेयः ॥ ७ ॥

अर्थ-[परमात्म्याचें प्रणवानें दर्शविलेले चवथें रूप सांगतो.] तें चवथें रूप अतःप्रज्ञ ह्यणजे स्वप्नांतील पदार्थ दाखविणारें नव्हे, बहिः प्रज्ञ ह्यणजे जाग्रत अवस्थेतील पदार्थ दाखविणारें नव्हे, उभयतःप्रज्ञ ह्यणजे बःहेरील पदार्थ दाखवून स्वप्नांतील पदार्थ दाखविणारें असें नव्हे, प्रज्ञानघन ह्यणजे अज्ञानानें झांकलेल्या ह्यणजे निजलेल्या जीवास आपले स्वरूप व अज्ञान दाखविणारें असें नव्हे, प्रज्ञ ह्यणजे ध्यानाच्या वेळीं वासनामय पदार्थ दाखविणारें असें नव्हे. [ तर तें चवथें रूप व्यापाररहित आहे कीं काय हें सांगतो.] अप्रज्ञ ह्यणजे कांहीं एक न जाणविणारें असेंही नव्हे, म्हणजे मुक्तांस आपआपल्या योग्यतेप्रमाणें ज्ञान देण्याचा व्यापार करणारें असें आहे, अदृष्ट ह्यणजे जपें विश्वादि तीन रूपें वाहेरील व आंतील पदार्थ जाणविण्यावरून अनुमित केलीं जातात तसें नव्हे, अव्यवहार्य म्हणजे मुक्तीवांचून व्यवहार न होण्याजोगें, अप्राज्ञ ह्यणजे मुक्तीवांचून ज्ञान न होण्याजोगें, अलक्षण ह्यणजे जाग्रतादिक अवस्थेत जीवांना प्रवृत्ति करणें हें विश्वादिक रूपांचें अनुमान करण्यास जसें कारण आहे तसें ज्याचें अनुमान करण्यास कारण नाही असें, म्हणून अचित्य म्हणजे स्वतः चिंतन करण्यास अशक्य, अव्यवदेश्य म्हणजे दुसऱ्याला सांगण्यास अशक्य, एकात्म्यप्रत्ययसार म्हणजे मुख्य पूर्णज्ञानरूप व आनंदरूप असें, प्रपंचोपशम म्हणजे व्याप्त असून सुखरूप असें ( किंवा प्रपंचाचा नाश करणारा असें ), शांत, कल्याणकारक, अहंकार व ममता इत्यादिक खोच्या समजुती नाहीसें करणारें, अशा प्रकारचें परमात्म्याचें चवथें रूप आहे, असें ब्रह्मादिक विद्वान् मानतात. चार रूपा-

नीं युक्तं असा तो परमात्मा आहे. मुक्तीची इच्छा करणारांनी तो जाणण्यास योग्य आहे ॥ ७ ॥

निवृत्तेः सर्वदुःखानामिशानः प्रभुरव्ययः । अद्वैतः सर्वभावानां  
देवस्तुर्यो विभुः स्मृतः ॥ १० ॥

अद्वैतटीका—अत्र एते श्लोकाः भवन्ति ॥ निवृत्तेरिति ॥ सर्वदुःखानां प्राज्ञतैजसविश्वलक्षणानां निवृत्तेः ईशानः तुरीय आत्मा प्रभुः तद्विज्ञाननिमित्तत्वाद्दुःखनिवृत्तेः दुःखनिवृत्तिं प्रति समर्थः अव्ययः न व्यति स्वरूपान्नव्यभिचरतीति । सर्वभावानां रज्जुसर्पवन्मृषात्वात् अद्वैतः श्रोतनात् देवः तुर्यः चतुर्थः विभुः व्यापी स्मृतः ॥ १० ॥

अर्थ—[ ह्याविषयी पुढील श्लोक आहेत. ] तुरीय आत्मा हा विश्व तैजस व प्राज्ञ ह्यांची दुःखे नाहीशी करण्याला समर्थ आहे, कारण त्याचे ज्ञान झाले असतां सर्व दुःखे नाहीशी होतात. त्याच्या स्वरूपांत कधीही बदल होत नाही. दोरीवर भासणाऱ्या सर्पाप्रमाणे सर्व पदार्थ खोटे असल्यामुळे तो अद्वितीय असून प्रकाशरूप सर्वव्यापी देव आहे ॥ १० ॥

द्वैतटीका—चतुर्थरूपस्वीकृतं संवादमाह ॥ अत्रैत इति ॥ अत्र तुरीयस्योक्तार्थ एते वक्ष्यमाणाः ब्रह्मदृष्टाः श्लोकाः संवादिनः भवन्ति इति । प्रपंचोपशममिःयादिनोक्ते सर्वाणिष्टनिवर्तकत्वादिरूपेभ्यं श्लोकमाह ॥ निवृत्तेरिति ॥ सर्वदुःखानां निवृत्तेः कारणं ईशानः ईशान् मुक्तान् आनिति प्रयतोति प्रभुः स्वामी अव्ययः शश्वदेकप्रकारः अद्वैतः मिथ्याज्ञाननिवर्तकः सर्वभावानां सर्वजीवानां देवः प्राप्यः तुर्यः चतुर्थः विभुः समर्थः मंत्रद्वारा ब्रह्मणा स्मृतः ॥ १० ॥

अर्थ—[ परमात्म्याच्या चवथ्या रूपाचा जो वर माहिमा सांगितला त्याविषयी श्लोक सांगतो. ] चवथ्या रूपाच्या सांगितलेल्या माहिम्याविषयी पुढे सांगितलेले ब्रह्मदेवाने पाहिलेले श्लोक संवादि (क्षणजे एकाच अर्थाचे) आहेत. [ मूर्च्छांत प्रपंचोपशम ह्या शब्दाने भगवान सर्व अनिष्टास नाहीसे करणारा आहे असे सांगितले. त्याच अर्थाचा

१ गत्यर्थात् दीव्यतेः कर्मणि घञप्रत्ययः

२ तुर्यः चतुर्थः चतुरश्रयतः त्रयक्षरलोपश्चेति चतुरश्ररायक्षरलोपे सिध्यति



श्लोक सांगतो. ] ( चवथा असा जो प्रणववाच्य परमात्मा तो ) सर्व दुःखांचा नाश होण्याच्या कारण, मुक्ताना प्रेरणा करणाऱा, ( सर्वांचा ) धनी, नेहमी एकसारखा असणारा, खोटें ज्ञान नाहीण करणाऱा, सर्व जीवांना प्राप्त करून घेणारा योगी, चवथा, समर्थ, असा आहे असे ब्रह्मदेवानें वर्णिलें आहे ॥ १० ॥

कार्यकारणबद्धौ तादृश्यते विश्वतैजसौ । प्रज्ञः कारणबद्धस्तु द्वौ तु तुर्ये न सिद्ध्यतः ॥ ११ ॥

अद्वैतटीका—-तुर्ययात्मावधारणार्थं विश्वादीनां सामान्यविशेषभावो निरूप्यते ॥ कार्येति ॥ तौ विश्वतैजसौ कार्यकारणबद्धौ कार्यं क्रियत इति फलभावः कारणं करोतीति बीजभावः तत्त्वाग्रहणान्यथाग्रहणाभ्यां बीजफलभावाभ्यां बद्धौ संगृहातौ इत्येते । प्रज्ञः तु कारणबद्धः बीजभावेनैव बद्धः तत्त्वाप्रतिबोधमात्रमेव हि प्राज्ञत्वे निमित्तं तौ द्वौ बीजफलभावौ तत्त्वाग्रहणान्यथाग्रहणे तुर्ये न सिद्ध्यतः न विद्येते न संभवतः इत्यर्थः ॥ ११ ॥

अर्थ—[ तुरीयाचें वास्तविक ज्ञान व्हावें म्हणून विश्व इत्यादिकाचे सामान्य व विशेष धर्म सांगतो. ] कार्य म्हणजे अन्यथा ज्ञान व कारण म्हणजे तत्त्वाचें अज्ञान ह्या दोहींनी युक्त असे विश्व व तैजस हे आहेत. प्राज्ञ हा केवळ तत्त्वाच्या अज्ञानानें युक्त आहे, कारण तत्त्वाचें अज्ञान हेंच प्राज्ञाचें स्थितौ कारण आहे. तत्त्वाचें अज्ञान व अन्यथा ज्ञान हीं तुरीयाचें ठिकाणीं संभवत नाहीत. ॥११॥

द्वैतटीका—नांतःप्रज्ञं न बहिःप्रज्ञमिति यत्तुरीयस्य विश्वादिरूपद्वयवैधर्म्यमुक्तं तत्र मंत्रमाह ॥ कार्येति ॥ तौ विश्वतैजसौ कार्यकारणबद्धौ इत्येते कार्यं अहंमतादिभ्रमः च कारणं अविद्या ताभ्यां बद्धः जीवनिष्ठतादृशबंधस्वामी विश्व इत्यर्थः तैजसस्तु अविद्याकार्यभूतउक्तरूपस्वामपदार्थभ्रमतरकारणाविद्याबद्धः जीवनिष्ठतादृशबंधस्वामीत्यर्थः प्राज्ञः तु कारणबद्धः तत्कारणाज्ञानरूपसुप्तिबद्धः सुप्तिबंधस्वामी तुर्ये द्वौ तु कार्यकारणबंधनियमनव्यापारः कारणबंधनियमनव्यापारो वा द्वावाप न सिद्ध्यतः न स्त इत्यर्थः ॥ ११ ॥

१ तथाच सूत्रं तदधीनत्वादर्थवदिति

२ तथाच सूत्रं न भेदादिति तत्र प्रत्येकमतद्वयत्वात् (अ० १ पा० २ सू० १२)

**अर्थ**—[ भ्रमः प्राज्ञ न ह्ये व बहिः प्राज्ञ न ह्ये अर्धे म्हेणुन विश्व व तैजस ह्या दोन रूपां प्रामून चवथ्या रूपाचा जो भिन्नपणा सांगितला ह्याविषयी मंत्र सांगतो. ] मो व माझे इत्यादि जे भ्रमरूप कार्य तें व त्याचें कारण अविद्या ह्या दोहोंनीं बद्ध म्हणजे जीवाचे ठिकाणी असलेल्या बंधनाचा नियमन करणारा विश्व आहे, आणि वासनामय स्वप्नदार्पणसंबंधी भ्रम व त्याचें कारण अविद्या ह्या दोहोंनीं बद्ध म्हणजे जीवाचे ठिकाणी असलेल्या बंधनाचा नियमन करणारा तैजस आहे. तर सांगितलेल्या दोन प्रकारच्या भ्रमांचें कारण अविद्यारूप जो सुषुप्ति तेंपेकळून बद्ध म्हणजे जीवाच्या ठिकाणी असलेल्या तशा बंधनाचा नियमन करणारा प्राज्ञ आहे. पूर्वीक्त कार्य व कारण ह्या दोहोंसंबंधी जो बंध त्याचें नियमन करण्याचा व्यापार व नुस्ता कारणसंबंधी जो बंध त्याचें नियमन करण्याचा व्यापार हे दोन्हीही व्यापार तुरीयाचे ठिकाणी नाहींत ॥ ११ ॥

**नात्मानं नापरान्श्चैव न सत्यं नपि चाऽनृतम् । प्राज्ञः किञ्चन संशेत्ति तुर्यं तत्तद्वदक सदा ॥ १२ ॥**

**अद्वैतगोप्य**—ननु कथं पुनः कारणबद्धत्वं प्राज्ञस्य तुरीये वा तत्वाग्रहणान्वयाग्रहणलक्षणौ बंधौ न सिध्यतः इत्यतः प्राज्ञस्य कारणबद्धत्वं तुरीयस्य कार्यकारणभ्रमसंसृष्टत्वं चाह ॥ नात्मानमिति ॥ **प्राज्ञः आत्मानं न च अपरान् न एव सत्यं न च अनृतं अपि न किञ्चन संशेत्ति** यथा विश्वतैजसी तथा आत्मविलक्षणमविद्यात्रिजप्रसूतं बाह्यं द्वैतं न किञ्चन संशेत्ति ततश्चासीत् अन्यथा ग्रहणत्रीजभूतेन तत्वाग्रहणेन तमसा बद्धो भवति । **तत् तुर्यं सदा सर्वदा सदैवक सर्वं च तत् तदक चेति** तस्मान्न तत्वाग्रहणलक्षणं बीजं तत्र तत्प्रसूनस्यान्यथाग्रहणास्याप्यतएवाभावः नाहि सवितरि सदा प्रकाशात्मके तद्विरुद्धमप्रकाशनं अन्यथाप्रकाशनं वा संभवति ॥ १२ ॥

**अर्थ**—[ आतां प्राज्ञाला अन्यथा ज्ञानाचा बंध कसा, व तुरीयाचे ठिकाणी तत्वाचें अज्ञान व अन्यथा ज्ञान हे दोन्ही बंध नाहींत हे कसे, अशी शंका आली असतां, प्राज्ञाला तत्वाच्या अज्ञानाचा बंध आहे व तुरीयाला अन्यथा ज्ञान व तत्वाचें अज्ञान ह्या दोहोंचा बंध नाहीं असे सांगतो. ] आत्मस्वरूपातून भिन्न व अविद्येच्या कारणाने उत्पन्न

झालेले अशा सर्व बाहेरील पदार्थांचें ज्ञान जसें विश्व व तैजस ह्यांना होतें तसें प्राज्ञाला होत नाही. म्हणून अन्यथाज्ञान उत्पन्न करणारें असें जें तत्वाचें अज्ञान तेवढ्यानेच तो बांधला गेला आहे. तुरीयाला नेहमीं सर्व वस्तूंचें पूर्ण ज्ञान होतें. अन्यथा ज्ञानाचें कारण असें जें तत्वाचें अज्ञान तें तुरीयाचें ठिकाणीं नाही, ह्मणून तत्वाच्या अज्ञानापामून उत्पन्न होणारें अन्यथा ज्ञानही त्याच्या ठिकाणीं नाही. ह्यास उदाहरण, नेहमीं प्रकाशणाच्या सूर्याच्या ठिकाणीं प्रकाशित नसणें किंवा भलत्या रीतीनें प्रकाशणें संभवत नाही ॥ १२ ॥

**द्वैतटीका**—न प्रज्ञानघनं नाप्रज्ञमित्युक्तप्राज्ञवैधर्म्ये मंत्रमाह ॥नात्मानमिति॥ प्राज्ञः आत्मानं स्वस्वरूपं न संवेत्ति न संवेदयेत् सखं न संवेदयेत् अमृतं अपि च मोक्षमपि च न संवेदयेत् अपरांश्चैव जीवस्वरूपसुखकालाज्ञानानिविना अन्यत् किंचन किमपि न संवेदयेत् तुरीयं सदा सर्वदा तत्सर्वदृक् मुक्तौ तत्तद्योग्यं तत्सर्वं प्रदर्शयतीति ॥ १२ ॥

अर्थ—[ प्रज्ञानघन नव्हे व अप्रज्ञ नव्हे असें ह्मणून प्राज्ञापामून तुरीयाचे जे भिन्नधर्म सांगितले त्याविषयीं मंत्र सांगतो. ] प्राज्ञ हा आपलें स्वरूप जाणवीत नाही, सत्य जाणवीत नाही, आणि मोक्षही जाणवीत नाही, व दुसरे कांहींच जाणवीत नाही. जीवस्वरूप, सुख, काल, व अज्ञान ह्याशिवाय कांहीं जाणवीत नाही. तुरीयरूप नेहमीं मुक्तिकालीं जीवांना आपआपल्या योग्यतेप्रमाणें सर्व दाखवितें ॥ १२ ॥

**द्वैतस्याग्रहणं तुल्यमुभयोः प्राज्ञतुर्ययोः । बीजनिद्रायुतः**

**प्राज्ञः सा च तुर्येन विद्यते ॥ १३ ॥**

**अद्वैतटीका**—द्वैताग्रहणस्य तुल्यत्वात्कारणबद्धत्वं प्राज्ञस्यैव न तुरीयस्येति शंकायामाह ॥द्वैतस्येति॥ उभयोः प्राज्ञतुर्ययोः द्वैतस्य अग्रहणं तुल्यं प्राज्ञः बीजनिद्रायुतः तच्चाप्रतिबोधरूपनिद्रायुक्तः

सैव च विशेषप्रतिबोधप्रसवस्य बीजं सा बीजनिद्रा च तुर्ये न विद्यते अतो न कारणबंधस्तस्मिनित्यभिप्रायः ॥ १३ ॥

अर्थ—[ प्राज्ञ व तुरीय ह्या दोहोंनाही अन्यथाज्ञान नाही, असे असतां प्राज्ञाला तत्वाचे अज्ञानाचा बंध कां आहे व तो बंध तुरीयाला कां नाही अशी शंका आल्यास तिचे उत्तर सांगतो. ] अन्यथाज्ञान नसणें हें प्राज्ञ व तुरीय ह्या दोहोंनाही सारखें आहे. परंतु प्राज्ञाला अन्यथा ज्ञानाचें कारण असें जें तत्वाचें अज्ञान त्याचा बंध आहे. ह्याच कारणामुळे प्राज्ञाला तत्वाचें ज्ञान होत नाही. तुरीयाला तत्वाचें ज्ञान होतें, म्हणून त्याला तत्वाच्या अज्ञानाचा बंध नाही असें जाणावें ॥ १३ ॥

द्वैतटीका—शिवमद्वैतमिति तुरीयस्य यत् मिथ्याज्ञाननिवर्तकत्वमुक्तं तत्प्राज्ञस्यापि सममिति वदन् ततस्तुरीयस्य वैलक्षण्यांतरमाह ॥ द्वैतस्येति ॥ द्वैतस्य देहगेहादौ स्वातंत्र्यस्य अग्रहणं ग्रहणाहेतुत्वं देहगेहादौ स्वातंत्र्यभ्रमाजनकत्वमिति यावत् उभयोः प्राज्ञतुरीययोः तुल्यं समं । प्राज्ञः बीजनिद्रायुतः देहगेहादौ स्वातंत्र्यबुद्धिबीजभूता मूलाविद्या बीजनिद्रा तथा युक्तः तद्युतत्वप्रदः । सा च बीजनिद्रापि तुर्ये न विद्यते ॥ १३ ॥

अर्थ—[ पूर्वी तुरीयरूप मिथ्याज्ञान नाहीसं करतें असें जें सांगितलें तें प्राज्ञरूपासही लागू आहे असें आतां सांगून प्राज्ञ व तुरीय ह्यांच्या मधाल आणखी दुसरा एक भेद सांगतो. ] शरीर, घर, इत्यादिकांवर माझे स्वातंत्र्य आहे, असा भ्रम उत्पन्न न करणें हा धर्म प्राज्ञ व तुरीय ह्या दोहों रूपांस सारखाच आहे. प्राज्ञरूप हें, शरीर घर इत्यादिकांवर माझे स्वातंत्र्य आहे असा भ्रम उत्पन्न होण्याला कारण जें अज्ञान तेणेंकरून युक्त असें जीवाला करतें. परंतु तुरीयरूप तसें करीत नाही ॥ १३ ॥

स्वप्ननिद्रायुतावाद्यौ प्राज्ञस्त्वस्वप्ननिद्रया । न निद्रां नैव  
च स्वप्नं तुय्ये पश्यन्ति निश्चिताः ॥ १४ ॥

अद्वैतटीका—कार्यकारणबद्धौ तावित्यादिश्लोकोक्तमर्थमनुभवावष्टं-  
भेन प्रपंचयति ॥ स्वप्नेति ॥ आद्यौ विश्वतैजसौ स्वप्ननिद्रायुतौ  
स्वप्नः रज्वां सर्प इवान्यथाग्रहणं तत्त्वाप्रतिबोधलक्षणा निद्रा ताभ्यां  
युतौ प्राज्ञः तुअस्वप्ननिद्रया स्वप्नवर्जितः केवल्यैव निद्रया युतः ।  
निश्चिताः ब्रह्मविदः तुय्ये निद्रां च स्वप्नं न एव पश्यति सवितरि  
तम इव विरुद्धत्वात् ॥ १४ ॥

अर्थ—[ विश्व व तैजस हे दोघे तत्त्वाचें अज्ञान व अन्यथा-  
ज्ञान ह्यांनीं बांधले गेले आहेत असें जें पूर्वी सांगितलें तें अनुभव  
दाखवून स्पष्ट करितो. ] दोरीच्या ठिकाणीं सर्पाचा भास होतो  
अशा प्रकारचें जें अन्यथाज्ञान तें स्वप्न होय. तत्त्वाचें अज्ञान ही  
निद्रा होय. विश्व व तैजस ह्या दोहोंना स्वप्न व निद्रा हीं दोन्ही  
आहेत. प्राज्ञाला निद्रा मात्र आहे. जसा सूर्याचें ठिकाणीं अंधार  
नाहीं, तसा तुरीयाचें ठिकाणीं स्वप्न व निद्रा हीं दोन्ही नाहींत.  
असें ज्ञानी समजतात ॥ १४ ॥

द्वैतटीका—प्रकारांतरेण विश्वादेः साधर्म्यवैधर्म्ये आह ॥ स्वप्न-  
निद्रेति ॥ स्वप्ननिद्रायुतौ स्वप्नेत्युपलक्षणं जाग्रत्स्वप्नभ्रमाभ्यां तद्धेतुनि-  
द्राशब्दिताऽविद्यया च युतौ बद्धौ तदुभयबंधनियामकौ आद्यौ वि-  
श्वतैजसौ । प्राज्ञः तु अस्वप्ननिद्रया द्विविधभ्रमांविना केवलाऽविद्यया  
युक्तः तन्मात्रबंधस्वामीत्यर्थः । निश्चिताः सम्यक् निश्चयवंतः संतः  
तुय्ये तुय्यरूपे निद्रां निद्राकृतबंधस्वामित्वं न पश्यन्ति जानन्ति च  
स्वप्नं द्विविधभ्रमहेतुत्वं न एव पश्यन्ति ॥ १४ ॥

अर्थ—[ विश्वादिक चार रूपांचा सारखेपणा व भिन्नपणा दुसऱ्या  
प्रकारे सांगतो. ] जागृत व स्वप्न ह्या दोन अवस्थेंतील (घरदार इ-  
त्यादिक माझे आहे असें वाटणें ह्या) भ्रमानें व त्या भ्रमाच्या कारणी-

भूत अज्ञानानें जीव बांधलें गेले आहेत. त्या बंधनाचें नियमन करणारे असे विश्व व तैजस हे आहेत. प्राज्ञ तर केवळ अज्ञानाच्या बंधनाचा नियमन करणारा आहे. जाग्रत व स्वप्न ह्या दोन अवस्थेंतील भ्रमापासून होणाऱ्या बंधनाचें नियमन करणें व त्यास कारणीभूत अशा अज्ञानापासून होणाऱ्या बंधनाचें नियमन करणें हे दोन्ही धर्म तुरीयरूपामध्ये नाहींत, असें ज्ञानी समजतात ॥ १४ ॥

अन्यथा गृह्यतः स्वप्नो निद्रातत्त्वमजानतः । विपर्यासे तयोः क्षीणे तुरीयं पदमश्नुते ॥ १५ ॥

अद्वैतटीका—कदा तुर्ये निश्चितो भवतीत्याह ॥ अन्यथेति ॥ अन्यथा गृह्यतः स्वप्नजागरितयोरन्यथा रज्वां सर्प इव तत्त्वं गृह्यतः स्वप्नः भवति तत्त्वं अजानतः निद्रा तिसृष्ववस्थासु तुल्या स्वप्ननिद्रयोस्तुल्यत्वाद्विश्वतैजसयोरेकराशित्वं अन्यथा ग्रहणप्राधान्याच्च गुणभूता निद्रेति तस्मिन् विपर्यासः स्वप्नः तृतीये तु स्थाने तत्त्वाज्ञानलक्षणा निद्रैव केवला विपर्यासः । तयोः कार्यकारणस्थानयोरन्यथाग्रहणाग्रहणलक्षणे विपर्यासे कार्यकारणबंधरूपे परमार्थतत्त्वप्रतिबोधतः क्षीणे सति तुरीयं पदं अश्नुते तदोभयलक्षणं बंधरूपां तत्रापश्यन् तुरीये निश्चितो भवतीत्यर्थः ॥ १५ ॥

अर्थ—[ तुरीयाचें पक्कें ज्ञान केव्हां होतें तें सांगतो. ] जागेपणी व स्वप्नकालीं जसा दोरीवर सर्पाचा भास होतो, तशा प्रकारें भलत्या रीतीनें तत्व जाणणाऱ्याला स्वप्न होतें ( ह्मणजे तुरीयाचें ज्ञान होण्याला प्रतिबंध करणारी अशी अन्यथाज्ञानरूप विपरीत स्थिति प्राप्त होते. ) तत्व न जाणणाऱ्याला निद्रा होते ( ह्मणजे तत्वाचें अज्ञान असणें अशा प्रकारची विपरीत स्थिति प्राप्त होते. ) ही निद्रा ( ह्मणजे तत्वाचें अज्ञान ) जागृत, व स्वप्न सुषुप्ति ह्या तिन्ही अवस्थांनासारखी आहे. विश्व व तैजस ह्या उभयतांना स्वप्न व निद्रा हीं दोन्ही सारखींच असल्यामुळें ते एकाच वर्गांत

येतात. विश्व व तैजस ह्या दोन अवस्थेंत अन्यथाज्ञानाचें प्राबल्य असून निद्रा ही गौण आहे, ह्यणून ह्या दोन अवस्थेंत स्वप्न ( ह्यणजे अन्यथाज्ञान ) हीच विपरीत स्थिति आहे. तिसऱ्या ( ह्यणजे सुषुप्ति ) अवस्थेंत निद्रा ( ह्यणजे तत्वाचें अज्ञान ) हीच विपरीत स्थिति आहे. कार्याचें स्थान ( ह्यणजे विश्व व तैजस ) व कारणाचें स्थान ( ह्य० प्राज्ञ ) ह्या दोहोंच्या, अन्यथाज्ञान व तत्वाचें अज्ञान ह्या दोन विपरीत स्थिति, परमार्थातील तत्वाच्या ज्ञानानें नाहींसा झाल्या ह्यणजे तुरीयाचें ज्ञान होतें; ह्यणजे त्यावेळीं ( कार्य व कारण असे) दोन प्रकारचे बंध तुरीयाला नाहींत असें ज्ञान होऊन तुरीयाचें पक्कें ज्ञान होतें ॥ १९ ॥

**द्वैतटीका**—एवंविधतुरीयरूपस्य दर्शनप्राप्ती कदा भवेतामित्य-  
ताह ॥ अन्यथेति ॥ अन्यथा गृह्यतः देहगेहादौ भगवदधीने स्वाधी-  
नतां जानतः स्वप्नः मिथ्याज्ञानरूपभ्रमपरंपरा भवति । तत्त्वं भगवतः  
स्वातंत्र्यादिरूपं तत्त्वं अजानतः निद्रा मूला ऽविद्याबंधः भवति ।  
तयोः निद्राभ्रमयोः विपर्यासे आवर्तने क्षीणे सति तुरीयं पदं  
चतुर्थं रूपं अश्रुते साक्षात्कारद्वारा प्राप्नोति ॥ १९ ॥

**अर्थ**—[ अशा प्रकारच्या तुरीयरूपाचें दर्शन व प्राप्ति केव्हां हो-  
ईल हें सांगतों. ] भगवंताच्या स्वाधीन असलेल्या घर, शरीर इत्या-  
दिकांवर माझे स्वातंत्र्य आहे असें मानणाऱ्यास सतत भलतें ज्ञान हो-  
त जातें. त्यांवर भगवंताचें स्वातंत्र्य आहे असें न जाणणारा अज्ञा-  
नानें बांधला जातो. भ्रम व अज्ञान ह्यांचा पडदा नाहींसा झाला  
ह्यणजे तुरीयरूपाचा साक्षात्कार होतो ॥ १९ ॥

अनादिमायया सुप्तो यदा जीवः प्रबुध्यते । अजमनिद्र-  
मस्वप्नमद्वैतं बुध्यते तदा ॥ १६ ॥

**अद्वैतटीका**—कदा तत्त्वप्रतिबोधो विपर्यासक्षयहेतुर्भवतीत्यपेक्षा-  
यामाह ॥ अनादीति ॥ यः अयं संसारी जीवः सः अनादिमायया

उभयलक्षणेन तत्राप्रतिबोधरूपेण बीजात्मना अन्यथाग्रहणलक्षणेन च अनादिकालप्रवृत्तेन मायालक्षणेन स्वप्नेन ममायं पिता पुत्रोयं नप्ता क्षेत्रं पशवोऽहमेषां स्वामी सुखी दुःखी क्षयितोहमनेन वर्धितश्चानेनेत्येवं प्रकारान् स्वप्नान् स्थानद्वयेपि पश्यन् सुप्तः यदा वेदांतार्थतद्वाभिज्ञेन परमकारुणिकेन गुरुणा त्वमेवं हेतुफलात्मको नासि किंतु तत्त्वमसीति प्रतिबोध्यमानः तदा एवं प्रबुध्यते । तदा अजं बाह्याभ्यंतरसर्वभावविकारवर्जितं अनिद्रं अविद्यातमोबीजनिद्रारहितं अस्वप्नं अद्वैतं तुरीयं बुध्यते ॥ १६ ॥

अर्थ—[ विपरीत ज्ञानाचा नाश करणारे अशा प्रकारचे तत्वज्ञान केव्हा होतें हें सांगतो. ] हा संसारांत असलेला जीव, तत्वाचे अज्ञान व अन्यथाज्ञान ह्या अनादि कालापासून चालत आलेल्या मायारूप स्वप्नाच्या कारणाने हा माझा बाप, हा मुलगा, हा नातु, हें शेत, हे पशु, मी ह्यांचा मालक, मी सुखी, मी दुःखी, मी क्षीण झालों, मी अमुक गोष्टीने वाढलों, अशा मिथ्या गोष्टी जागृत अवस्थेंत व स्वप्न अवस्थेंत पहात पहात निद्रित झाला असतां, वेदांताच्या अर्थीचें तत्व जाणणारा व परम दयाळु असा गुरु भेटून त्यानें, तूं कार्य (ज्ञानं अन्यथाज्ञान) व कारण (ज्ञानजे तत्वाचें अज्ञान) ह्यांनीं बद्ध झालेला नसून तूं ब्रह्मच आहेस, असा उपदेश केला ह्यणजे त्यास तत्वज्ञान होतें. मग बाहेरील व आंतील सर्व विकारानें रहित, अविद्येपासून उत्पन्न झालेल्या अज्ञानाचें बीजरूप निद्रा प्यास नाही, स्वप्नरहित, अद्वितीय, अशा तुरीयाचें ज्ञान होतें ॥ १६ ॥

द्वैतटीका—निद्राभ्रमयोरावर्तनजयः केन स्यात् यस्य क्षयेण भगवदपरोक्षधीरित्यतो भगवत्प्रसादेन प्रबुध्यते इत्याह ॥ अनादीति ॥ अनादिमायया सुप्तः जीवः यदा प्रबुध्यते भगवानेव स्वतंत्रः अन्यत् सर्वं तदधीनं इत्यादिज्ञानवान् भवति तदा अजं जननादिदोषहीनं अनिद्रं अस्वप्नं विश्वादिरूपत्रयव्यापाराप्रवर्तकं अद्वैतं मिथ्याज्ञाननि-



वर्तकं सर्वानिष्टनिवर्तकमिति यावत् भगवंतं बुध्यते साक्षात्करोति ॥ १६ ॥

अर्थ—[ जेणे करून भ्रम व त्याचे कारण अज्ञान ह्यांचा नाश होऊन भगवंताचे प्रत्यक्ष ज्ञान होईल अशा प्रकारे त्यांचा नाश कशाचे होईल असे विचारल्यास भगवंताच्या रूपेणे होईल असे सांगतो. ] अनादिकालापासून अज्ञानांत पडलेला जीव ज्यावेळीं भगवान् मात्र स्वतंत्र आहे आणि बाकीचे सर्व त्याच्या स्वाधीन आहे असे जाणतो, त्यावेळीं तो जन्ममरणरहित, विश्व, तैजस व प्राज्ञ हीं तीन रूपे जीवाकडून जे व्यापार करवितात ते न करविणारा, मिथ्याज्ञान इत्यादिक सर्व अनिष्टे नाहीशीं करणारा अशा भगवंताला प्रत्यक्ष जाणतो ॥ १६ ॥

प्रपञ्चो यदि विद्येत निवर्त्तेत न संशयः । मायामात्रमिदं  
द्वैतमद्वैतं परमार्थतः ॥ १७ ॥

अद्वैतटीका—प्रपंचनिवृत्त्या प्रतिबुध्यते चेत् प्रपंचे ऽनिवृत्ते कथमद्वैतमित्यत आह ॥ प्रपंच इति ॥ यदि प्रपंचः विद्येत रज्वां सर्प इव कल्पितत्वात् न तु स विद्यते विद्यमानश्चेत् निवर्त्तेत अत्र न संशयः न हि रज्वां भ्रान्तिबुध्या कल्पितः सर्पो विद्यमानः सन् विवेकतो निवृत्तः नैव माया विना प्रयुक्ता माया तद्दर्शनां चक्षुर्ब्रह्मापगमे विद्यमानासती निवृत्ता तथा इदं प्रपंचाख्यं द्वैतं मायामात्रं रज्जुवत् मायाविवत् अद्वैतं परमार्थतः तस्मान्न कश्चित् प्रपंचः प्रवृत्तो निवृत्तो वास्तीत्यभिप्रायः ॥ १७ ॥

अर्थ—[ प्रपंच नाहीसा झाल्यावर जर तत्त्वज्ञान होतें तर प्रपंच नाहीसा होण्यापूर्वी अद्वैत सिद्धि कशी होईल, अशी शंका मनांत आणून निवारण सांगतो. ] दोरीच्या ठिकाणी जो सर्प भासतो तो जसा खरा नाही तसा हा प्रपंच खरा नाही. जर प्रपंच खरा असल तर तो नाहीसा होणार ह्यांत संशय नाही. कारण दोरीच्या ठिकाणी जो सर्प भासतो तो पूर्वी खरा असून नंतर ज्ञानाने नाहीसा

झाला असें ह्मणवत नाही. तसेंच एकादा गारोडी जी माया उत्पन्न करितो ती पूर्वी असून पाहणाऱ्यांचें डोळ्यावरील भुरळ निवारल्यावर नाहीशी झाली असें ह्मणवत नाही. ह्याप्रमाणें प्रपंचरूप द्वैत खोटे असून अद्वैतच खरें आहे. ह्यावरून प्रपंच पूर्वी असून नंतर तो नाहीसा होतो असें समजूं नये ॥ १७ ॥

**द्वैतटीका**—ननु देहगेहादौ स्वस्वामिसंबंधरूपबंधस्य जीवरूपस्येव स्वाभाविकत्वेन निवृत्ययोगात् विपर्यासे तयोः क्षीण इत्युक्तिः किमर्थमित्यतो नायं स्वाभाविक इत्याह ॥ प्रपंचइति ॥ प्रपंचः देहगेहादौ स्वस्वामिसंबंधादिरूपो बंधः स्वातंत्र्येण नास्त्येव पराधीनोपि विद्येत विद्यते इति यद्यंगीक्रियते तर्ह्यपि परमार्थतः परमश्चासौ अर्थश्च परमार्थः उत्तमोऽर्थः भगवान् तस्मात्परमार्थतः परमेश्वरप्रसादादिति यावत् निवर्तेत निवर्तत इत्येव न संशयः । अनादितो ऽनुवृत्तस्य देहादौ स्वीयत्वज्ञानरूपभ्रमस्य कथं निवृत्तिरित्यत आह ॥ मायेति ॥ अद्वैतं महद्भिर्यथावत्तया ज्ञातं ब्रह्मादिवस्तुजातं द्वैतं अज्ञैर्द्वितीयेन प्रकारेण ज्ञातं तद्वैपरीत्येन ज्ञातं इदं तच्च मिथ्याज्ञानं तेषां मायामात्रं मायया भगवदिच्छया मात्रं निर्मितं जातं तथा च तादृशमिथ्याज्ञानस्यानादितो ऽनुवृत्तस्यापि ईश्वरेच्छया जातत्वेनास्वाभाविकत्वात् तत्प्रसादेन तन्निवृत्तिर्युक्ता इति भावः ॥ १७ ॥

**अर्थ**—[ जर घर, शरीर इत्यादिकांवर माझी मालकी आहे अशा प्रकारचें जीवाचें बंधन स्वाभाविक असेल तर तें बंधन कसें नाहीसें होईल अशी शंका आल्यास तें बंधन स्वाभाविक नाही असें सांगतां. ] घर, शरीर इत्यादिकांवर माझी मालकी आहे अशा प्रकारचा बंध स्वतंत्रपणानें नाहीच, दुसऱ्याचे स्वाधीन असा तो बंध आहे असें जरी मानलें, तरी परमेश्वराच्या प्रसादानें बंध नाहीसा होईलच ह्यांत संशय नाही. [ घर, शरीर, इत्यादिक माझीं आहेत हा भ्रम अनादि कालापासून चालत आला असल्यामुळें त्याचा नाश

कसा होईल हें सांगतां. ] मोठे ज्ञानी लोकांना ब्रह्मादिक पदार्थांचे झालेलें यथार्थ ज्ञान आणि अज्ञानी लोकांना त्या पदार्थांचें झालेलें भ्र-  
लंतं ज्ञान हीं दोन्ही ईश्वराच्या इच्छेनें उत्पन्न झालीं आहेत. तेव्हां  
तशा प्रकारचें मिथ्या ज्ञान अनादि कालापासून चालत आलें आहे,  
तथापि तें ईश्वरइच्छेनें उत्पन्न झालें असल्या कारणानें स्वाभाविक  
नसून ईश्वराच्या रूपेनें त्याचा नाश होतो असें जें सांगितलें तें यो-  
ग्य आहे ॥ १७ ॥

विकल्पो विनिवर्त्तत कल्पितो यदि केनचित् । उपदेशा-  
दयं वादो ज्ञाते द्वैतं न विद्यते ॥ १८ ॥

अद्वैतटीका—ननु शास्ता शास्त्रं शिष्य इति विकल्पः कथं नि-  
वर्त्ततेत्यत आह ॥ विकल्प इति ॥ विकल्पः शास्त्रादिविकल्पः यदि  
केनचित् हेतुना तत्त्वज्ञानेन कार्येण हेतुतया कल्पितः विकल्पितः  
तथाप्यसौ बाधितः विनिवर्त्तत न तु तात्त्विकमद्वैतं विरोद्धमर्हति ।  
प्राक् प्रतिबोधादेव उपदेशात् उपदेशनिमित्तः अयं शिष्यः शास्ता  
शास्त्रमिति वादः ज्ञाते उपदेशकार्ये ज्ञाने निवृत्ते द्वैतं न विद्यते ॥ १८ ॥

अर्थ—[ प्रपंच मिथ्या आहे म्हणून तो जरी मुळीच नाही तरी  
गुरु, शिष्य व शास्त्र हा भेद कसा नाहीसा होईल अशी शंका म-  
नांत आणून समाधान सांगतो. ] गुरु शिष्य व शास्त्र हा भेद त-  
त्त्वज्ञान मिळविण्याला कल्पिला आहे, तर तोही भेद अद्वैतज्ञानानें  
नाहींसा होत असल्यामुळे अद्वैतसिद्धीस प्रतिबंध करूं शकत  
नाहीं. ज्ञान होण्याचे पूर्वी गुरूपदेश व्हावा म्हणून गुरु, शिष्य व  
शास्त्र असा भेद मानिला आहे. उपदेशानें ज्ञान झाल्यावर द्वैत  
टिकत नाही ॥ १८ ॥

द्वैतटीका—उक्तमेव पूर्ववाक्यार्थं विशदयन्नुपसंहरति ॥ विकल्प इति ॥  
देहगेहादौ स्वीयताभिमानादिनानात्मकबंधरूपः विकल्पः उक्तरीत्या  
ऽस्वाभाविकः यदि केनचित् अज्ञादिना कारणेन स्वाभाविकत्वेन कल्पि-

तः विकल्पितस्तर्हीपि उपदेशात् महतामुपदेशबलात् विनिवर्तेत निवर्तत एव । कः सतां वादो यदुपदेशान्नानाविधस्वातंत्र्यादिभ्रमनिवृत्तिरित्यत आह ॥ ज्ञातइति ॥ ब्रह्मणि यथावत् ज्ञाते सति द्वैतं शिवमद्वैतमित्युक्तव्युत्पत्त्या मिथ्याज्ञानं न विद्यते निवर्तते इति अयं सतां वादः ॥ १८ ॥ द्वितीयः खंडः ॥ २ ॥

अर्थ—[ पूर्वी जें सांगितलें तेंच स्पष्ट करून संपवितों. ] घर, शरीर इत्यादिकांवर माझी मालकी आहे अशा प्रकारचें बंधन पूर्वी सांगितल्याप्रमाणें अस्वाभाविक असून तें स्वाभाविक आहे असें जरी कोणी समजलें, तरी ज्ञानी लोकांच्या उपदेशानें तें बंधन नाहींसें होईल. [ ज्याच्या योगानें स्वातंत्र्यादिक नानाप्रकारचा भ्रम ना नाहींसा होतो असा साधूंचा उपदेश काय आहे तो सांगतों. ] परमेश्वरास यथार्थ रीतीनें जाणिलें असतां मिथ्या ज्ञान नाहींसें होतें हा साधूंचा उपदेश आहे ॥१८॥ ह्याप्रमाणें दुसरा खंड आहे ॥२॥

सोऽयमात्माऽध्यक्षरमोङ्कारोऽधिमात्रं पादा मात्रा मात्रा-  
श्च पादा अकार उकारो मकार इति ॥ ८ ॥

अद्वैतटीका—तत्त्वज्ञानसमर्थानां मध्यमानामुत्तमानां चाधिकारिणामध्यारोपापवादाभ्यां पारमार्थिकं तत्त्वमुपदिष्टमिदानीं तत्त्वग्रहणासमर्थानामधमाधिकारिणां आत्मध्यानविधानायाह ॥ सोयमिति ॥ अभिधेयप्रधान ओंकारश्चतुष्पादात्मेति व्याख्यातो यः सः अयं आत्मा अध्यक्षरं अध्यक्षरः अक्षरमधिकृत्याभिधानप्राधान्येन वर्ण्यमानः ओंकारः सोयं पादशः प्रविभज्यमानः अधिमात्रं मात्रामधिकृत्य वर्तत इति आत्मनो ये पादाः ते ओंकारस्य मात्राः च अकारः उकारः मकारः इति मात्राः पादाः ॥ ८ ॥

अर्थ—[ तत्त्वज्ञान होण्याविषयीं ज्यांच्या अंगीं सामर्थ्य आहे अशा उत्तम व मध्यम अधिकाऱ्यांना, अध्यारोप ( ह्मणजे जी वस्तु जाणावयाची असेल ती जाणण्याकरितां त्या वस्तूवर एखादा आरोप

करणे; जसे, चंद्राचें ज्ञान करून देण्याकरितां डोळा व चंद्र ह्यांच्या मध्ये असलेल्या झाडाच्या फांदीकडे बोट दाखवून हा चंद्र पहा ह्मणून सांगणें ) व अपवाद ( झणजे कोणत्या एका वस्तूचें ज्ञान करून देण्यास्तव तद्व्यतिरिक्त वस्तूचा निषेध करणें; जसे राम लक्ष्मण व सीता ह्या तिघांपैकीं रामाचें ज्ञान करून देण्यास्तव लक्ष्मण व सीता हे राम नाहींत असें दर्शविलें असतां बाकी राहिलेल्या रामाचें ज्ञान होतें ) ह्या दोहोंच्या योगानें तत्वज्ञान संबंधीं उपदेश केला. आतां ज्यांस तत्वज्ञान एकदम करून घेण्याची शक्ति नसेल अशा अल्प मतीच्या अधिकाऱ्यांनीं आत्म्याविषयीं कसा विचार करावा तें सांगतो. ] पूर्वीं आत्म्याचे चार पाद आहेत असें जें सांगितलें तें अर्थाच्या संबंधानें सांगितलें. आतां आत्म्याचा दर्शक जो ओंकार शब्द पूर्वीं सांगितला तो शब्द अ उ म ह्या तीन अक्षरांच्या संयोगानें झाला आहे. हीं तीन अक्षरे व पूर्वीं सांगितलेले विश्व, तैजस व प्राज्ञ हे तीन पाद अनुक्रमें एकच आहेत असें जाणावे ॥ ८ ॥

**ट्रैतटीका**—एवं समग्रोंकारप्रतिपाद्यस्यात्मनो विश्वादिरूपचतुष्टयं निरूप्य तेषां रूपाणामकारादिप्रणवांशप्रतिपाद्यत्वादिमहात्म्यं वक्तुमुक्तमनुवदति ॥ सो ऽयमात्मेति ॥ ओमित्याक्रियमाणतया ओंकारः ओंकारशब्दितः सः अयं चतुरात्मकत्वेनोक्त आत्मा अध्यक्षरं सर्वतोऽधिकं च तदक्षरमविनाशि च अधिमात्रं अधिका मात्रा अंशा यस्य तदधिमात्रं मात्राः. का इत्यत आह ॥ पादा मात्रा इति ॥ पादाः पद्यंत इति विश्वादिरूपाणि मात्राः च मात्राः पादाः अकारः अ इत्याक्रीयते आहूयते प्रतिपाद्यते इति अकारः विश्वः । उकारः तैजसः मकारः प्राज्ञः उभयव पूर्ववद्विग्रहो ज्ञेयः उपलक्षणं नादबोध्यस्तुरीयोपि नाद इति शेषो ग्राह्यः ॥ ८ ॥

अर्थ—[ येणेंप्रमाणें संपूर्ण प्रणवानें प्रतिपादन करण्यास योग्य अशा परमात्म्याची विश्वादिक चार रूपें सांगून तीं रूपें प्रणवाचे

अकारादि जे भाग आहेत त्यांनीं प्रतिपादन करण्यास योग्य आहेत इत्यादि त्या रूपांचा महिमा सांगण्यास्तव पूर्वी सांगितलेल्या महिम्याचें पुनः कथन करितो. ] ॐ ह्या शब्दानें प्रतिपादन करण्यास योग्य असा तो हा चार रूपांनीं वर्णिलेला आत्मा सर्वापेक्षां अधिक, नाश न पावणारा, व ज्याचे भाग श्रेष्ठ आहेत, असा आहे. पादाः ह्यणने विश्वादिक रूपां त्याच्या मात्रा ह्यणजे भाग आहेत; आणि मात्रा ह्यणजे परमात्म्याचे भाग हे पादाः ह्यणजे त्याची रूपां आहेत. अ ह्या वर्णानें प्रतिपादन केला जातो ह्यणून विश्व हा अकार आहे. उ ह्या वर्णानें प्रतिपादन केला जातो ह्यणून तैजस हा उकार आहे. म ह्या वर्णानें प्रतिपादन केला जातो ह्यणून प्राज्ञ हा मकार आहे. प्रणवाच्या नादानें प्रतिपादन केला जातो ह्यणून तुरीय हा नाद आहे ॥ ८ ॥

जागरितस्थानो वैश्वानरोऽकारः प्रथमा मात्राप्तेरादिम-  
त्त्वाद्वाप्नोति ह वै सर्वान् कामानादिश्च भवति य एवं  
वेद ॥ ९ ॥

अद्वैतटीका—तत्र विशेषनियमः क्रियते जागरितेति ॥ यः जागरितस्थानः वैश्वानरः सः ओंकारस्य अकारः प्रथमा मात्रा । केन सामान्येनेत्यत आह ॥ आप्तेरिति ॥ आप्तेः आप्तिः व्याप्तिः यथा अकारेण सर्वावाग्व्याप्ता तथा वैश्वानरेण जगत् । एवं च व्याप्तिरूपसादृश्येन विश्वाकारयोरेकत्वमारोप्यते किंच वाच्यवाचकयोरेकत्वमिति प्रागेवोक्तमतो नोभयोर्भेदः वा आदिमत्त्वात् आदिरस्य विद्यते यथा आदिमत् अकाराख्यमक्षरं तथैव वैश्वानरस्तस्मात्सादृश्यात् वा वैश्वानरस्याकारत्वं । वैश्वानराकारयोरेकत्वविदः फलमाह ॥ आप्नोतीति ॥ यः एवं वैश्वानराकारयोरेकत्वं वेद सः सर्वान् कामान् आप्नोति ह वै च आदिः महतां प्रथमश्च भवति ॥ ९ ॥

अर्थ—[ पूर्वी सांगितलेल्या मात्रा व पाद ह्यांच्याविषयी ( ह्यण-

मे कोणती मात्रा कोणता पाद आहे ह्याविषयी ) विशेष नियम सांगतो. ] जाग्रत् अवस्था ज्याचे स्थान आहे असा जो विश्व तो, ॐकाराची अकाररूप पहिली मात्रा आहे. [ ह्या दोहोंचा साधारण धर्म कोणता आहे तो सांगतो. ] ज्याप्रमाणे अकाराने सर्व ( वेदरूप ) वाणी व्यापिली आहे त्याप्रमाणे वैश्वानराने सर्व जग व्यापिले आहे. ह्याप्रमाणे विश्व व अकार ह्या दोहोंना सर्व व्यापकत्व हा धर्म साधारण असल्यामुळे त्या दोहोंना एक समजतात. आणखी पदार्थ व त्यांची नावे ही एकच असल्यामुळे अकाररूप मात्रा व वैश्वानर ह्या दोहोंमध्ये भेद नाही. ते दोन्ही एक आहेत असे ह्यणण्याल दुसरे एक कारण असे आहे की, जसे अकार हे अक्षर सर्व अक्षरांच्या प्रारंभी आहे, तसा वैश्वानर हा सर्वांच्या प्रारंभी आहे. [ वैश्वानर व अकार हे दोन्ही एकच आहेत असे जाणणाऱ्यास काय फल प्राप्त होते ते सांगतो. ] वैश्वानर व अकार हे दोन्ही एक आहेत असे जो जाणतो त्याचे सर्व मनोरथ पूर्ण होतात व तो मोठ्या मंडळांत पहिला होतो ॥ ९ ॥

द्वैतटीका—अवर्णप्रतिपाद्यं रूपं स्थानभेदोक्त्या निर्दिशति ॥ जागरितेति ॥ जागरितस्थानः प्रथमा मात्रा वैश्वानरः अकारः अ इत्याक्रियमाणः । वैश्वानरस्यावर्णवाच्यत्वे निमित्तद्वयमाह ॥ आप्तेरिति ॥ आप्तेः तत्तज्जीवयोग्यभोग्यविषयान् यापयति प्रापयति विश्व इति अ इत्युच्यते आदिमत्वात् वा प्राज्ञस्तैजसश्च आदी अस्येति आदिमान् तस्माद्वा अ इत्युच्यते । सुषुप्तौ स्वप्ने च प्राज्ञतैजसाभ्यां एकीभूतो विश्वः सुप्तेरुत्थाने प्राज्ञात् स्वप्नादुत्थाने च तैजसात् विभक्तः सन्दक्षिणाक्षिस्थानं आयातीति तयोरादितया विश्वस्य तदादिमत्वमिति भावः । यः अधिकारी एवं विश्वस्य अकारत्वं वेद अस्य वेदितुः विश्वः योग्यान् सर्वान् कामान् काम्यमानान् आप्नोति

प्रापयति । च विश्वः एवं वेदितुः आदिः भवति । आविर्भूत स्वरूप-  
तया मुक्तरूपेण ततो ज्ञानी उत्पद्यते इति तस्य अयं आदिः कारणं  
भवतीत्यर्थः । यद्वा यः एवं वेद सः ज्ञानी सर्वान् कामान् आ-  
प्नोति ह वै ॥ ९ ॥

अर्थ—[ अवर्णाने प्रतिपादन केलेल्या विश्वरूपाचे स्थानभेद सां-  
गून वर्णन करितो. ] डोळे ज्याचे स्थान आहे व जो पहिला भाग  
आहे असा वैश्वानर हा अ ह्या वर्णाने प्रतिपादन करण्यास योग्य  
आहे. [ विश्व ह्या रूपाचे अ वर्णाने प्रतिपादन करण्याची दोन का-  
रणे सांगतो. ] निरनिराळ्या जीवांना आपआपणास योग्य असे भो-  
ग प्राप्त करून देतो ह्मणून विश्वाला अ असे ह्मणतात. अथवा  
प्राज्ञ व तैजस हे विश्वाचे अगोदर असल्यामुळे तो आदिमान आहे,  
ह्मणून त्यास अ ह्मणतात. तात्पर्य असे आहे की, सुषुप्ति व स्वप्न  
ह्या दोन अवस्थांमध्ये विश्वाचे प्राज्ञ व तैजस ह्यांच्याशी ऐक्य  
होते, नंतर जागृत होण्याचे वेळी प्राज्ञ व तैजस या दोहोंपासून  
विश्व निराळा होऊन उजव्या डोळ्यांत येतो, तेव्हा विश्वाचे अगोदर  
प्राज्ञ व तैजस असल्यावरून त्यांच्या योगाने विश्व हा आदिमान  
( ह्मणजे ज्याचे अगोदर दुसरे आहेत असा ) आहे. जो अधिकारी  
विश्वाला अकारत्व आहे असे जाणतो त्याला विश्व योग्य असे सर्व  
इच्छित पदार्थ मिळवून देतो, आणि विश्व हा त्याचा आदि होतो,  
ह्मणजे आत्मस्वरूप प्रगट होऊन गुप्तरूपाने ज्ञानी विश्वापासून उ-  
त्पन्न होतो, ह्मणून विश्व हा त्याचा कारण आहे. अथवा जो ज्ञानी  
असे जाणतो त्याला सर्व इच्छित पदार्थ मिळतात. ॥ ९ ॥

स्वप्नस्थानस्तैजस उकारो द्वितीया मात्रोत्कर्षादुभयत्वा-  
द्वोत्कर्षति ह वै ज्ञानसन्ततिं समानश्च भवति नास्याब्र-  
ह्मवित्कुले भवति य एवं वेद ॥ १० ॥

अद्वैतटीका—द्वितीयपादस्य द्वितीयमात्रायाश्चैकत्वं व्यपदिश-



ति ॥ स्वप्नेति ॥ यः स्वप्नस्थानः तैजसः सः ओंकारस्य उकारः द्वि-  
 तीया मात्रा । केन सा साधर्म्येनेत्याह ॥ उत्कर्षादिति ॥ उत्कर्षात्  
 अकारादुत्कृष्ट इव ह्युकारस्तथा विश्वात्तैजसः उभयत्वात् वा यथा  
 अकारमकारयोर्मध्यस्थ उकारस्तथा विश्वप्राज्ञयोर्मध्ये तैजसः विद्वत्फ-  
 लमाह ॥ उत्कर्षतीति ॥ यः एवं वेद सः ज्ञानसंततिं विज्ञानसंततिं  
 उत्कर्षति ह वै वर्धयतीत्यर्थः च समानः तुल्यः भवति मित्रपक्ष-  
 स्येवं शत्रुपक्षाणामप्यप्रद्वेष्यो भवति । अस्य कुले अब्रह्मवित् न  
 भवति ॥ १० ॥

अर्थ--[ दुसरा पाद व दुसरी मात्रा ह्यांचें ऐक्य सांगतो. ]  
 स्वप्नावस्था ज्याचें स्थान आहे असा जो तैजस तो उंकाराची  
 उकाररूप दुसरी मात्रा आहे. [ ह्या दोहोंचा साधारण धर्म कोण-  
 ता आहे तो सांगतो. ] जसा अकारापेक्षां उकार उत्कृष्ट आहे,  
 तसा विश्वापेक्षां तैजस उत्कृष्ट आहे. अथवा जसा अकार व मकार  
 ह्या दोहोंच्या मध्ये उकार आहे, तसा विश्व व प्राज्ञ ह्या दोहोंच्या  
 मध्ये तैजस आहे. [ हें जाणणाऱ्यास फल सांगतो. ] तैजस व उ-  
 कार हे दोन्ही एक आहेत असें जो जाणतो त्याची ज्ञानसंतति  
 वाढते, आणि मित्राप्रमाणें शत्रूही त्याचा द्वेष करीत नाहींत.  
 त्याच्या कुलामध्ये ब्रह्म न जाणणारा असा कोणी होतनाहीं ॥१०॥

द्वैतटीका—को द्वितीयः पादः यदुकार इत्युक्त इत्यत आह  
 ॥ स्वप्नस्थानइति ॥ स्वप्नस्थानः द्वितीया मात्रा तैजसः उकारः उ-  
 इत्याक्रियमाणः । तैजसस्य उवर्णवाच्यत्वे निमित्त्यद्वयमाह ॥ उत्क-  
 र्षादिति ॥ उत्कर्षात् जाग्रदशायां विद्यमानदेहाभिमानात् उत्थाप्य  
 देहाभिमानं त्याजयित्वा स्वप्नमंडले जीवं कर्षतीत्युत्कर्षणाद्धेतोः उभ-  
 यत्वात् वा बाह्याज्ञप्तिरूपनिद्रां वासनामयविषयानुभवं च प्रयच्छ-

१. अकार हा विष्णु वाचक आहे व उकार हा शिववाचक आहे, आणि विष्णु-  
 पेक्षां शिव श्रेष्ठ आहे.

तीत्युभयहेतुत्वादिनिमित्तात्तैजसः उ इत्युच्यते । तथा वेदितुः फल-  
माह ॥ उत्कर्ष इति ॥ यः अधिकारी एवं निमित्तद्वययुक्ततया उ-  
कारवाच्यं तैजसं वेद स ज्ञानी ज्ञानसंहर्ति ज्ञानधारां ज्ञाननित्यत्व-  
मिति यावत् आप्नोति । देहबंधादात्मानं उत्कर्षति उद्धरति च उ-  
त्कृष्य समानः मानसहितः सर्वार्थमोक्षिणां अंतर्गतस्तन्मध्यस्थः  
भवति । अस्य ज्ञानिनः कुले अब्रह्मवित् न भवति ब्रह्मज्ञानि  
संततिरेव भवतीत्यर्थः ॥ १० ॥

अर्थ—[ ज्यास उकार ह्यणतात असा दुसरा पाद कोणता तो  
सांगतो. ] गळ्यांत राहणारा व दुसरा भाग असा तैजस हा उकार  
आहे. [ तैजस हा उ वर्णानें प्रतिपादन करण्यास योग्य आहे ह्या-  
विषयीं दोन कारणें सांगतो. ] जागृत अवस्थेत असलेल्या देहाभि-  
मानापासून जीवास निराळें काढून त्याच्याकडून देहाभिमान टाक-  
वून स्वप्नाकडे जीवाचें आकर्षण करितो, ह्यणून तैजस हा उकार  
आहे. ( अथवा बाहेरचे पदार्थ न जाणणें अशा प्रकारची निद्रा व  
वासनामय पदार्थांचा अनुभव ह्या दोहोंविषयीं तैजस हा कारण  
असल्यावरून तैजस हा उकार आहे. ) [ असें जाणणारास फळ  
सांगतो. ] जो अधिकारी वरील दोन कारणानीं तैजस हा उकारानें  
कथन करण्यास योग्य आहे असें जाणतो त्याला अखंडित ज्ञान प्रा-  
प्त होतें, व देहबंधनापासून त्याचा उद्धार होतो. उद्धार होऊन  
तो मुक्त लोकांत राहतो. ह्या ब्रह्मज्ञान्याच्या कुलांत कोणीही  
ब्रह्म न जाणणारा असा उत्पन्न होत नाही. ह्यणजे त्याची सर्व  
संतति ब्रह्मज्ञानीच होते ॥ १० ॥

सुषुप्तस्थानः प्राज्ञो मकारस्तृतीया मात्रा मितेरपीतेर्वा  
मिनोति ह वा इदं सर्वं मपीतिश्च भवति य एवं वेद ॥११॥  
अद्वैतटीका—तृतीयपादस्य तृतीयमात्रायाश्चैकत्वमुपन्यस्यति ॥

सुषुप्तेति ॥ यः सुषुप्तस्थानः प्राज्ञः सः ओंकारस्य मकारः तृतीया मात्रा । केन साधर्म्येनेत्याह ॥ मितेरिति ॥ मितेः मितिर्मानं प्रलयोत्पत्त्योः प्रवेशनिर्गमाभ्यां प्राज्ञेन विश्वतैजसौ यवाः प्रस्थेनेव मीयेते इव तथा ओंकारसमाप्तौ पुनः प्रयोगे च अकारोकारौ मकारे प्रविश्य निर्गच्छत इव । अपीतेः वा अपीतिरप्यय एकीभावः ओंकारोच्चारणंऽत्येऽक्षरे अकारोकारावेकीभूताविव तथा सुषुप्तकाले प्राज्ञे अतो वा सामान्यात् प्राज्ञमकारयोरेकत्वं ॥ विद्वत्फलमाह ॥ मिनोतीति ॥ यः एवं वेद सः इदं ह वा सर्वं मिनोति जगद्याथात्म्यं जानातीत्यर्थः च अपीति जगत्कारणात्मा भवति ॥ ११ ॥

अर्थ—[ तिसरा पाद व तिसरी मात्रा ह्यांचें ऐक्य सांगतो. ] सुषुप्ति अवस्था ज्याचें स्थान आहे असा जो प्राज्ञ तो ॐकाराची मकाररूप तिसरी मात्रा आहे. [ ह्या दोहोंचा साधारण धर्म कोणता आहे तो सांगतो. ] विश्व व तैजस हे प्रलयाचे वेळीं प्राज्ञामध्ये प्रवेश करितात व उत्पत्तीच्या वेळीं प्राज्ञांतून बाहेर पडतात; ह्या कारणानें जसे सातूप्रमाणें ते जणूं काय प्राज्ञाच्या योगानें मोजले जातात, तसें ॐकारचा उच्चार संपण्याचे वेळीं अकार व उकार हे मकारांत प्रवेश करितात व पुनः ॐकाराचा उच्चार करते वेळीं ते बाहेर पडतात; ह्या कारणानें ते दोघे ॐकारानें मोजले जातात. (ह्या कारणानें प्राज्ञ व मकार ही मात्रा ह्या दोघांचे धर्म एक आहेत.) अथवा ॐकाराचा उच्चार करितांना जसें त्याचें शेंवटचें अक्षर मकार ह्याचे ठिकाणीं अकार व उकार हे दोन्ही मिळून जणूं काय एक होतात, तसे सुषुप्तीच्या वेळीं प्राज्ञाच्या ठिकाणीं विश्व व तैजस हे दोन्ही मिळून एक होतात. ह्या कारणानेंही प्राज्ञ व मकार ही मात्रा ह्या दोघांचे धर्म एक आहेत. [ हें जाणणारास काय फल प्राप्त होते तें सांगतो. ] जो ह्याप्रमाणें जाणतो त्याला जगताचें खरें स्वरूप

समजते आणि जगताचे कारण जें ब्रह्म तद्रूप तो होतो ॥ ११ ॥

द्वैतटीका—कस्तृतीयः पादः कथमस्य मकारत्वं किं च तज्ज्ञानिनः फलमित्यतस्तत्सर्वं क्रमादाह ॥ सुषुप्तस्थान इति ॥ सुषुप्तस्थानः तृतीया मात्रा आत्मनस्तृतीयोशः प्राज्ञः मकारः म इत्याक्रियमाणः । प्राज्ञस्य मकारवाच्यत्वे निमित्तद्वयमाह ॥ मितेरिति ॥ मितेः स्वात्मनि जीवमंतर्गमयतीति हेतोः स्वांतर्गमनहेतोर्वा अपीतेः वा अप्ययशब्दितल्लयकारणत्वाद्वा म इति उच्यते । तथा वेदितुः फलमाह ॥ मिनोतीति ॥ यः अधिकारी एवं निमित्तद्वययुक्तत्वेन मकारवाच्यं प्राज्ञं वेद स ज्ञानी इदं सर्वं यथायोग्यं जगत् मिनोति स्वांतर्गमयति । जीवानामणुत्वेप्याधिकारिणः सूर्यादेरिव प्रकाशतो व्याप्तिरस्तीति तन्मध्ये मुक्तः सन् अंतर्गमयतीति भावः च दुःखाद्यनिष्टस्य अपीतिः अप्ययकृत् भवति ह वै ॥ ११ ॥

अर्थ—[ ज्यास मकार असें ह्मणतात असा तिसरा पाद कोणता व त्यास जाणणारास कोणतें फळ प्राप्त होतें तें क्रमानें सांगतो.] हृदयकमळाच्या कळ्यावर राहणारा तिसरा भाग प्राज्ञ हा मकार आहे. [ प्राज्ञ हा म वर्णानें कथन करण्यास योग्य आहे ह्याविषयी दोन कारणें सांगतो. ] जीवास आपल्यामध्ये शिरवितो, अथवा आपण जीवात्म्यांत शिरतो, ह्मणून प्राज्ञ हा मकार आहे. अथवा प्राज्ञ हा लयास कारण असल्यामुळे त्यास मकार ह्मणतात. [ असें जाणणारास फळ सांगतो. ] जो अधिकारी वरील दोन कारणांनी प्राज्ञ हा मकारानें कथन करण्यास योग्य आहे असें जाणतो तो आपल्या योग्यतेप्रमाणें सर्व जगत् आपल्यामध्ये आणितो ह्मणजे जीव जरी अणु इतका लहान आहे तरी त्याचा प्रकाश चोहोंकडे सूर्याप्रमाणें व्यापक असल्यामुळे मुक्त होऊन तो सर्व जगत् आपल्या प्रकाशांत घेतो, आणि तो ज्ञानी दुःखादि सर्व अनिष्टे नाहीशी करितो ॥ ११ ॥

विश्वस्यात्वविवक्षायामादिसामान्यमुक्तकटम् । मात्रासम्प्र

तिपत्तौ स्यादाप्तिसामान्यमेव च ॥ १९ ॥

अद्वैतटीका—पादानां मात्राणां च यदेकत्वं सनिमित्तं श्रुत्योप-  
न्यस्तं तत्र श्रुत्यर्थविवरणरूपां पूर्ववदेव श्लोकानवतारयति ॥ अत्रेति ॥  
अत्र एते श्लोकाः मंत्राः भवन्ति । विश्वस्य अत्वविवक्षायां अका-  
रमात्रत्वं यदा विवक्ष्यते तदा आदिसामान्यं आदित्वसामान्यमुक्त-  
न्यायेन उत्कटं उद्भूतं दृश्यते । च मात्रासंप्रतिपत्तौ विश्वस्याकार-  
मात्रत्वं यदा संप्रतिपद्यते तदा आप्तिसामान्यं एव स्यात् उत्कटं  
दृश्यते ॥ १९ ॥

अर्थ—[विश्व तैजस व प्राज्ञ हे तीन पाद आणि अकार उकार  
व मकार ह्या तीन मात्रा ह्यांचे ऐक्य त्यांचे कारणामुद्धां श्रुतीने पूर्वी  
सांगितले. त्याच श्रुतीचा अर्थ स्पष्ट करणारे श्लोक सांगण्यास्तव प्र-  
थम अवतरण देतो. ] वरील अर्थाचे पुढील श्लोक आहेत. विश्व  
हा अकाररूप आहे असे ह्मणण्याला त्या दोघांचा प्रथमपणा स्पष्ट  
दिसण्यांत येतो. आणखी विश्व हा अकाररूप आहे असे जाणण्याला  
त्या दोघांचे सर्वव्यापकत्वं स्पष्ट दिसण्यांत येते ॥ १९ ॥

द्वैतटीका—इदानीं प्रागुक्तरूपत्रयज्ञानिनो यानि फलान्युक्तानि  
तव ब्रह्मदृष्टश्लोकान् प्रमाणयति ॥ तत्रेत इति ॥ तत्र रूपत्रयज्ञानि-  
फले एते वक्ष्यमाणाः श्लोकाः संवादिनः भवन्ति । विश्वस्य अत्ववि-  
वक्षायां आदिमत्वादित्यत्र उक्तदिशा आदिमत्वनिमित्तेन प्रणवैकदेशा-  
कारवाच्यत्वोपासनायां सत्यामुपासकस्य आदिसामान्यं आदिमत्वेन  
विश्वसाम्यं भवति उत्कटं स्पष्टमेतत् । च मात्रासंप्रतिपत्तौ आत्मांश-  
विश्वआप्तिनिमित्तेन प्रणवांशाकारार्थं इति विश्वरूपांशध्याने सति  
ध्यातुः आप्तिसामान्यं एव स्यात् सर्वकामावाप्तौ च विश्वसाम्यं भ-  
वेदित्यर्थः ॥ १९ ॥

अर्थ—[आतां पूर्वी सांगितलेलीं तीन रूपे जाणणारास जी फळे

सांगितलीं त्याविषयीं ब्रह्मदेवास आढळलेले श्लोक प्रमाण ह्मणून सांगतो. ] तीन रूपें जाणणाऱ्यास मिळणाऱ्या फळाविषयींच हे पुढील श्लोक आहेत. विश्वाची उपासना पूर्वी सांगितल्याप्रमाणें आदिमान ( ह्मणजे ज्याचे अगोदर तैजस व प्राज्ञ आहेत असा ) आहे ह्मणून केली असतां उपासना करणाराही विश्वाप्रमाणें आदिमान (ह्मणजे विश्वापासून आत्मस्वरूप प्रगट होऊन मुक्त रूपानें उत्पन्न झालेला असा ) होतो हें स्पष्ट आहे; आणि परमात्म्याचें विश्व हें रूप सर्व इच्छित् पदार्थ प्राप्तकरून देतें ह्या कारणामुळे, प्रणवाचा अंश जो अकार त्यानें तो कथन करण्यास योग्य आहे अशी उपासना केली असतां उपासकाचे सर्व मनोरथ पूर्ण होत असल्यानें तो विश्वासारखा होतो ॥ १९ ॥

तैजसस्योत्त्वविज्ञाने उत्कर्षो दृश्यते स्फुटम् । मात्रासम्प्रतिपत्तौ स्यादुभयत्वं तथाविधम् ॥ २० ॥

अद्वैतटीका—द्वितीयपादस्य द्वितीयमात्रायाश्चैकत्वारोपप्रयोजकद्वयं श्रुत्युक्तं व्यनक्ति ॥ तैजसस्येति ॥ तैजसस्य उत्त्वविज्ञाने उकारत्व विवक्षायां उत्कर्षः स्फुटं स्पष्टः दृश्यते । च मात्रासंप्रतिपत्तौ तैजसस्योकारमात्रत्वं यदा संप्रतिपद्यते तदा उभयत्वं तथाविधं स्फुटमेव स्यात् ॥ २० ॥

अर्थ—[ दुसरा पाद व दुसरी मात्रा ह्यांचें ऐक्य मानण्याला श्रुतीनें पूर्वी जीं दोन कारणें सांगितलीं तीं उघड करून दाखवितो. ] तैजस हा उकाररूप आहे असें ह्मणण्याला त्या दोघांचा उत्कर्ष स्पष्टपणें दिसण्यांत येतो. आणखी तैजस हा उकाररूप आहे असें जाणण्याला त्या दोघांचा मध्यस्थपणा दिसण्यांत येतो ॥ २० ॥

द्वैतटीका—तैजसस्य उत्त्वविज्ञाने प्रागुक्तरीत्या उत्कर्षनिमित्तेन प्रणवैकदेशोकारवाच्यत्वोपासनायां सत्यां तस्य उपासकस्य स्फुटं उत्कर्षः दृश्यते । मात्रासंप्रतिपत्तौ प्रागुक्तदिशोभयहेतुत्वनिमित्तेन प्र-

णवांशोकारवाच्यत्वेनात्मांशतैजसध्याने सति तस्य ध्यातुः तथाविधं प्रागुक्तं ज्ञानसंततिरूपं समानत्वं चेति उभयत्वं स्यात् ॥ २० ॥

अर्थ—परमात्म्याचें तैजस हें रूप स्वप्राकडे जीवाचें आकर्षण करितें, ह्मणून तें प्रणवाचा अंश जो उकार त्यानें कथन करण्यास योग्य आहे, अशी त्याची उपासना केली असतां तो उपासक स्पष्टरीतीनें उत्कर्ष पावतो. पूर्वीं सांगितल्याप्रमाणें बाहेरचे पदार्थ न जाणणें अशी निद्रा व वासनामय पदार्थांचा अनुभव हीं दोन्ही तैजसानें प्राप्त होतात, ह्मणून तैजस हें रूप प्रणवाचा अंश जो उकार ह्यानें कथन करण्यास योग्य आहे अशी त्याची उपासना केल्यास उपासकास पूर्वीं सांगितल्याप्रमाणें अखंडित ज्ञान व मुक्त मंडळीत राहणें ह्या दोन्ही गोष्टी प्राप्त होतात ॥ २० ॥

मकारभावे प्राज्ञस्य मानसामान्यमुत्कटम् । मात्रासम्प्र-  
तिपत्तौ तु लयसामान्यमेव च ॥ २१ ॥

अद्वैतटीका—तृतीयपादस्य तृतीयमात्रायाश्चैकत्वाध्यासे सामान्यद्वयं श्रुत्या दर्शितं विशदयति ॥ मकारेति ॥ प्राज्ञस्य मकारभावे मकारत्वविवक्षायां मानसामान्यं उत्कटं दृश्यते । च मात्रासंप्रतिपत्तौ प्राज्ञस्य मकारमात्रत्वं तु यदा संप्रतिपद्यते तदा च लयसामान्यं एव स्फुटं दृश्यते ॥ २१ ॥

अर्थ—[ तिसरा पाद व तिसरी मात्रा ह्यांचें ऐक्य मानण्याला श्रुतीनें पूर्वीं जीं दोन कारणें सांगितलीं तीं स्पष्ट करून दाखवितो. ] प्राज्ञ हा मकाररूप आहे असें ह्मणण्याला त्या दोघांमध्ये 'मोजणें' हा धर्म सामान्य आहे. आणखी प्राज्ञ हा मकाररूप आहे असें जाणण्याला लय हें स्पष्टपणें कारण दिसण्यांत येतें ॥ २१ ॥

द्वैतटीका—प्राज्ञस्य मकारभावे मकारत्वे सति स्वांतर्गमननि-

१ जसे सातू मापांत घालून बाहेर काढिल्यानें मोजले जातात, तसे सुपुष्टिकालीं प्राज्ञांत विश्व व तैजस हे प्रवेश करितात व क्षोप झाल्यानंतर बाहेर पडतात, ह्या योगानें ते जणु काय मोजल्याप्रमाणेंच होतात.

मित्तेन प्रणवैकदेशमवर्णवाच्यत्वे विज्ञाते सति मानसामान्यं सर्वांतर-  
भावनरूपमानेन प्राज्ञसाम्यं उत्कटं स्फुटं । च मात्रासंप्रतिपत्तौ बा-  
ह्यादिज्ञानलयकृतत्वनिमित्तेन प्रणवांशमकारवाच्यत्वेन आत्मांशप्राज्ञ-  
ध्याने तु लयसामान्यं दुःखादिलयकृत्वेन प्राज्ञसाम्यं एव स्यात् ॥ २१ ॥

अर्थ—प्राज्ञ हें रूप जीवास आपल्यामध्ये शिरवितें. ( अथवा  
आपण जीवांत शिरतें ह्मणून तें प्रणवाचा अंश जो मकार त्यानें  
कथन करण्यास योग्य आहे ). अशी त्याची उपासना केली अ-  
सतां सर्व जगत् आपल्यामध्ये घेणें अशा रीतीनें उपासक प्राज्ञासा-  
रखा होतो, आणि बाहेरचें इत्यादि ज्ञान नाहीसें करणें अशा का-  
रणानें प्रणवाचा अंश जो मकार त्यानें तें कथन करण्यास योग्य  
आहे, अशा रीतीनें आत्म्याचा अंश जें प्राज्ञरूप त्याचें ध्यान केलें  
असतां उपासक दुःखादिक नाहीसें करणें ह्या गोष्टीनें प्राज्ञासारखा  
होतो ॥ २१ ॥

त्रिषु धामसु यत्तुल्यं सामान्यं वेत्ति निश्चितः । सम्पूज्यः

सर्वभूतानां वन्द्यश्चैष महामुनिः ॥ २२ ॥

अद्वैतटीका—विश्वादीनां च यत्तुल्यं सामान्यमुक्तं तद्विज्ञानं स्तो-  
ति ॥ त्रिष्विति ॥ यत् त्रिषु धामसु तुल्यं सामान्यं उक्तं तत् नि-  
श्चितः सन् वेत्ति एषः महामुनिः सर्वभूतानां संपूज्यः च ब्रह्म-  
विलोके वंद्यः भवति ॥ २२ ॥

अर्थ—[ विश्व, तैजस व प्राज्ञ ह्यांचा अनुक्रमें अकार, उकार व  
मकार ह्यांच्याशीं जो सामान्य धर्म पूर्वीं सांगितला त्या धर्माच्या  
ज्ञानाची स्तुति करितो. ] विश्व, तैजस व प्राज्ञ ह्यांचा अनुक्रमें अ-  
कार, उकार व मकार ह्यांच्याशीं जो सारखेपणा आहे तो जो कोणी  
निश्चितपणें जाणतो तो मोठा ऋषि सर्व प्राण्यांना पूज्य व ब्रह्मज्ञा-  
न्यांच्या लोकीं शिरसामान्य असा होतो ॥ २२ ॥

द्वैतटीका—विश्वादिरूपाणां अत्वात्वमकारभावज्ञानिनो यदादि-



सामान्यादिफलमुक्तं तद्वाढ्याय विश्वादेरत्वादिज्ञानिन आदिसामान्या  
दिकं फलमिति यो जानाति तस्याप्यस्ति फलमित्याह ॥ त्रिष्विति ॥  
त्रिषु धामसु त्रिषु रूपेषु उक्तविधया ध्यातेषु सत्सु ध्यातुः पुरुषस्य  
यत् तुल्यं ध्येयविश्वादिसदृशं सामान्यं आदिमत्वादिसाम्यं भवतीति  
निश्चितः निश्चितं यथा तथा वेत्ति स वेदिता एषः महामुनिः सर्व-  
भूतानां संपूज्यः पूज्यः च वंद्यः भवति ॥ २२ ॥

अर्थ—[ विश्वादिक रूपे प्रणवाचे अंश जे अकार इत्यादिक  
ह्यांनी कथन करण्यास योग्य आहेत असे जाणणारास पूर्वी जीं फ-  
ळें सांगितलीं त्यांस दृढपणा आणण्याकरितां, विश्वादिरूपे जाणणा-  
रास पूर्वी सांगितलेलीं फळें प्राप्त होतात असें जो जाणतो त्यासही  
फळ आहे हें सांगतो. ] तीन रूपांचें पूर्वी सांगितल्याप्रमाणें ध्यान  
केलें असतां ध्यान करणारा ध्यान करण्यास योग्य जीं विश्वादिक रूपें  
त्यासारखा होतो, असें जो विश्वासानें जाणतो तो ज्ञानी मोठा मनन  
करणारा व सर्व लोकांनीं पूजा करण्यास योग्य असा होतो ॥ २२ ॥

अकारो नयते विश्वमुकारश्चापि तैजसम् । मकारश्च पुनः

प्राज्ञं नामात्रे विद्यते गतिः ॥ २३ ॥

अद्वैतटीका—पूर्वोक्तसामान्यज्ञानवतो ध्याननिष्ठस्य फलविभागं  
दर्शयति ॥ अकार इति ॥ यथोक्तैः सामान्यैरात्मपादानां मात्राभिः  
सहैकत्वं कृत्वा यथोक्तोकारं प्रतिपद्य यो ध्यायीत तं अकारः विश्वं  
नयते प्रापयति अकारालंबनोकारं विद्वान् वैश्वानरो भवतीत्यर्थः च  
उकारः अपि तैजसं च पुनः मकारः प्राज्ञं नयते क्षीणे तु मकारे  
बीजभावक्षयात् अमात्रे ओंकारे गतिः क्वचित् न विद्यते ॥ २३ ॥

अर्थ—[ पूर्वी सांगितलेले सामान्य धर्म जो जाणून एकसारखें  
ध्यान करितो त्याला निरनिराळें फळ कसें प्राप्त होतें हें सांगतो. ]  
वर सांगितलेल्या साधारण धर्मांनीं विश्व, तैजस व प्राज्ञ ह्या आत्म्या-  
च्या भागांचें व अकार, उकार व मकार ह्या मात्रांचें अनुक्रमें ऐक्य

जाणून जो वर सांगितल्याप्रमाणें ओंकारास जाणून त्याचें ध्यान करितो त्याला अकार ही मात्रा (अकारयुक्त विश्वाला जाणिल्यामुळे) वैश्वानर करिते. तसेंच उकार ही मात्रा (उकारयुक्त तैजसाला जाणिल्यामुळे) त्याला तैजस करिते. तसेंच मकार ही मात्रा (मकारयुक्त प्राज्ञाला जाणिल्यामुळे) त्याला प्राज्ञ करिते. मकाराचा ह्यणजे अकार, उकार व मकार अथवा विश्व, तैजस व प्राज्ञ हे तीन भाग करण्याला कारण असें जें अज्ञान त्याचा नाश झाला ह्यणजे मात्रारहित अशा ओंकाराच्या ठिकाणी गति नाही ॥ २३ ॥

**द्वैतटीका**—विश्वादिरूपोपासकानां सर्वकामावाप्त्यादिकं फलमुक्तं प्राक् इदानीं विश्वादिप्राप्तिरूपं फलं चाह ॥ अकार इति ॥ अकारः अइत्याक्रियमाणः विश्वः स्वात्मोपासकं विश्वं स्वात्मानं नयते प्रापयति च उकारः उइत्याक्रियमाणः तैजसः अपि स्वात्मोपासकं तैजसं स्वात्मानं नयते । च पुनः मकारः म इत्याक्रियमाणः प्राज्ञः स्वात्मोपासकं प्राज्ञं स्वात्मानं नयते । तुरीयोपासकस्य कथमित्यतः तस्यापि तत्प्राप्तिरस्तीत्याह ॥ नामात्र इति ॥ अमात्रे अनयोः विश्व-तैजसयोः प्राज्ञेन प्रतिदिनमेकीभावो विभागश्चास्तीति तयोः मात्रात्वं तुरीयस्य तु तन्नेत्यमात्र इत्युच्यते तस्मिन् तुरीये अगतिः तदुपासकस्य तत्प्राप्त्यभावः न विद्यते विद्यत एव गतिरित्यर्थः ॥ २३ ॥ इति तृतीयः खंडः ॥ ३ ॥

**अर्थ**—[ पूर्वी विश्वादिकरूपांची उपासना करणारास त्याचे सर्व मनोरथ पूर्ण होतात असें फळ सांगितलें, आतां त्यास विश्वादिक रूपांची प्राप्ति होते हेंही फळ सांगतो. ] अ ह्या शब्दानें कथन कर-

१. पुनः शब्दः प्रत्यहंसुप्तौ प्राप्तिस्त्वेषि स्थानविशेषे मुक्तौ तत्प्राप्तिरित्यभिप्रायेणेति ज्ञेयं ।

२. तुरीयेऽस्तिगतिरिति वक्तव्ये अगतिर्न विद्यत इत्युक्तिर्विश्वादेरिव बाह्यादिव्यवहारकारणत्वं न विद्यते यथा तथा गम्यत्वमपिनेति शंकायां तन्निरासार्थमिति ज्ञेयं ।

प्यास योग्य असा विश्व आपली उपासना करणारास आपली ( ह्य-  
णजे विश्वाची) प्राप्ति करून देतो; आणि उ ह्या शब्दानें कथन कर-  
ण्यास योग्य असा तैजस आपली उपासना करणारास आपली (ह्यणजे  
तैजसाची ) प्राप्ति करून देतो; आणखी म या शब्दानें कथन कर-  
ण्यास योग्य असा प्राज्ञ आपली उपासना करणारास आपली ( ह्य-  
णजे प्राज्ञाची) प्राप्ति करून देतो. [ तुरीयाची उपासना करणारास  
काय प्राप्त होतें? तर त्यासही तुरीयाची प्राप्ति होते असें सांगतो. ]  
विश्व व तैजस हीं दोन रूपें रोज प्राज्ञाबरोबर एक होतात व पुनः  
भिन्न होतात, ह्यणून ते अंश होत. तुरीयास तसें नाहीं. म्हणून  
तो मात्रारहित असल्यामुळें तुरीयाची उपासना करणारासही त्या-  
ची प्राप्ति होत नाहीं असें नाहीं तर त्याची प्राप्ति होतेच. ॥२३॥  
ह्याप्रमाणें तिसरा खंड आहे. ॥ ३ ॥

अमात्रश्चतुर्थोऽव्यवहार्यः प्रपञ्चोपशमः शिवो ऽद्वैत एव-  
मोङ्कार आत्मैव संविशत्यात्मनाऽऽत्मानं य एवं वेद य  
एवं वेद ॥ १२ ॥ इति माण्डूक्योपनिषन्मूलमन्त्राः स-  
माप्तिङ्गताः॥

अद्वैतटीका—ओंकारस्य परेण ब्रह्मणैक्यमाह ॥ अमात्र इति ॥  
अमात्रः मात्रा यस्य नास्ति सः चतुर्थः तुरीयः आत्मा एव केवलः  
अभिधानाभिधेयरूपयोर्वाङ्मनसयोः क्षीणत्वात् अव्यवहार्यः प्रपञ्चो-  
पशमः सर्वानर्थाभावोपलक्षितः शिवः परमानंदः अद्वैतः सर्वद्वैतक-

१ मूळांत “ पुनः ” शब्द आहे. त्याचा अभिप्राय असा आहे कीं, सुषुप्ति  
अवस्थेंत प्राज्ञाची प्राप्ति नित्य आहे, तथापि मुक्तामध्ये ( हृदयाहून ) भिन्न ठिकाणीं  
त्याची प्राप्ति होते.

२ तुरीयाची उपासना करणारास त्याची प्राप्ति होते असें ह्यणणें योग्य असून  
“ प्राप्ति होत नाहीं असें नाहीं ” असें ह्यणावयाचें कारण असें आहे कीं, विश्वा-  
दिकाप्रमाणें तुरीयरूप बाहेरील इत्यादिक व्यवहारास जसें कारण नाहीं तशाच  
त्याची प्राप्तिही होत नाहीं कीं काय ह्या शंकेचें निवारण व्हावें.

रूपनाधिष्ठानत्वेनावस्थितः । ओंकारः त्रिमात्रस्त्रिपाद् यथोक्तविज्ञान-  
वता प्रयुक्तः एवं मात्राः पादाश्च स्वस्मिन्नंतर्भाव्यावस्थितस्यात्मनो-  
भेदमसहमानस्तद्रूपो भवतीत्यर्थः । यः एवं ऐक्येन ओंकारं वेद यः  
एवं ओंकारं वेद सः आत्मना स्वेनैव आत्मानं स्वं पारमार्थिकं  
संविशति तृतीयं बीजभावं दग्ध्वाऽऽत्मानं प्रविष्ट इति न पुनर्जा-  
यते ॥ १२ ॥

अर्थ—[ ओंकार व परब्रह्म हे दोन्ही एक आहेत असे सांगतो. ]  
मात्रारहित असा जो चवथा तोच आत्मा होय. मनानें जाणिलेले  
पदार्थ व वाणीनें उच्चारिलेलीं त्यांचीं नांवे हीं सर्व नष्ट झाल्यामुळे  
आत्मा हा व्यवहार करण्यास योग्य नाही. तो सर्व अनर्थरहित  
आहे. तो पराकाष्ठेचा आनंदरूप आहे. तो सर्व द्वैत कल्पनांचें  
अधिष्ठान आहे. अकारादि मात्रा व विश्वादि पाद ह्यांचें अनुक्रमें  
ऐक्य असून पाद व मात्रा हा भेद तुरीय आत्मा जो ओंकार त्या-  
च्याठिकाणीं नाही असे जाणणाऱ्यानें ओंकाराचा प्रयोग केला अ-  
सतां तो ओंकार आपणामध्ये मात्रा व पाद ह्यांचें ऐक्य करून आ-  
त्म्याचा व आपला भेद नाहीसा करून आत्मरूप होतो. ओंकार व  
आत्मा हे एकच आहेत असे जो जाणतो तो स्वतः आपल्या पार-  
मार्थिक रूपांत प्रवेश करितो, आणि अज्ञानाचें बीज नष्ट झाल्यामुळे  
तो पुनः संसारांत येत नाही ॥ १२ ॥

द्वैतटीका—नांतःप्रज्ञमित्यादिनोक्ततुरीयगुणानुवादपूर्वकंतुरीयस्य  
नादप्रतिपाद्यत्वमाह ॥ अमात्रइति ॥ अमात्रः विश्वतैजसयोः प्राज्ञे-  
नप्रतिदिनमेकीभावोविभागश्चास्तीति तयोः मात्रात्वं तुरीयस्य तत्रेत्यमा-  
त्रः अव्यवहार्यः मुक्तिं विना तद्रूपविषयकग्रहणव्यवहारयोरभावात्  
अव्यवहार्यः प्रपंचोपशमः प्रपंचं उपशमयति नाशयतीति शिवः कल्या-

१. अदृष्टमव्यवहार्यमित्यादिना प्रागुक्तस्याव्यवहार्यत्वादेः पुनरत्रानुवादो ऽव्यव-  
हार्यत्वादिकं उपासकेषु समं मुक्ताविति दर्शयितुमिति हेयं

णकरः अद्वैतः अहंममतादिमिथ्याध्यवसायनिवर्तकः चतुर्थः एवं  
 ओंकारः प्रणवैकदेशनादप्रतिपाद्यः अस्ति । नादप्रतिपाद्यत्वेन तुरी-  
 योपासकस्य फलमाह ॥ आत्मेति ॥ यः अधिकारी एवं अमात्रत्वा-  
 व्यवहार्यत्वादिना ओंकारैकदेशनादप्रतिपाद्यत्वं वेद जानाति यः  
 एवं वेद इतिद्विरुक्तिः दाढ्यार्थं सः आत्मा एव शुद्धात्मैव सन् देह-  
 गेहादावन्यत्र ममत्वाद्यभिमानत्यागीभूत्वा आत्मना परमात्मना तत्प्र-  
 सादेनेति यावत् आत्मानं नादबोध्यं तुरीयात्मानं संविशति प्रवि-  
 शति । प्रविश्य च बहिरंतः स्वेच्छया स्वयोग्यभोगान् भुंजानः सुख-  
 मास्त इति भावः ॥ १२ ॥

अर्थ—[ अंतःप्रज्ञ नवहे इत्यादिक पूर्वी सांगितलेल्या तुरीय  
 रूपाच्या गुणांचे पुनः कथन करून ते तुरीय रूप नादाने कथन  
 करण्यास योग्य आहे असे सांगतो. ] विश्व व तैजस ही दोन रूपे  
 दररोज प्राज्ञावरोबर एक होतात व पुनः भिन्न होतात, ह्मणून ते  
 अंश आहेत, तुरीय रूपास तसे नाही, म्हणून ते अमात्र (अनंश)  
 आहे. मुक्तीवांचून तुरीय रूपाचे ज्ञान होत नाही व त्याच्याशी  
 व्यवहारही होत नाही, ह्मणून तुरीय रूप अव्यवहार्य आहे. तुरी-  
 य रूप प्रपंचाचा नाश करणारे, कल्याण करणारे, हे माझे इत्यादिक  
 भ्रमास नाहीसे करणारे, असे असून प्रणवाचा अंश जो नाद त्याने  
 कथन करण्यास योग्य आहे. [ तुरीय रूप नादाने कथन क-  
 रण्यास योग्य आहे अशी उपासना करणारास फळ सांगतो. ] जो  
 अधिकारी तुरीय रूप अमात्र व अव्यवहार्य ह्या दोन गुणांनी  
 प्रणवाचा जो अंश नाद त्याने कथन करण्यास योग्य आहे असे

१ पूर्वी तुरीयरूपाचे वर्णन करितांना ते अदृष्ट ह्मणजे बाहेरील व आंतील पदार्थ  
 जाणविण्यावरून जशी विश्वादिक तीन रूपे अनुमानाने समजतात, तसे तुरीयरूप  
 अनुमानाने न समजणारे, अव्यवहार्य ह्मणजे मुक्तीवांचून त्याशी व्यवहार न  
 होण्याजोगे, असे जे पूर्वी सांगितले ते पुनः येथे सांगण्याचे कारण असे की, हे गुण  
 उपासना करणारासही मुक्तीत मिळतात असे दर्शवावे.

जाणतो, तों देह, घर, इत्यादिकांवर माझी मालकी आहे हा अभिमान सोडून परमेश्वराच्या रूपेने नादानें दर्शविलेल्या तुरीय रूपांत प्रवेश करितो, आणि प्रवेश केल्यावर त्या रूपाच्या आंत व बाहेर राहून यथेच्छ आपणास योग्य अशा भोगांचा उपभोग करित सुखानें रहातो ॥ १२ ॥

ओङ्कारं पादशो विद्यात् पादा मात्रा न संशयः । ओङ्कारं पादशो ज्ञात्वा न किञ्चिदपि चिन्तयेत् ॥ २४ ॥

अद्वैतटीका—यथापूर्वं श्रुत्यर्थप्रकाशकाः श्लोकाः प्रणीताः तथेदानीमपि प्रणीयंते ॥ अत्र पूर्ववत् एते श्लोकाः भवंति । पादाः एव मात्राः मात्राश्च पादाः अत्र संशयः न तस्मात् ओङ्कारं पादशः विद्यात् ओङ्कारं पादशः ज्ञात्वा दृष्टार्थमदृष्टार्थं वा न किञ्चित् अपि प्रयोजनं चिन्तयेत् कृतार्थत्वादित्यर्थः ॥ २४ ॥

अर्थ—[ पूर्वी जसे श्रुतीचा अर्थ दाखविणारे श्लोक सांगितले तसे येथेही सांगण्यांत येतात. ] येथे पूर्वीप्रमाणें श्लोक आहेत; ( ते येणेंप्रमाणें. ) पाद हे मात्रा आहेत व मात्रा ह्या पाद आहेत ह्याविषयी संशय नाही. ह्मणून ओङ्काराला त्याच्या प्रत्येक पादासुद्धां जाणावें, आणि कृतकृत्य झाल्यामुळे ऐहिक किंवा पारलौकिक कोणत्याही गोष्टीविषयी विचार करूं नये ॥ २४ ॥

द्वैतटीका—प्रणवावयवाकारादिप्रतिपाद्यभगवद्ब्रह्मज्ञानमन्यत्यागेन संपाद्यमित्यत्रमंत्रान् ब्रह्मदृष्टानाह ॥ अत्रैत इति ॥ अत्र उक्तार्थे एते श्लोकाः भवंति ओङ्कारं अमित्याक्रियमाणं आत्मानं समग्रप्रणवप्रतिपाद्यं पादशः पादैः पद्यंते प्राप्यंते स्वोपासकैरिति पादैः विश्वाद्यंशैः विश्वादिचतूरूपात्मना विद्यात् जानीयात् । पादाः किंरूपा इत्यत आह ॥ पादा मात्रा इति ॥ पादाः मात्राः प्रणवांशभूताकारादिप्रतिपाद्याः इत्यर्थः न संशयः । ओङ्कारं प्रणववा-

च्यं पादशः चतुरूपतया ज्ञात्वा किञ्चिदपि न चिंतयेत् इतरचि-  
तया जायमानस्य फलस्य ततोधिकफलस्य च तज्ज्ञानादेव सिद्धेरिति  
भावः ॥ २४ ॥

अर्थ—[ प्रणवाचे भाग अकार इत्यादि ह्यांनीं प्रतिपादन कर-  
ण्यास योग्य अशा भगवंताच्या रूपाचें ज्ञान इतर सर्व गोष्टी सो-  
डून संपादन करावें ह्याविषयीं ब्रह्मदेवानें पाहिलेले श्लोक सांगतो. ]  
पूर्वीं सांगितलेल्याच अर्थाविषयीं पुढील श्लोक आहेत. संपूर्ण प्र-  
णवानें प्रतिपादन केलेला असा परमात्मा त्याच्या उपासकांनीं वि-  
श्वादिक चार रूपांचा आहे असें जाणावें. [तीं चार रूपे कशीं आ-  
हेत तीं सांगतो. ] विश्व इत्यादि चार रूपे हीं प्रणवाचें अंश अ-  
कार इत्यादिक ह्यांनीं प्रतिपादन करण्यास योग्य आहेत ह्यांविषयीं  
काहीं संशय नाही. प्रणवानें प्रतिपादन केलेला परमात्मा चार रू-  
पांचा आहे असें जाणून दुसरें कशाचेंही चिंतन करूं नये; कारण  
दुसऱ्या पदार्थाच्या चिंतनापासून होणारें फल व त्याहून अधिक फ-  
ल परमात्म्याच्या चार रूपांच्या ज्ञानानेंच प्राप्त होतें ॥ २४ ॥

युञ्जीत प्रणवे चेतः प्रणवो ब्रह्म निर्भयम् । प्रणवे नि-  
स्युक्तस्य न भयं विद्यते क्वचित् ॥ २५ ॥

अद्वैतटीका—प्रणवानुसंधानकुशलस्य सर्वद्वैतापवादकेन प्रणव-  
ज्ञानेनैव कृतार्थता भवतीत्युक्तं इदानीं तदनभिज्ञस्य परोपदेशमात्र-  
शरणस्य ध्यानकर्त्तव्यतां कथयति ॥ युंजीतेति ॥ यस्मात् प्रणवः  
निर्भयं ब्रह्म तस्मात् प्रणवे यथाव्याख्याते परमार्थरूपे चेतः मनः  
युंजीत समाद्ध्यात् । प्रणवे नित्ययुक्तस्य सदायुक्तस्य क्वचित् कुतश्च-  
न भयं न विद्यते ॥ २५ ॥

अर्थ—[ प्रणवाचें चिंतन करण्याविषयीं जो कुशल असेल तो  
सर्व द्वैत नाहीसें करणाऱ्या अशा प्रणवाच्या ज्ञानानेंच कृतकृत्य  
होतो असें पूर्वीं सांगितलें. आतां ज्यास हें ज्ञान नाही व दुसऱ्यानें

उपदेश केल्याशिवाय ज्यास ज्ञान होत नाही अशा मनुष्यांनं ध्यान करावें असे सांगतो. ] प्रणव हा निर्भय ब्रह्मस्वरूप आहे, म्हणून पूर्वी वर्णिलेल्या परमार्थ रूप प्रणवाकडे एकसारखें चित्त लावावें. प्रणवाकडे नेहमी चित्त लावणाऱ्याला कोठूनही भय प्राप्त होत नाही ॥ २१ ॥

**द्वैतटीका**—संसारभयं तित्तिर्षुणा ॐकारो भगवान् सर्वदा ध्येय इत्यत्र श्लोकं पठति ॥ युंजितेति ॥ प्रणवे<sup>१</sup> हरौ चेतः मनः युंजीत तद्विषयं कार्यं । कीदृशः प्रणव इत्यत आह ॥ प्रणवो ब्रह्मेति ॥ प्रणवः विश्वादिचतुरूपो हरिः जाग्रदाद्यवस्थाप्रणयनात् प्रणव इत्युच्यते निर्भयं भयरहितः ब्रह्म गुणे बृंहणात् पूर्णत्वात् गुणपूर्णः इति । फलमाह ॥ प्रणव इति ॥ प्रणवे हरौ निस्युक्तस्य नित्यं तद्ध्यानकर्तुः क्वचित् केनापि निमित्तेन भयं न विद्यते ॥ २१ ॥

**अर्थ**—[ संसार भयांतून पार पडण्याची इच्छा करणाऱ्याने नेहमी प्रणवाचें ध्यान करावें ह्याविषयी श्लोक सांगतो. ] प्रणवानें प्रतिपादन करण्यास योग्य अशा भगवंताकडे चित्त नेहमी लावावें. [ प्रणव कसा आहे हें सांगतो. ] विश्वादिचतुर रूपांनीं युक्त अशा हरीला त्यानें जाग्रत इत्यादि अवस्था उत्पन्न केल्या कारणानें प्रणव असें ह्मटलें आहे. तोच प्रणव भयरहित व गुणपूर्ण असा आहे. [ फल सांगतो. ] प्रणवानें प्रतिपादन करण्यास योग्य अशा हरीचें नेहमी ध्यान करणाऱ्यास कोठूनही भय प्राप्त होत नाही ॥ २१ ॥

प्रणवो ह्यपरं ब्रह्म प्रणवश्च परः स्मृतः । अपूर्वोऽनन्त-  
रो बाह्यो न परः प्रणवोऽव्ययः ॥ २६ ॥

**अद्वैतटीका**—कीदृशस्तर्हि प्रणवो मंदानां मध्यमानां चाधिकारिणां ध्येयो भवतीत्याशंक्याह ॥ प्रणवेति ॥ हि प्रणवः अपरं ब्रह्म च प्रणवः परः परं ब्रह्म स्मृतः परापरब्रह्मात्मना प्रणवो मंदमध्यमाधि-

१. प्रपूर्वात्रयतेरच्प्रत्यये धातोर्नुशब्दादेशे गुणावादेश्चणत्वेषु प्रणव इतिसिद्धेः



कारिणोर्ध्वेयतामुपगच्छतीत्यर्थः । परमार्थतः क्षीणेषु मात्रापादेषु अपूर्वः न विद्यते पूर्वं कारणं अस्य अनंतरः नास्ति अंतरं भिन्नजातीयं यस्य अबाह्यः अन्यद्बाह्यं न विद्यते यस्य अनपरः न विद्यते अपरं कार्यमस्य अव्ययः प्रणवः उत्तमाधिकारिभिर्ध्वेयः सैधवघ्नवदित्यर्थः ॥ २६ ॥

अर्थ—[ तर मग मंद व मध्यम बुद्धीचे जे अधिकारी आहेत त्यांनीं कोणत्या प्रकारच्या प्रणवाचें ध्यान करावें हें सांगतो ] प्रणव हा अपरब्रह्म ( ह्यणजे हिरण्यगर्भ ) व परब्रह्म ( ह्यणजे निर्गुणब्रह्म ) आहे असें मंद व मध्यम बुद्धीच्या अधिकाऱ्यांनीं ध्यान करावें. पारमार्थिक प्रकारें मात्रा व पाद ह्यांचा लय झाला असतां, ज्याला पूर्वीचें कांहीं कारण नाहीं, ज्याच्याहून भिन्न धर्माचें दुसरें कांहीं नाहीं, ज्याच्या बाहेर दुसरें कांहीं नाहीं, ज्याला दुसरें कांहीं कार्य नाहीं, जो अविनाशी आहे, अशा प्रणवाचें उत्तम अधिकाऱ्यांनीं मिठाच्या एका मोठ्या खड्या प्रमाणें ध्यान करावें ॥ २६ ॥

द्वैतटीका—विश्वादिरूपाणामन्योन्यं मूलरूपेण न गुणतारतम्यमित्याह ॥ प्रणवोहीति ॥ अपरं पूर्वतनः मूलरूपपूर्वावतारात्मा प्रणवः हरिः ब्रह्म पूर्णः हि प्रसित्थमेतत् । च परः पश्चात्तनः विश्वाद्यवताररूपः प्रणवः हरिः ब्रह्म पूर्णः इति श्लोकद्रष्टा ब्रह्मणा स्मृतः पूर्वावतारे पश्चिमावतारे च पूर्णतैव न क्वचिदपि न्यूनतेति भावः<sup>१</sup> ॥ प्रणवो ब्रह्मेत्युक्तं पूर्णत्वं व्यनक्ति ॥ अपूर्व इति ॥ प्रणवः हरिः अपूर्वः न विद्यते पूर्वं कारणं यस्य सः कारणहीन इत्यर्थः नाशाभावात् अनंतरः सर्वगतत्वात् अबाह्यः पराधीनस्थित्यभावात् अनपरः अव्ययः शश्वदेकप्रकारः ॥ २६ ॥

अर्थ—[ विश्वादिक रूपांमध्ये परस्पर व भगवंताच्या मूल रू-

१ तथा च सूत्रं न स्थानतोपि परस्योभयभिन्नलिङ्गं सर्वत्र हीति ।

२ अंतरशब्दपर्यायो अंतरशब्दः

पाच्या संबंधानें गुणांचें तारतम्य नाहीं असें सांगतो.] अगदीं प्राचीनचा ह्यणजे मूलरूपी भगवान् हा गुणपूर्ण आहे हें स्पष्ट आहे. त्या पुढील विश्वादिक अवतार रूपें धारण केलेला हरी गुणपूर्ण आहे असें श्लोक पाहणाऱ्या ब्रह्मदेवानें सांगितलें आहे. तात्पर्य भगवताच्या मूलरूपांत व अवताररूपांत पूर्णपणाच असून कशांतही कमतरता नाहीं. [ प्रणव हा ब्रह्म ह्यणजे गुणपूर्ण आहे असें जें पूर्वी सांगितलें तेंच स्पष्टपणें सांगतो. ] प्रणवानें प्रतिपादन केलेला हरी कारणरहित आहे, नाशरहित आहे, सर्वव्यापक असल्यामुळें त्याच्या बाहेर कांहीं नाहीं, तो पराधीन नसल्यामुळें त्याच्याहून कांहीं निराळें ( स्वतंत्र ) नाहीं, तो नेहमीं एक सारखा असतो ॥२६॥

सर्वस्य प्रणवो ह्यादिर्मध्यमन्तस्तथैव च । एवं हि प्रणवं ज्ञात्वा व्यश्रुते तदनन्तरम् ॥ २७ ॥

अद्वैतटीका—यदोकारस्य प्रत्यगात्मत्वमापन्नस्य तुरीयस्यापूर्वत्वमनंतरत्वमित्यादिविशेषणमुक्तं तत्र हेतुमाह ॥ सर्वस्येति ॥ हि प्रणवः सर्वस्य आदिः मध्यं च तथा एव अंतः सर्वस्य एव मायाहस्तिरज्जुसर्पमृगतृष्णिकास्वप्नादिवदुत्पद्यमानस्य वियदादिप्रपंचस्य यथा मायाव्यादयः तथैव उत्पत्तिस्थितिप्रलयाः अस्मात् भवन्तीत्यर्थः । हि प्रणवं आत्मानं एवं मायाव्यादिस्थानीयं ज्ञात्वा तदनंतरं तत्क्षणादेव तदात्मभावं व्यश्रुते ॥ २७ ॥

अर्थ—[ हल्लीं संसार दर्शेत चाललेले व्यवहार ज्याच्या ठिकाणीं नाहींत अशा तुरीय आत्म्याला पूर्वीं अपूर्व अनंतर इत्यादि विशेषणें सांगितलीं, त्याविषयीं कारण सांगतो. ] कारण प्रणव हा सर्वाच्या अगोदर, मध्ये व शेवटीं असतो. खोटा हत्ती, दोरीचा साप, मृगजळ, स्वप्न, इत्यादिक पदार्थाप्रमाणें उत्पन्न होणारें आकाश इत्यादि प्रपंच्यांतल्या पदार्थांची उत्पत्ति स्थिति व नाश हीं गागेडी इत्यादिकाप्रमाणें प्रणवापासून होतात. गारोडी इत्यादिकाप्रमाणें

चें नियमन करणारा प्रणवनामक हरी सर्व प्राण्यांच्या हृदयांत राहतो असें जाणावें. सर्वव्यापी असा जो ओंकार प्रणव त्यास जाणून ज्ञानी शोकरहित ह्यणजे मुक्त होतो ॥ २८ ॥

अमात्रोऽनन्तमात्रश्च द्वैतस्योपशमः शिवः । ओङ्कारो विदितो येन स मुनिर्नेतरो जनः ॥ २९ ॥

अद्वैतटीका—ओंकारं तुरीयभावमापन्नो यः प्रतिपन्नस्तं स्तौति ॥ अमात्रेति ॥ अमात्रः तुरीयः च अनन्तमात्रः मीयतेऽनयेति मात्रा परिच्छात्तिः अनन्ता मात्रा यस्य सः नैतावत्वमस्य परिच्छेत्तुं शक्यत इत्यर्थः । द्वैतस्य सर्वानर्थस्य उपशमः शिवः ओंकारः येन विदितः सः परमार्थतत्त्वस्य मननात् मुनिः इतरः शास्त्रविदपि जनः न मुनिः ॥ २९ ॥ इति मांडूक्योपनिषत् समाप्ता ॥

अर्थ—[ तुरीय अवस्था प्राप्त झालेला असा जो कोणी ओंकारास जाणतो त्याची स्तुति करितो. ] जो तुरीय आहे, इतका आहे असें ज्यास मोजतां येत नाही, जो सर्व अनर्थाचा नाश करणारा आहे, व जो कल्याण करणारा आहे, अशा ओंकारास जो जाणतो, त्यानें परमार्थतत्त्वाचें मनन केलें असल्यामुळें तो मुनि होय. दुसरा कोणी शास्त्रजाणणारा असला तरी तो मुनि नव्हे ॥ २९ ॥ ह्याप्रमाणें मांडूक्य उपनिषत् संपलें.

द्वैतटीका—एवमुक्तां समस्तव्यस्तप्रणवाभिधेयभगवदुपासनां अनुवदन् ज्ञानिनस्तवेनोपसंहरति ॥ अमात्र इति ॥ अमात्रः भिन्नांशहीनः च अनन्तमात्रः विश्वाद्यनन्तांशः द्वैतस्य उपशमः सर्वानिष्टनिवर्तकः शिवः निर्दुःखरूपः ओंकारः ओमित्याक्रियमाणः येन विदितः ज्ञातः सः मुनिः मननशीलः इतरः जनः न मुनिः इति ॥ २९ ॥ इतिचतुर्थः खंडः ॥ ४ ॥ इति मांडूक्योपनिषत्समाप्ता ॥

अर्थ—[ ह्याप्रमाणें पूर्वी सांगितलेल्या संपूर्ण प्रणव व त्याचे अंश ह्यांनीं प्रतिपादन करण्यास योग्य अशा भगवंताच्या उपास-

प्रणव हा मृष्टीचा कर्ता आहे असे जाणिले असतां असे जाणणारा लगेच तुरीय आत्मरूप होतो ॥ २७ ॥

द्वैतटीका—प्रणवः हरिः सर्वस्य आदिः कारणं मध्यं स्थिति-  
कर्ता च तथा एव अंतः विनाशकः ज्ञानिनः फलमाह ॥ एवमि-  
ति ॥ एवं ब्रह्मत्वादिना प्रकारेण प्रणवं हरिं ज्ञात्वा अनंतरं तत्  
व्यश्रुते ॥ २७ ॥

अर्थ—प्रणव ( ह्यणजे हरी ) हा सर्वांचा उत्पन्न कर्ता आहे,  
संरक्षण कर्ता आहे, व नाश कर्ता आहे. [ असे जाणणाऱ्यास फल  
सांगतो. ] गुणपूर्ण अशा हरीला जाणिल्याने तो प्राप्त होतो ॥ २७ ॥

प्रणवं हीश्वरं विद्यात्सर्व्वस्य हृदि संस्थितम् । सर्व्व्यापिन-  
मोकारं मत्वा धीरो न शोचति ॥ २८ ॥

अद्वैतटीका—ब्रह्मबुद्ध्या प्रणवमिति ध्यायतो हृदयाख्यं देश-  
मुपदिशति ॥ प्रणवमिति ॥ हि सर्व्वस्य हृदि संस्थितं ईश्वरं प्रणवं  
विद्यात् व्योमवत् सर्व्व्यापिनं ओंकारं आत्मानमसंसारिणं मत्वा  
धीरः शोकनिमित्तानुपपत्तेः न शोचति ॥ २८ ॥

अर्थ—[ ब्रह्मबुद्धीने प्रणवाचे ध्यान करणाऱ्यास ( प्रणव राह-  
ण्याची ) हृदय नांवाची जागा सांगतो. ] सर्वांच्या हृदयामध्ये अस-  
लेला ईश्वर हा प्रणव आहे असे जाणावे. आकाशाप्रमाणे सर्व व्या-  
पक असलेला ओंकार हा संसाररहित आत्मा आहे असे समजून  
धैर्यवान् मनुष्य शोकाचे कारण नसल्यामुळे शोक करित नाही ॥२८॥

द्वैतटीका—प्रणवस्य हरेः महिमांतरमाह ॥ प्रणवंहीति ॥ ई-  
श्वरं सर्वनियामकं प्रणवं सर्वस्य सर्वप्राणिजातस्य हृदि हृदये सं-  
स्थितं हि विद्यात् जानीयात् । सर्व्व्यापिनं ओंकारं अमित्याक्रिय-  
माणं मत्वा धीरः ज्ञानी न शोचति मुक्तो भवतीत्यर्थः ॥ २८ ॥

अर्थ—[ प्रणवनामक हरीचा दुसरा महिमा सांगतो. ] सर्वा-

नेचें पुनः वर्णन करून शेवटीं ज्ञान्याची स्तुति करितो. ] ज्याचे अं-  
श भिन्न नाहींत व जो विश्वादिक अमंत रूपें धारण करणारा आहे,  
सर्व अरिष्टें नाहींशीं करणारा, व दुःखरहित अशा ओंकाराला ह्य-  
णजे हरीला जो जाणतो तोच मुनि होय; दुसरे लोक (मुनी) न-  
व्हेत ॥ २९ ॥ ह्याप्रमाणें चवथा खंड आहे ॥ ४ ॥ ह्याप्रमाणें मां-  
दुक्तयोपनिषत् संपलें.

